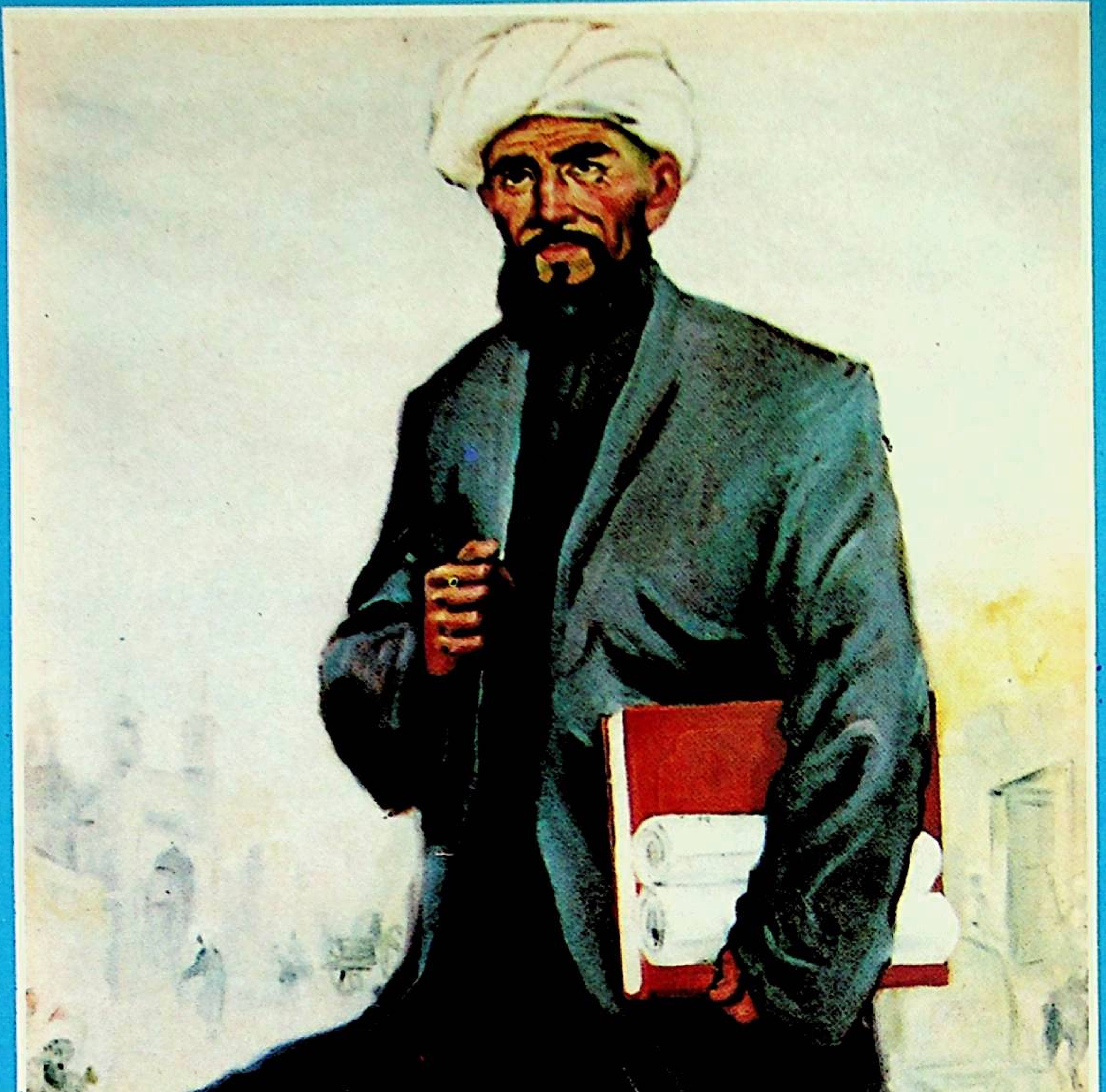

شىنجاڭ مەدەنىيىتى

5

1988

XINJIANG CIVILIZATION

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى — شائىر نىمشېھىد ئەرمىيائېلى داموللا سايرامى (1906 - 1971)

سۈرەتنى شىرىپ خوشتار ئەۋەتكەن

شىنجاڭ مەدەنىيىتى

قوش ئايلىق ئۇنىۋېرسال ئەدەبىي ژۇرنال

1988 - يىل 5- سان (ئومۇمىي 174- سان)

37 - يىل نەشرى

بۇ سانىدا

ئەدەبىيات گۈلزارى

مۇناپىقنىڭ ئۆلۈمى .... (پوۋېست) .... مۇھەممەتئېلى زۇنۇن 49
تونۇش بەشىرە .... (ھېكايە) .... قاھار جېلىل 2
چۈمپەردە ئىلھاملىرى .... (نەسرلەر) .... ئەخمەت ئىمىن 45
مەن تۇغۇلغان يۇرتمۇ يۇرتىمنىڭ ئوبدىنى.... (شېئىر) .... قاسىم سىدىق 17

تارىختىن سۆز

كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي ئوچېركلىرى .... نىزامىددىن ھۈسەيىن 18

ئەخلاق - ئادەم زىننىتى

دانىشمەنلەرنىڭ ئەدەب - ئەخلاق توغرىسىدا 73

قېرىنداش مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىن

دوكلات .... (ھېكايە) .... چېن تىڭچۇ 78
ئەپچىل قوراشتۇرۇلغان ياخشى ئەسەر .... جاڭ دېخۇا 79

خەتتاتلار مۇنبىرى

ھۆسنخەتلەر .... تۇرسۇن روسۇل يازغان 48
ھۆسنخەتلەر .... مۇختار مۇھەممەت ئىمىن يازغان 80

مۇقاۋىدا: يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تارىخ ئالىمى ۋە شائىرى موللا مۇسا بىننى موللا ئەيسا خوجا سايرامى (1836 — 1917)، پەرھات ئىبراھىم سىزغان.

مۇقاۋىنىڭ 4- بېتىدە: «چەبىيات» مۇقامىنىڭ مەشرىپى، خاسىيەت فوتوسى.
رەسسام ۋە خەتتات: ئابلىمىت ئابلىز، ئىسمائىل ئىبراھىم (تەكلىپ قىلىنغان)

بۇ ساننىڭ جاۋابكار مۇھەررىرى ۋە مەسئۇل كوررېكتورى: قۇربان ماھۇت

تونۇش بەشىرە

(ھېكايە)

قاھار جېلىل

تەكلىماكان بويىدا جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان بىر يېزا بار. ئۇ يەردىكى كىشىلەر يېزىنىڭ بىنا بولۇش تارىخىنى دەقيانۇسنىڭ زامانىسىغىچە باغلايدۇ. ھەتتا بەزىلەر ھەزرىتى نۇھ ①نىڭ دەۋرىگىچە ئاپىرىپ تاقاشتىنمۇ يانمايدۇ. بۇ يېزىنىڭ زادى قاچان پەيدا بولغانلىقى ھەققىدە پېقىر ئېنىق بىر نېمە دېيەلمەيمەن، ئەمما كىشىلەرنىڭ ئاغزىدا ئېقىپ يۈرگەن رىۋايەتلەردىن قارىغاندا، ئۇنىڭ مۇشۇ ۋادىدىكى ئەڭ قەدىمكى يېزىلاردىن بىرى ئىكەنلىكىنى قىياس قىلىش تەس ئەمەس.

بىر رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، تۇرانلىلەرنىڭ پادىشاھى ئەفراسىياپ ئىرانلىقلەرنىڭ سىياۋۇش ئىسىملىك شاھزادىسىنى مۇشۇ يېزىدا قەتلى قىلغان ئىمىش.

— ھەزرىتى ئەلى «كۇففار»لار بىلەن جەڭ قىلىشقا كېتىۋېتىپ، — دېيىلىدۇ يەنە بىر رىۋايەتتە، — كۆز يۇمۇپ ئېچىش ئارىلىقىدا ئالتە ئايلىق يول باسالايدىغان دۇلدۇلىنى

---

① نۇھ — «قۇرئان» قىسسىلىرىكى توپان بالاسىدىن ئامان قالغان پەيغەمبەر، ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى.

مۇشۇ يېزىدىكى ئۆستەڭ سۈيىدە سۇغارغانىكەن، شۇندىن بۇيان ئۇ ئۆستەڭ «شاھى مەردان ئۆلىيى» دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ.

بالاچاغىلىرىمدا ئانامدىن مۇنداق بىر رىۋايەتنىمۇ كۆپ ئاڭلىغانىمەن:

— ئاۋۇ قۇم دۆڭلىرىنى كۆردۈڭمۇ؟ — دەيتتى ئانام شەرق تەرەپتىكى قۇم بارخانلىرىنى قولى بىلەن كۆرسىتىپ، — ئۇ يەردە غايىب خەزىنە بار. كىمكى نىيىتى خالىس مۆمىن مۇسۇلمان بولسا، تەلىپى ئىجاۋەت بولۇپ، ئاشۇ غايىب خەزىنە ئۇنىڭغا ئاشكارا بولىدىكەن. ئالتۇن - كۈمۈچ، ئۈنچە - مەرۋايىت دېگەنلەر قەدەمدە بىر كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدىكەن. ئەگەر ئۇ كىشى بىرەر تىللا ياكى بىرەر ئۈزۈككىلا قانائەت قىلىپ، شۇنى ئېلىپلا ئۆيىگە قايتسا ھەم بۇ ئىش ھەققىدە ھېچكىمگە تىنمىسا، ئۇ كىشىنىڭ ھال - ئوقىتى كۈندىن - كۈنگە ياخشىلىنىپ، كاتتا بايغا ئايلىنىدىكەن.

كۆز ئالدىمدا ئاجايىپ بىر مەنزىرە نامايەن بولاتتى ۋە ھاياجانلانغان ھالدا سورايتتىم:

* * *

— تووا، شۇنچە كۆپ دۇنيا - ئوقەتنى ئۇ يەرگە كىم تاشلاپ قويغان بولغىيدى؟

— بالام، غايىب خەزىنە دېگەننى بىر كىم تاشلاپ قويمايدۇ، ئۇ ياراتقان ئىگەمنىڭ قۇدرەت كامالى بىلەن بولغان ئىش، — دەيتتى ئانام ۋە شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك يەنە بىر رىۋايەتنى باشلايتتى، — ئۇ يەر ئەسلىدە بۇتپەرەس كۇففارلارنىڭ خان ئوردىسى ئىكەن؛ ئىسلام لەشكەرلىرى يېتىپ كەلگەندە كۇففارلار شۇ يەرگە توپلىشىۋېلىپ قارشىلىق كۆرسىتىپتۇ. نۇرغۇن مۇسۇلمانلار شېھىد بوپتۇ. ئاخىرى ئىمامى جەپپىرىدىم سادىق پادىشاھىم ① ئاللاھقا ئىلتىجا قىلغانىكەن، خۇداۋەندە كېرىم كۇففارلارنىمۇ، ئوردا - سارايلىرىنىمۇ قۇم ئاستىغا غەرق قىلىۋېتىپتۇ. ھېلىقى غايىب خەزىنە ئەنە شۇنىڭدىن پەيدا بولغانىكەن.

ئانامنىڭ دېگەنلىرىگە شەكسىز ئىشىنەتتىم ۋە مەنمۇ تېزىرەك چوڭ بولسام، شۇ غايىب خەزىنىنى ئىزدەپ ئاللاھنىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشسەم، بىزمۇ تېزرەك باي بولۇپ كەتسەك، ئاندىن مەھەللىمىزدىكى ناموراتلارغىمۇ ياردەم قىلساق، ئۇلارمۇ جاپا - مۇشەققەتتىن قۇتۇلسا، دەپ ئارزۇ قىلاتتىم.

— خۇدايىم نىيىتىڭگە يەتكۈزەر بالام، — دەيتتى ئانام بېشىمنى سىلاپ تۇرۇپ.

ئاڭلىشىمچە، يۇرتىمىزدىن نۇرغۇن كىشىلەر كېيىنكى چاغلاردىمۇ ئاشۇ «غايىب خەزىنە»نى ئۇچرىتىش مەقسىتىدە تالاي قېتىم قۇم بارخانلىرى ئارىسىدا ئىزدىنىپ يۈرۈشكەنىكەن، لېكىن ئۇلارغا ھېچقانداق دەپىنە - دۇنيا ئۇچرىماپتۇ.

— ھازىر كىشىلەرنىڭ ئىمانى سۇسلىشىپ كەتتى، — دەيتتى ئانام مۇشۇ ھەقتە گەپ بولغاندا ھەسرەتلىنىپ، — شۇڭا «غايىب خەزىنە» ئۆزىنى ئاشكارىلىمىغان گەپ.

يېزىمىزنىڭ تارىخىغا ئائىت يەنە باشقا رىۋايەتلەرمۇ بار. شۇنىسى قىزىقكى، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئىماملار ۋە ئۆزلىرىنى «سەيىد ئەۋلادلىرى» دەپ ئاتايدىغان خوجا - ئىشانلارنىڭ ئىسلامىيەت ئۈچۈن قانداق مۇشەققەتلەرنى چېكىپ، قانداق قۇربانلارنى بەرگەنلىكىگە بېرىپ تاقىلىدۇ. بۇرۇن مەنمۇ بۇنداق رىۋايەتلەرنى راست بولغان ئىشلار دەپ ئىشىنەتتىم ۋە يۇرتداشلىرىمغا ئوخشاشلا

① ئىمامى جەئپەر سادىق (مىلادى 702—765) خەلىپە ئەلىنىڭ چەۋرىسى، يەنى ئىمامى مۇھەممەد باقىرنىڭ ئوغلى. مەدىنىدە تۇغۇلۇپ، شۇ يەردە ۋاپات بولغان.

مۇشۇنداق «مۇقەددەس» يۇرتتا تۇغۇلۇشتەك ئامەتكە ئېرىشكەنلىكىم ئۈچۈن تولىمۇ پەخىرلىنەتتىم. بىز ئۆزىمىزنى مەككە ياكى مەدىنىلىكلەرگە تەڭلەشتۈرەلمىسەكمۇ، لېكىن كوفە ۋە كەربالا ① لىقلاردىن كەم ھېسابلىمايتتۇق.

كېيىن يۇقىرىقى رىۋايەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى توقۇپ چىقىرىلغان ئەپسانە ئىكەنلىكىنى، خەلىپە ئەلى ۋە ئىمامى جەئپەر سادىقلارنىڭ بۇ يەرلەرگە ئەسلا كەلمىگەنلىكىنى، ئۇلار ئالەمدىن ئۆتۈپ ئۈچ ئەسىردىن كېيىن، بۇ دىياردىكى كىشىلەر ئۇيغۇرلار سۇلتانى سۇتۇق بۇغراخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى تەرىپىدىن ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈلگەنلىكىنى بىلدىم. قۇمغا كۆمۈلگەن «غايىب خەزىنە» بولسا، باردۇر (چۈنكى يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئارخېئولوگلار تەكلىماكاندىن ئەنە شۇنداق خارابىلارنى تېپىشتى)، لېكىن ئۇ ھەرگىزمۇ ئىمامى جەئپەر سادىقنىڭ قارغىشىغا كەتكەنلىكتىن ئەمەس، بەلكى ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنىڭ بۇزۇلۇشى تۈپەيلىدىن قۇم ئاستىدا قالغان شەھەر خارابىلىرىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

مەن بۇ يېڭى قاراشلىرىمنى يۇرتداشلىرىمغا ئېيتتۇم، ئەمما ئۇلاردا ئازراقمۇ ئۆزگىرىش پەيدا قىلالمىدى، ئەكسىچە، بەزىلەر تېخى مېنى دەھرىلىكتە ئەيىبلەشتى.

مەن ئۇلارنىڭ قەلبىنى چۈشىنىمەن. ئۇلار ئۆز يۇرتىنى ئۇلۇغلاش ئۈچۈن ھەر قانداق ئەپسانىلەرگە ئىشىنىشكە رازىكى، ئۇنى «تۆۋەنلىتىدىغان» ھەقىقىي پاكىتلارنى ئېتىراپ قىلىشنى خالىمايدۇ. نېمە دېگۈلۈك، پەرزەنت ئۈچۈن ئانا يۇرتقا بولغان مۇھەببەت ئەنە شۇنداق مۇقەددەسقۇ، ئاخىر!

ئەپسانىلەرغا ئىشەنمىگەنلىكىم، مېنىڭ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتۇمغا بولغان مۇھەببىتىمنى قىلچىمۇ سۇسايتالمىغىنى يوق. مەن ئۇنىڭ سېخىي قۇياشىنى، ھوسۇلدار تۇپرىقىنى، خىلمۇ - خىل مېۋىلەرگە تولغان باغلىرىنىلا ئەمەس، ئوت - خەسلىرىنىمۇ، چاڭ - توپىلىرىنىمۇ، پىژغىرىم ئاپتاپ ۋە جاندىن ئۆتىدىغان سوغۇقلىرىنىمۇ چىن قەلبىمدىن سۆيىمەن! مەن ئۈچۈن ئۇنىڭ قىغ - چىلە پۇرايدىغان ھاۋاسى مۇشكى - ئەنبەردىنمۇ يېقىملىق، چىڭگىلىك يامىشقان چىتەن قاشالىق ھويلىلار ھەشەمەتلىك باغچىلاردىنمۇ گۈزەل! مەن ئۇنىڭ قۇم ئارىلاش سوغۇق سۈيىنى ئۇچۇملاپ ئىچكىنىمدە يۈرىكىم ھوزۇر - ھالاۋەتتىن ياپراپ كېتىدۇ!...

ئايرىلغىنىمغا خېلى يىللار بولغان يېزامغا بۇ قېتىم يەنە كەلدىم. ئۇنىڭدىكى نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەر قەلبىمنى شادلاندۇرۇۋەتتى. بىراق، كۆڭلۈمنى غەش قىلغان ئىشلارنىمۇ كۆردۈم. ئەپسۇسكى، بىر مۇنچە يۇرتداشلىرىم ئۇ ئىشلارنى تېخى «يۇرتىمىزنىڭ بىر خىل پەزىلىتى» دەپ بىلىشىدىكەن.

* * *

مەن يېزىدا كەچكە يېقىن كەلگەنىدىم. ئاسفالت ياتقۇزۇلغان يول يېزىغا يېقىنلاشقاندا بىر ئەگمەدىن ئايلىنىپ بىر كىلومېتىردەك سوزۇلغان تۆپىلىككە كۆتۈرۈلدى. ياش يىگىتلەر ئولتۇرغان ئۈچ موتسىكلىت بىزنى يانداپ ئۆتۈپ كەتتى ۋە گويا: «قانداق، قايسىڭلار نوچىكەن؟» دېگەندەك بىزگە بۇرۇلۇپ قوللىرىنى پۇلاڭلاتقاچ ئىسقىرتىشتى. شوپۇر يېنىك كۈلۈمسىرەپ قويدى ۋە ماشىنىنى ئاستىلىتىپ يولنىڭ چېتىدە توختاتتى.

ماي تۈگىگەنىكەن.

— ئېشەك چېقىدا قۇرسىقى چاپىلىشىپ

① كوفە، كەربالا — ئىراقتا خەلىپە ئەلى ۋە ئىمامى ھۈسەيىنلەر قەتلى قىلىنغان جايلار.

كەتسەمۇ يەنە نەچچە كىلومېتىر يول يۈرۈشكە چىدايدۇ، بىراق، بۇ چاڭۋازا، مېيى تۈگىسە، بىر قەدەممۇ سىلجىمايدۇ، — دېدى شوپۇر ماڭا خىجىللىق بىلەن قاراپ قويۇپ، ئاندىن ئىشىكىنى ئېچىپ پەسكە چۈشتى.

مەنمۇ پەسكە چۈشتۈم ۋە ماي باكىنىڭ ئاغزىنى ئېچىۋاتقان شوپۇرنىڭ يېنىغا كېلىپ:

— بىراق، ئېشەكنىڭ قورسىقىنى ھەر سائەتتە بىر قېتىم تويغۇزۇپ تۇرسىڭىزمۇ، ماشىنا بىر كۈندە باسقان يولنى ئايلاپ ماڭمىدۇ. يەنىلا مۇشۇ چاڭۋا بەلەن نەرسە، — دېدىم ئۇنىڭ تەلەپپۇزىنى دوراپ.

— بۇ دېگىنىڭىز راست.

شوپۇر ماي قاچىلاشقا تۇتۇندى. مەن تاماكا چەككەچ ئوڭ تەرەپتىكى ۋادىغا نەزەر تاشلىدىم: قۇياش نۇرىغا چۆمۈلگەن مەھەللىلەر، ئېتىزلىقلار ۋە باغلار ئۇزاقلارغىچە سوزۇلۇپ ياتاتتى. يېزا ئۈستىدىن يۇقىرى پېسىملىق توك سىملىرى ھەر تەرەپكە تارتىلغانىدى. ئۆگزىلەردىن كۆكۈش تۈتۈنلەر ئاسمانغا كۆتۈرۈلەتتى. توپ - توپ كەپتەرلەر كۆكتە پەرۋاز قىلاتتى. موللاق ئېتىشقاندا قورساقلىرىدىكى ئاق تۈكلەر قۇياش نۇرىدا كۈمۈچتەك پالتىرايتتى، قويرۇقىغا ئېسىلغان «غوڭ قاپاق»لار يېقىملىق غوڭۇلدايتتى. قارلىغاچلار غۇيۇلدىشىپ ئۇچۇشاتتى. پادىدىن قايتقان كالىلارنىڭ مۆرەشلىرى، قويلارنىڭ مەرەشلىرى، قوندىقى تالىشىۋاتقان توخۇلارنىڭ قاقىلداشلىرى، قۇچقاچلارنىڭ چۇۋۇلداشلىرى، سۇغا چىققان قىز - چوكانلارنىڭ كۈلكە - چاقچاقلىرى يىراق بىر يەردىن ئاڭلىنىۋاتقان تراكتور ئاۋازىغا قوشۇلۇپ، سەھرانىڭ ئۆزىگە خاس سىمفونىيىسىنى تەشكىل قىلغانىدى...

ھاردۇقۇمنى بىردىنلا ئۇنتۇدۇم. قەلبىم تولغان يۇرتۇمنىڭ كەچكى مەنزىرىسى بەخش ئەتكەن شادلىق ھېسلىرىغا لىپمۇلىق تولدى.

ئىشىنى تۈگەتكەن شوپۇرنىڭ يېنىمغا كەلگەنلىكىنى تۇيماي قاپتىمەن. ئۇ مېنىڭ شۇ تاپتىكى ھالىتىمنى چۈشەنگەن بولسا كېرەك، ماڭا تاماكا تۇتقاچ:

— كىندىك قېنىڭ تۆكۈلگەن يۇرتنىڭ مېھرى دېگەن ئۆزگىچىدە! — دەپ قويدى.

مەن تاماكىنى تۇتاشتۇردۇمۇ، لېكىن گويا ئاغزىمنى ئاچسىلا قەلبىمدىكى تەسىراتلىرىم تۆكۈلۈپ كېتىدىغاندەك سۈكۈتكە چۆمگەن ھالدا بالىلىق چاغلىرىم ئۆتكەن بۈلۈڭ - پۇشقاقلارغىچە قاراپ چىقتىم...

بىز ماشىنىغا چىقىۋاتقاندا قۇلىقىمغا مەزىنىنىڭ تاماززىگەر ئۇچۇن ئېيتقان ئەزان ئاۋازى ئاڭلاندى. باشتا ئۇنىڭغا ئانچە ئېرەن قىلمىغانىدىم، كېيىن ئۇ بىردىنلا ماڭا ئاللىقانداق تونۇش ئاۋازدەك بىلىندى. بىراق ئالدىمىزدىن چىقىپ كەلگەن تراكتورنىڭ كۈچلۈك تاتىلداشلىرى ئۇنى بېسىپ كېتىپ، مەزىنىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈرۈشكە ئۈلگۈرەلمىدىم. تراكتور ئاۋازى پەسەيگەندە ئەزانمۇ ئاياغلىشىپ بولغانىدى. ئاڭغىچە ئۆيگە يېتىپ كەلدۇقتە، ئۇنى تامام ئېسىمدىن كۆتۈرۈۋەتتىم. بىراق، كەچتە ئۇرۇق - تۇغقانلار بىلەن داستىخان ئالدىدا ئولتۇرغان چېغىمىزدا بايىقى ئەزان ئاۋازىنى يەنە بىر قېتىم تېخىمۇ يېقىندىن ئاڭلاشقا توغرا كەلدى. ناچار كۆچۈرۈلگەن ئۈن ئالغۇ لېنتىسىدەك قويۇق خىرىلداش ئارىلىشىۋالغان بۇ ئاۋاز ماڭا خېلىلا تونۇش ئىدى. مەن بۇرۇنمۇ ئۇنى خېلى كۆپ ئاڭلىغان. ئۇ چاغدا قانچە كۆپ ئاڭلىسام، شۇنچە بىزار بولاتتىم،

ئەمما بۇ قېتىم ھەيران قالدىم.

— ئەزان ئېيتقۇچى كىشى ھاشىم كانايمۇ-قېمە؟ — گۇمانىمنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن سورىدىم.

— شۇنداق، ئۇ ھازىر مەھەللىمىزدىكى مەسچىتنىڭ مەزىنى، — دەپ جاۋاب بەردى ئاكامنىڭ كىچىك ئوغلى ئابدۇكېرىم.

بۇ يېڭىلىق ھەيرانلىقىمنى يەنىمۇ ئاشۇردى. ھاشىم كاناي بۇرۇن ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدە خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ باشلىقى، ئەترەت باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن، ئاتالمىش «تۆت كونىنى يوقىتىش» ھەرىكىتىدە ساقال قىرقىپ، سەللە - تون كۆيدۈرۈپ، مەسچىت - خانىقا چېقىپ تازا داڭ چىقارغان «توق قىزىل ئىنقىلابچى» ئىدى.

ھېلىمۇ ئېنىق ئېسىمدە تۇرۇپتۇ: بىر كۈنى ئانامنى يوقلاش ئۈچۈن يېزىغا كەلدىم. قارىسام، ئىچكىرى - تاشقىرى ئۆيلەرنىڭ تاملىرى تامامەن سۈرەتلەرگە تولۇپ كېتىپتۇ ۋە ئۇلار جىگدە شوخىلىرىدا ئامانەتكىلا مىخلاپ قويۇلۇپتۇ.

— ئانا، جىگدە شوخىلىرى بەك سەت كۆرۈنىدىكەن، سۈرەتلەرنى شىلىمدا چاپلىساق بولمامدۇ؟ — دېدىم مەن سەل ھەيران بولۇپ.

ئانام تۈگۈلۈكتىن چۈشكەن كۈن نۇرىغا بىر قاراپ قويدى - دە، گويا مېنىڭ تەكلىپىمگە قوشۇلغاندەك تام يېنىغا بېرىپ، سۈرەتلەرنى ئاجرىتىشقا باشلىدى.

— باشتا سەن دېگەندەك شىلىمدا چاپلىۋېدىم، — دېدى ئۇ قولىنى ئىشتىن بوشاتماستىن، — ئەمما ناماز ۋاقتىدا ئاجراتسام يىرتىلىپ كەتتى. جىگدە شوخىسى ئىشلەتسە ئاجرىتىپ قادىماق ئوڭاي بولىدىكەن.

ئانامنىڭ بۇ سۆزىنى دەماللىققا چۈشىنەلمىگەنىدىم، كېيىن ئىسلام ئەقىدىلىرىدىكى نامازنى ئوقۇغان ئۆيدە ئادەم سۈرەتلىرى بولماسلىقى كېرەك، دېگەن بەلگىلىمە ئېسىمگە كەلدى.

— ئۇنداقتا، ناماز ئوقۇيدىغان ئۆيگە چاپلىمىسىڭىز بولمامدۇ؟

— ۋاي بالام، بۇنى ئويلىمىدى دەمسەن مېنى؟ ھاشىم سولتەككە نەچچە قېتىم يالۋۇردۇم، ھەققىڭىزدە دۇئا قىلاي دېدىم، ئەمما ئۇ سولتەك زادى ئۇنىمىدى. تېخى ناماز ئوقۇپ خۇراپاتلىق قىلىسىڭىز كۆرەشكە تارتىمەن، كوچا ئايلاندۇرۇپ سازايى قىلىمەن دەپ قورقۇتتى. شۇڭا ئىلاجىم يوق ھەممە ئۆيگە چاپلىدىم. بۇ ئۆيدىكىلىرىنى ناماز ۋاقتىدا ئاجرىتىپ باشقا ئۆيگە ئەپچىقىپ قويىمەن. نامىزىمنى ئوقۇپ بولۇپ، يەنە قاداپ قويىمەن.

سۈرەتلەردىن بىرىنى قولۇمغا ئېلىپ قارىدىم. ھەر كۈنى بەش قېتىم ئاجرىتىلىپ - قادىلىپ تۇرغاچقا، ئۇنىڭ بۇرجەكلىرى ئۆتمە - تۆشۈك بولۇپ كېتىپتۇ! مەن يا كۈلۈشنى، يا ئاچچىقلىنىشنى بىلەلمەي تۇرۇپ قالدىم. ئانامغا تولىمۇ ئىچىم ئاغرىدى. ناماز ئوقۇمىسا تېخى بولمىسا، سۈرەت چاپلىمىسا تېخى بولمىسا. بىچارە ئانام ئىككى شەپقەتچىسىگە بولغان ئىخلاسمەنلىكىنى ئوخشاش ئادا قىلىش ئۈچۈن قانچىلىك باش قاتۇرغان - ھە!؟

ئانام تېخى نامازنىڭ سۈننەت قىسمىنى ئەندىلا تۈگىتىۋېدى، ھاشىم ئاخۇن گويا باياتىن بېرى ئۇنى ماراپ تۇرغاندەك ئۇشتۇمتۇت ئۆيگە كىرىپ كەلدى. ئۇنىڭ چىرايىدىن خۇددى بەزى مارىدىغان مۈشۈكتەك بىر خىل تويغۇنلۇق چىقىپ تۇراتتى. ئۇ ئاۋۋال جايناما زدا ئولتۇرغان ئانامغا، ئاندىن تاملارغا كۆز يۈگۈرتتى، چىرايى تۇرۇلۇپ، كۆزلىرى چەكچەيدى. قارىغاندا ئۇنىڭ ئانامنىڭ نامىزىنى

بۇزۇش ئېھتىمالى بار ئىدى. مەن يەڭگىل يۆتىلىپ قويدۇم. ئۇ ئىتتىك ماڭا بۇرۇلۇپ قارىدى ۋە گويا مېنى ئەندىلا تونۇغاندەك زورىغا كۈلۈمسىرەپ:

— ھوي، ئۆزلىرى كەپتىكەنلىدە، ھارمىغايلا، — دەپ سالاملاشتى.

ھەر ھالدا مېنىڭ شەھەردە ئىشلەيدىغان كادىرلىق سالاھىيىتىم ئۇنى سەل بولسىمۇ ئاچچىقىنى يۇتۇشقا مەجبۇر قىلغان ئوخشايدۇ، ئەندى ئۇ ئانامغا چېچىلىشنىڭ ئورنىغا، بىر ئالىيىپ قويۇش بىلەنلا كۇپايىلىنىپ، يېنىمغا كېلىپ ئولتۇردى. بىز قولاشمىسىمۇ تاغدىن - باغدىن پاراڭ سېلىشتۇق. مەن ئىلاجى بار ئۇنىڭ دىققىتىنى باشقا ئىشلارغا چالغىتىشقا تىرىشاتتىم، لېكىن ئۇ ھامان گەپنى «ئىنقىلابىي» تېما ئۈستىگە يۆتكەيتتى.

—قارىماملا، بىز ئەترىتىمىزنى ئىنقىلابىيلاشقان، قىزىللاشقان، ئۈلگىلىك ئورۇنغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن پالاقلىشىپ يۈرىمىز، —دېدى ئۇ مېنىڭ قىشلىق ئوغۇت توپلاش ھەققىدىكى سوئالىمنى ئاڭلىماسقا سېلىپ، —لېكىن بەزى خۇراپىي ئادەملەر بىز بىلەن ئۆچەكىشىپ قەدەمدە بىر توسقۇنلۇق قىلىۋاتىدۇ. ناماز ئوقۇۋاتىدۇ، مەخپىي ھالدا ھەلقە - سۆھبەت قىلىۋاتىدۇ. كاپىتالىزم يولىغا ماڭغان ھوقۇقدارلار بولسا، ئۇلارغا ئارقا تىرەك بولماقتا. ماناشۇ ئۆيدىمۇ ئۆزلىرى كۆرۈپ تۇرۇپلا...

بۇ ئادەم بۇرۇن باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ ئاز - تولا ساۋاتلىق بولغان «يېزا زىيالىيسى» ئىدى. شۇ چاغلاردا مودىغا ئايلانغان تەشۋىقات ئىبارىلىرىنى خېلى قاملاشتۇرۇپ سۆزلىيەلەيتتى.

ئۇنىڭ «ئىنقىلابىي قىزغىنلىقى»نى پەسكويغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن ئەپچىل بىر چارە ئويلاپ تاپتىم.

—بۇلارنى ئالايىتەن سىزگە ئالغاچ كەلدىم، —مەن سومكامدىن چىقارغان ئىزناك بىلەن «ئۈزۈندە» كىتابىنى ئۇنىڭغا تەڭلىدىم.

گويا مېنىڭ سوۋغا تەقدىم قىلىشىم بۇرۇنلا بېكىتىلگەن ئىشتەك، ھاشىماخۇن سوۋغىلارنى ھېچقانداق تەكەللۇپسىزلا تاپشۇرۇۋالدى ۋە ئىزناكنى تۆش يانچۇقىنىڭ ئۈستىگە تاقاپ بولغاندىن كېيىن:

—رەھمەت، ئىنقىلابىي قوشۇندىكى جەڭچىلەر بىر - بىرىمىزگە مۇشۇنداق كۆيۈنىشىمىز كېرەك، شۇنداق ئەمەسمۇ؟—دەپ قويدى.

ئۇنىڭ يەنىلا ئۆزەڭگىدىن تولۇق چۈشكىسى يوقتەك قىلاتتى. شۇڭا تۇغقانلارغا دەپ ئالغاچ كەلگەن ھىلھىلە ياغلىقتىن بىرنى سومكىدىن چىقىرىشىمغا توغرا كەلدى. بۇ خىل ياغلىق شەھەردە قاراڭغۇ بازار سودىسى ئارقىلىق پەيدا بولغان بولۇپ، باھاسى خېلىلا قىممەت ئىدى. ئەمما مەن بازار باشقۇرۇش كومىتېتىدىكى بىر ئاغىنەم ئارقىلىق ئەسلى باھاسى بويىچە بىر نەچچىنى سېتىۋالغانىدىم.

—بۇنى ئايالىڭىز ئارتار، —ياغلىقنى ئۇنىڭ ئالدىغا سۇردۇم-دە، ئىپادىسىگە دىققەت بىلەن نەزەر سالدىم.

—بۇ ... بۇ ... قاملىشارمۇ؟—دېدى ھاشىماخۇن سەل ھودۇققاندەك بولۇپ، ئەمما كۆزلىرى خۇددى شورپىنىڭ يۈزىدەك يالتىراپ كەتتى. قارىغاندا، بۇ كېيىنكى سوۋغا ئۇنى تېخىمۇ خۇشال قىلىۋەتكەندەك تۇراتتى.

—قاملاشمايدىغان نېمىسى بار؟ بىز بىر سەپتىكى جەڭچىلەرغۇ، بىر - بىرىمىزگە يارەملەشمىسەك بولامدۇ؟!

—شۇنداق ... شۇنداق، —دېدى ئۇ ۋە «ئۈزۈندە» كىتابىنى يېنىمدىن زادى ئاجراتمايدىغان ماشىرىك لاتا سومكىسىغا سېلىۋېتىپ، ياغلىقنى ئۆرۈپ - چۆرۈپ كۆرگىلى تۇردى.

ئەسلىدە ئۇنىڭغا مۇنداق سوۋغىلارنى تەقدىم قىلىشنى خىيالىمىزمۇ كەلتۈرگەن ئەمەس، بىراق، كۈتۈلمىگەن تازا تار كوچىدا دوقۇرۇشۇپ قالدۇق. مەنمۇ ئەتىلا شەھەرگە قايتىپ كېتىمەن. تېخى ئۇنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا «ۋىلايەتتىكى چوڭ كادىر» دېگەن ئاتىقىمۇ بار. شۇڭا، ئۇ ماڭا چېقىلىشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ. بىراق، مەن كەتكەندىن كېيىن ئانامنى ئاۋارە قىلمايدۇ دېگىلى بولمايدۇ، ئاخىر. بۇرۇنقىلار «خىزىر يىراقتا چاغدا يېقىندىكى قاراقچىدىن پەخەس بول» دەپ بىكار ئېيتمىغان-دە.

— ھاشىماخۇن، — دېدىم مەن بىر ئازدىن كېيىن ئۇنىڭ دىققىتىنى ئۆزۈمگە قارىتىپ، — ئانامغا مەن تەربىيە بېرەي ...

— ئۆزلىرى مۇنداق دەپ تۇرغان يەردە لەۋزىلىرىنى ئالمىساق بولامدۇ؟ — باشقىلارنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋېتىش ئۇنىڭ ئادىتى بولسا كېرەك، بۇ قېتىممۇ سۆزۈمنى ئاخىرلاشتۇرۇشقا يول قويمىدى، — مەيلى، ھازىرچە ناماز ئوقۇسا ئوقۇپ تۇرسۇن، ئەمما، باشقىلار كۆرۈپ قالمىسۇن. «غورا — غورىنى كۆرسە ئالابولاپتۇ» دېگەندەك دورايدىغانلار چىقىپ قالمىدۇ، باكا.

ئىككى رەكەت پەرزنى ئوقۇش ئۈچۈن ئۇنچىۋالا كۆپ ۋاقىت كەتمەيتتى. بىراق، ئانام ھاشىماخۇن بىلەن سۆزلىشىشنى خالىمىدىمۇ، ياكى بۈگۈن ئاللاھقا قىلىدىغان ئىلتىجالىرى تېخىمۇ كۆپمىكىن، ئەيتاۋۇر جايىنامازدىن ئوڭاي تۇرمىدى. بىزنىڭمۇ يەنە قىلىشىدىغان سۆزىمىز قالمىغانىدى. شۇڭا، ھاشىماخۇن ئانامغا ئاخىرقى قېتىم بىر قاراپ قويدى-دە، مەن بىلەن خوشلىشىپ ئۆيدىن چىقىپ كەتتى.

ئاردىن كۆپ يىللار ئۆتۈپ كەتتى، نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. ھاياتنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىشلەر ئىچىدە مەۋجۇد بولىدىغانلىقى، يېڭى شەيئىلەرنىڭ كونىلىرىنىڭ ئورنىنى باسىدىغانلىقى ھەممىگە ئايان. مانا بۇ تەرەققىيات، دىئالېكتىكا، ئۇنىڭغا شەك كەلتۈرگىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. ئەمما، راستىمنى ئېيتسام، ھاشىماخۇندەك ئەشۇ يىللاردا دىنىدىن، خۇدادىن ئۈزۈل-كېسىل ئادا-جۇدا بولغان بىر «توق قىزىل ئىنقىلابچى»نىڭ بۈگۈنكى كۈندە مەسچىتنىڭ مەزىنى بولۇپ قېلىشىنى ھېچ ئەقلىمگە سىغدۇرالمىدىم. ئۇ، ئەينى يىللاردا قاغىلىتىردىن ياسالغان كانايىنى ئاغزىغا تۇتۇپ، كۈندە نەچچە ۋاق ئەزالارنى ئىشقا، مەجلىسكە ھەيدەپ ۋارقىرايتتى، ئاۋازى ئەترەتنىڭ چەت-چۆرىلىرىگىچە تولۇق ئاڭلىناتتى ۋە بىچارە دېھقانلار ئۇنىڭدىن بىزار بولۇپ غۇدۇراشسىمۇ، قارغاشسىمۇ، لېكىن، ئىسسىق ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشقا، ئالدىدىكى تاماقنى چالا تاشلاپ قويۇشقا مەجبۇر بولۇشاتتى. بۇنىڭ بەدىلىگە ھاشىماخۇن «سولتەك»نىڭ ئورنىغا «كاناي» دېگەن يېڭى لەقەمگە ئېرىشكەن. بۈگۈنكى كۈندە ئۇ يەنە ھەركۈنى بەش قېتىم ۋارقىرايدىكەن. ئەمما ھازىر قاغىلىتىر كاناي بىلەن ئەمەس، ئىككى قولىدا قۇلىقىنى تۇتۇپ بار ئاۋازدا توۋلايدىكەن. ئاۋازى پۈتۈن ئەترەتكە تولۇق ئاڭلىنامدۇ-يوق، بىلمىدىم، ئەمما مەھەللىنى بېشىغا كىيىدىكەن. ئەينى يىللاردا ھەر ھالدا ئۇيغۇر تىلى بىلەن ۋارقىرايتتى، ھازىر بولسا، مەنىسىنى ئۆزىمۇ تولۇق چۈشەنمەيدىغان ئەرەبچە ئىبارىلەرنى تەكرارلايدىكەن...

بۇنىڭمۇ بىر خىل ئۆزگىرىش ئىكەنلىكى ئېنىقكى، ئەمما ئۇ قايسى خىلدىكى ئۆزگىرىش؟ ئۇنىڭ دىئالېكتىكا ئەمەسلىكى تۇرغان گەپ، ئۇنداق بولسا ئۇ زادى نېمە؟ ئۇنىڭغا قانداق كۈچ تۈرتكە بولۇۋاتىدۇ؟...

ئاكام بىلەن چوڭ ئوغلى مەسچىتكە كەتتى. ئانام بىلەن يەڭگەم جايىنامازغا ئولتۇرۇشتى. ئابدۇكېرىم ئىككىمىز ھويلىغا چىقتۇق. ئابدۇكېرىم قويلارغا چۆپ سېلىپ بېرىش ئۈچۈن ئېغىل تەرەپكە كەتتى. مەن ئۆزۈمنى باراڭلىقنىڭ تۈۋرۈكىگە يۆلىنىپ يەنە خىيالغا

چۆكتۈم. ئاسمان يۇلتۇزلارغا تولغانىدى. ئوغاقتەك يېڭى ئاي ئاستا ئۈزەتتى، دەرەخ يوپۇرماقلىرى نۇر ئىلكىدە پارقىرايتتى. لېكىن مېنىڭ كۆڭلۈم خىرە. مەن مىللىتىمىزنىڭ ئۆتمۈشى ھەققىدە ئىلىم - مەرىپەت روناق تاپقان مەزگىللەر ۋە جاھالەت پەرلىرى ھەممە يەرنى ئىس - تۈتەككە تولدۇرۇۋەتكەن زامانلار توغرىسىدا ئويلىدىم. تارىخىمىز قاچاندىن باشلانغان خەلق ئىدۇق بىز؟ بىر مۇنچە مىللەتلەر تېخى يېرىم ياۋايى ياكى ئىپتىدائىي تۇرمۇش شارائىتىدا ياشاۋاتقان مەزگىللەردە بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز شەھەرلەر، ھەشەمەتلىك ئوردا - قەسىرلەر بىنا قىلغان، يېزىق ئىجاد قىلىپ، قانۇنلارنى تۈزگەن، ئابىدىلەر تىكلىگەن ئەمەسمىدى. بۇددا مەدەنىيىتىگە ئەلپۈنگۈچىلەر ئۆگىنىش ئۈچۈن يىراق جايلاردىن يۇرتىمىزغا كەلگەن. مۇزىكانتلىرىمىز، ئۇسسۇلچىلىرىمىز ۋە رەسساملىرىمىز باشقا يۇرتلارغا بېرىپ، ئۆزلىرىنىڭ كامالەتكە يەتكەن ماھارەتلىرى بىلەن كۆرگۈچىلەر، ئاڭلىغۇچىلارنى ھاڭ - تاڭ قالدۇرۇشقان. فارابى، مەھمۇد قەشقەرى، يۇسۇپ خاس ھاجىپتەك بوۋىلىرىمىز ئالەمشۇمۇل كىتابلارنى يېزىشقان. خاقانىيەدىكى ئىلىم يۇرتلىرى نەچچە ئەسىرگىچە مەركىزىي ئاسىيادىكى ئىلىم - مەرىپەت بۇلىقىغا ئايلانغان

قاچانكى خۇراسان ۋە ماۋرەئۇننەھىردىكى دىنىي مەزھەپ كۈرەشلىرى (ئەمەلىيەتتە سىياسىي - ھوقۇق كۈرەشلىرى)دە يېڭىلىپ رەسۋاسى چىققان خوجا - ئىشانلار زېمىنىمىزگە ئاياغ باسقاندىن بويان، جاھالەت تۇمانلىرى ھەممە يەرنى قاپلىدى. شاديانە ناخشا - مۇزىكىلار ئورنىنى تەركى دۇنياچىلىقنى تىلەيدىغان ھۆكمەت ۋە ساپايىنىڭ چۈشكۈن، يىغلاڭغۇ ئاھاڭلىرى ئىگىلىدى. مەدرىسلەر تاشلىنىپ، يېڭى مازايى - ماشايىقلار، تۈرۈسلىرى نەشە ئىسلىرى بىلەن كۆكەرگەن گۈمبەزلەر قەد كۆتۈردى...

لېكىن، ئۇلار غۇ تارىخ، ئۆتمۈشكە ئايلانغان تارىخ! ھازىر بىز ئېلېكترون ۋە ئۇچقۇر دەۋرىدە ياشاۋاتىمىز، ئەمما، ھازىر ئىنسانىيەتنىڭ ئىلىم - مەرىپەت گۈلزارلىقىدا قانچىلىك گۈل ئۆستۈرەلىدۇق؟ ئىسلام دىنىنى بەرپا قىلىنغان دۆلەتنىڭ ۋەلىي ئەھدىسى ئۇچار كېمىگە ئولتۇرۇپ ئالەم بوشلۇقىنى سەيلە قىلىشقا جۈرئەت قىلدىيۇ، لېكىن بىزدىكى خوجا - ئىشانلار ۋە ئۇلارنىڭ بەزى ئەگەشكۈچىلىرى تېلېۋىزور كۆرۈشنى دىندىن چىققانلىق دەپ جاكارلىشىۋاتىدۇ. ئىبراھىم خەلىلۇللانىڭ ئەۋلادلىرى① ئىلىم - پەن ئارقىلىق تەبىئەتنىڭ سىرىنى ئېچىپ، ئەرەب سەھرالىرىدا كۆمۈلۈپ ياتقان بايلىقلاردىن ھوزۇر - ھالاۋەت كۆرۈۋاتقان مۇشۇ كۈنلەردە بىزنىڭ مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان دېھقانلىرىمىز ساۋاتسىز ياكى چالا ساۋات ھالىتىدە تۇرۇۋاتىدۇ. بىر مۇنچە كىشىلىرىمىز ئۆز ئەجدادى بولغان ئەفراسىياپنى كاپىر دەپ ياماندىسا، ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى بىلەن ئۇرۇشقان رۇستەم ۋە ماكىدونىيىلىك ئىسكەندەرنى يېرىم پەيغەمبەر دەپ ئۇلۇغلىشىدۇ...

— نېمىنى خىيال قىلىۋاتىسىز؟

يېنىمغا كەلگەن ئابدۇكېرىم خىيالىمنى بۆلۈۋەتتى. مەن ئاچچىق كۈلۈمسىرەپ قويۇپ، جاۋاب بەرمىدىم.

— ھەقىچان ھاشىم كانايىنىڭ قانداق قىلىپ ھاشىم مەزىنگە ئۆزگىرىۋالغانلىقى ھەققىدە ئويلىنىۋاتامسىزغۇ، دەيمەن، شۇنداقمۇ؟

ئابدۇكېرىمنىڭ چېچەنلىكى كۆڭلۈمنى ئاز بولسىمۇ خۇش قىلدى.

① ئەرەبلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىتنىك مەنبەسىنى «ئىنجىل» ۋە «قۇرئان»دا تىلغا ئېلىنغان ئىبراھىم پەيغەمبەرگە ئاپىرىپ تاقايدۇ.

— تاپ‍ىتىڭ، ماڭا مۇشۇ ھەققىدە سۆزلەپ بېرەلەمسەن؟

— ھەي . . . بۇمۇ بىر خىل پەم ئىشلىتىش دەڭە، — دېدى ئابدۇكېرىم مەسخىرىلىك تەلەپپۇزدا، — ھاشىم كانايغا ئوخشاش كىشىلەرنىڭ ئەڭ چوڭ ئارتۇقچىلىقى پەم ئىشلىتىپ، شارائىتقا ماسلىشىۋېلىش بولسا كېرەك. ئۇلار قانداق قىلغاندا ئوڭاي نەپكە ئېرىشىشنىڭ يولىنى ئۆگىنىۋالىدىكەن. ئىلگىرى يېزىلاردا مۇنداق كىشىلەر ئۈچۈن كادىر بولۇش — ئەنە شۇنداق نەپكە ئېرىشىشنىڭ ۋاسىتىسى بوپتىكەن. ئەمما، ھازىر كوللېكتىپتا يۇلۇۋالغىدەك نەپ قالمىدى. ئەكسىچە، دىنىي سىياسەتنىڭ كەڭ قويۇۋېتىلىشىگە ئەگىشىپ ھاشىم كانايمۇ كادىرلىقنى چۆرۈپ تاشلاپ، مەزىنلىك سەللىسىنى بېشىغا ئورىدى. گەرچە ئۇنىڭغا ئىماملاردەك چوڭ نەپ تەگمىسىمۇ، ئۆزىگە چۇشلۇق تاپاۋەتتىن قۇرۇق قالمايدۇ . . .

ئاندىن ئۇ، يېزىمىزدا ئەۋج ئالغان بۇ خىل تاپاۋەت يوللىرىنى بىر - بىرلەپ سۆزلەپ بەردى. ئابدۇكېرىم ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، ئائىلىگە قايتقان «زىيالىي» بولسىمۇ، ئۇنى ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ھەققىدە مۇنچىلىك پىكىر قىلار دەپ ئويلىمىغانىكەنمەن. شۇڭا ئۇنىڭ چېۋەرلىكىگە خېلى قايىل بولدۇم. بىراق، مەن ئۈچۈن بىر ئەھۋال يەنىلا ئېنىق بولماي‍ۋاتاتتى.

— كىشىلەر ھاشىم كانايىنىڭ ئۆتمۈشىنى شۇنچە تېز ئۇنتۇپ كېتىشتىمۇ؟ بۇرۇن دىنىي پائالىيەتلەرگە چىش - تىرنىقى بىلەن قارشى تۇرغان مۇشۇنداق بىر ئادەمنىڭ مەزىن بولۇشىغا ئەجەب يول قويۇپتىغۇ؟

— بايا ھەممە ئىش پەمگە باغلىق دېدىمەغۇ. ھاشىم كاناي ئۈچ يىل بۇرۇن بېلىم ئاغرىيدۇ، دەپ ئەترەت باشلىقلىقىدىن ئۆزلۈكىدىن قالغانىدى. دادامدىن ئاڭلىشىمچە، شۇندىن كېيىن ئۇ مەسچىت قەۋمىنى ئىككى - ئۈچ قېتىم ئۆيىگە چاقىرىپ مېھمان قىپتۇ. «بۇرۇن كۆپ گۇناھلارنى سادىر قىلدىم، — دەپتۇ ئۇ يىغلامسىراپ، — ئەپۇ قىلساڭلار، بۇندىن كېيىنكى ئۆمرۈمنى ئاللاھقا ئىبادەت قىلىپ، گۇناھلىرىمغا تۆۋە قىلىش بىلەن ئۆتكۈزمەكچىمەن.» بىزنىڭ كىشىلىرىمىزنى بىلىسىزغۇ، ئاچچىقى كەلگەندە بىر - بىرىگە پىچاق تەڭلەشكىنى بىلەن، ئەتىسى قارىسىڭىز، بىر داستىخاندا يانمۇ - يان ئولتۇرۇپ، ھەر قايسىسى پولۇنىڭ گۆشىنى ھەمراھىسى تەرەپكە سۈرۈپ قويۇۋىدىغان خەق ئەمەسمۇ. ھاشىم كانايىنىڭ مېھماندارچىلىقىدىنمۇ كۆرە، گۇناھلىرىغا تۆۋە قىلىپ ئىخلاسمەن مۇسۇلمان بولۇشقا بەل باغلىغانلىقى بەكرەك تەسىرلەندۈرگەن بولسا كېرەك، «گۇناھكارنىڭ تۆۋە قىلىشى ئۇلۇغ ساۋابتۇر. مۇشۇ كىشىنى ئارىمىزغا ئېلىپ، توغرا يولغا باشلايلى» دېيىشىپتۇ. ھاشىم كاناي ھەر كۈنى مەسچىتكە ھەممىدىن بۇرۇن بېرىپ، كېيىن قايتىدىغان، ئىمامغا ئالاھىدە يېقىنچىلىق قىلىدىغان بوپتۇ. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا يەنە قانداق مەخپىي يېقىنچىلىقلارنىڭ بارلىقى كىشىلەرگە نامەلۇم، ئىشقىلىپ ئۇنىڭ مەزىن بولۇش نامزاتى تۇنجى قېتىم ئىمام تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلۇپتۇ. ئاۋازىنىڭ ئۈنلۈك ئىكەنلىكى ئالاھىدە ماختىلىپتۇ. بىزنىڭ قېرىلىرىمىزنى سەركە قەيەرگە باشلىسا، شۇ ياققا ماڭىدىغان قوي پادىسى دېسەك قىلچە ئاشۇرۇۋەتكەن بولمايمىز. «ئىمام ئاخۇنۇم شۇنى لايىق كۆرگەن بولسا، بىز نېمە دەيتتۇق» دەپ دەرھال قوشۇلۇپتۇ ئۇلار. قۇرساقنىڭ كەڭ بولۇشىمۇ ئەلۋەتتە ياخشى ئىش. لېكىن

بىزنىڭ مەھەللىمىزدىكىلەرنىڭ كەڭ قورساقلىقىغا ھاماقەتلىكىمۇ خېلى كۆپ ئارىلاشقان دەڭە. شۇنداق قىلىپ بىر پۇرسەت تېپەرمەس قىزدىل كۆزنى مەزىن قىلىپ يەنە تۆرگە ئۆتكۈزۈپ قويۇشتى. قاراپ تۇرۇڭ، ئەگەر ئەھۋالدا يەنە ئۆزگىرىش بولۇپ، مەزىنلىكتىن نەپ كەلمەيدىغان بولۇپ قالسا، ئۇ ھەممىدىن بۇرۇن سەللىسىنى شەپكىگە ئالماشتۇرىدۇ. ھەتتا ئۆزىگە ھامىي بولغان ئىمامىنىمۇ سېتىۋېتىشتىن يانمايدۇ، – ئابدۇكېرىم سەل تۇرۇۋالغاندىن كېيىن يەنە قوشۇپ قويدى، – ھەي، دېگەن بىلەن ھاشىم كانايي مەزىنلىكنى ئەترەت باشلىقلىقىدىنمۇ بەكرەك قاملاشتۇرۇۋەتتى دەڭە. «نامازنى مەسچىتكە بېرىپ ئوقۇمىغانلارنىڭ ئۆيىگە كىرمەيمىز، سالاملاشمايمىز، تويىغا بارمايمىز، نامىزىنى چۈشۈرمەيمىز» دېگەندەك بىر قاتار پەتىۋالارنى مەھەللىدە تۇنجى قېتىم شۇ ئوتتۇرىغا قويدى. مەسچىتكە ئىئانە توپلاش باھانىسىدا ھەر خىل سېلىقلارنى ئويلاپ چىقاردى. قاراپ تۇرۇڭ، ئەتە ئۇ تېخى سىزنىمۇ مەسچىتكە بېرىپ ناماز ئوقۇشقا، ئىئانە بېرىشكە سۈيلەپ كېلىدۇ!

— مېنى مەجبۇرلىيالمايدۇ، – دېدىم مەن كۈلۈپ تۇرۇپ، – ئەمما، مانا بۈگۈن سەن ناماز خۇپتەنگە بارمىدىڭ، ئەمدى ھاشىم مەزىن تويىڭغا كەلمەيدىغان بولدى – دە.

— كەلمىسە تېخى ياخشى، بىر لېگەن پولۇغا پايدا.

ھەر ئىككىمىز ئىختىيارسىز كۈلۈشۈپ كەتتۇق.

* * *

ئورۇق – تۇغقانلار يىغىلىشىپ كەچ ئۇخلىغانىدۇق. تازا شېرىن ئۇيقۇدا ياتقان چېغىمدا ئاللىقانداق شاۋقۇن – سۈرەندىن ئويغىنىپ كەتتىم. نېمىدۇ غىڭشىلدايتتى، كىمدۇ يۇقىرى ئاۋازدا ئالدىمىملەرنى ئوقۇۋاتقاندەك، كىملەردۇر بوغۇق ئاۋازدا يىغلىشىۋاتقاندەك قىلاتتى. قانچە قىلسامۇ بولمىدى – زادى ئۇخلىيالمىدىم. بىردىنلا ھېلىقى يىغا ئاۋازى «ھا – ھۇم»، «ھا – ھۇم» دېگەن رېتىملىق تاۋۇشقا ئايلاندى. ھوي، بۇ – ھەلقە تۈزەپ جەرە سېلىشقۇ!؟ بۇرۇن يۇرتىمىزدا بىرەر كىشى ئۆلسە، يەرلىككە قويۇشتىن ئىلگىرى شۇ ھويلىدا مۇشۇنداق ھەلقە تۈزەپ جەرە سالىدىغان، ئاۋازى ياڭراق بىر ھاپىز خوجا ئەھمەد يەسسەۋى ۋە سوپى ئاللاھ يارنىڭ غەزەللىرىنى ئوقۇسا، باشقىلار «ھا – ھۇم»، «ھا – ھۇم» دېگىنىچە ئوڭ-تەتۈر سەكرىشىدىغان ئادەت بار ئىدى. قاچانكى «ھا – ھۇم»چىلاردىن بىر نەچچىسى بېشى ئايلىنىپ يىقىلىپ، ئاغزىدىن كۆپۈك قايناپ چىقىشقا باشلىغاندىلا جەرە سېلىش ئاياغلىشاتتى – دە، ھاپىز ئىككى قولىقىنى تۇتقان پېتى ئاھاڭىنى ئۆزگەرتىپ، دىنىي مەزمۇندىكى قەسىدە ئوقۇشقا كىرىشەتتى. باشقىلار بولسا تىزلىنىپ ئولتۇرۇشقان ھالدا ھۇ تارتىپ يىغلىشاتتى. كېيىن يەنە جەرە سېلىش تەكرارلىناتتى.

شۇ تاپتا ئاڭلاۋاتقىنىممۇ دەل شۇ ئىش ئىدى. ھوي، كېچە قوشنىلاردىن بىرەرسى قازا قىلدىمۇ – نېمە؟ كۆڭلۈم ئۇيەپ دەرھال ئورنۇمدىن تۇرۇپ كەتتىم:

— نېرىقى كارىۋاتتا ياتقان ئابدۇكېرىممۇ ئويغىنىپ كەتكەنىكەن.

— ئاغا، نېمىشكە تۇرۇۋالدىڭىز؟ – دەپ سورىدى ئۇ.

— ھەلقە...

— ھە، ئۇخلاۋېرىڭ. مەسچىتنىڭ ئۆگزىسىگە ئورنىتىلغان يۇقىرى ئاۋازلىق كانايدىن

چىقىۋاتىدۇ ئۇ.

— نېمە، نېمە؟ بۇ گېپىڭنى چۈشىنەلمە-دىمڧۇ . . .

— ھاشىم كاناي ھەر ئائىلىگە 30 كويدىن سىلىق سېلىپ ئۇن ئالغىلى سېتىۋالغان. دەس-لەپتە قورئان سۈرىلىرى، تەپسىرلەر ۋە مۇ-شۇنداق ھەلقە - ھۆكمەتلەر كۆچۈرۈلگەن لېنتىلەرنى ناماز ئوقۇشتىن ئىلگىرى ياكى كېيىن مەسچىت ئىچىدىلا ئاڭلىتاتتى. كېيىن يوقىرى ئاۋازلىق كاناي سېتىۋېلىپ ئۆگزىگە ئورناتتى - دە، سىم بىلەن ئۇن ئالغۇغا تۇ-تاشتۇردى. شۇندىن بېرى مۇشۇنداق يېرىم كېچە بولار - بولمايلا ئۇن ئالغۇنى قويىۋې-تىدۇ. ئادەم تۇرماق توخۇلارغىمۇ ئۇيقۇ يوق.

— تېخى بامدات نامىزىغا خېلى ۋاقىت بارغۇ، پىكىر قىلمىدىڭلارمۇ؟

— بىر نەچچە ياشلار نارازىلىق بىلدۈر-دۇق. لېكىن، ئادەم قېرىغانسېرى ئۇيقۇسى كېمىيىپ كەتسە كېرەك. ھاشىم كانايىنىڭ بۇ ئىشىدىن تولىمۇ رازى بولۇشقان قېرىلار بىزنىڭ پىكرىمىزنى نەزەرگىمۇ ئىلمىدى، ئەكسىچە، بىزنى دەھرىلىكتە ئەيىبلەشتى.

بايا چالا ئۇيقۇلۇقتا تازا پەرق قىلالمى-غانىكەنمەن، ئەمدى ئېنىق بىلدىم. كانايدىن چىقىۋاتقان تەركىدۇنياچىلىقنى چاقىرغۇچى بوغۇق ئاۋاز مەھەللىنىلا ئەمەس، پۈتۈن كەنتنى بېسىپ كەتكەنىدى. شۇ تاپتا قانچىلىغان بىمارلار بىئارام بولۇۋاتقاندۇ؟ قانچىلىغان بوۋاقلار ئۇخلىيالماي يىغلىشىۋاتقاندۇ؟ . . .

خىيالىم يەنە ئىختىيارسىز ھالدا يىگىرمە يىل بۇرۇنقى ئىشلارغا كۆچتى. ئۇ چاغلاردىمۇ تېخى توخۇ چىللىماستىنلا ھاشىم كانايىنىڭ ئاۋازى تۇن قوينىنى يېرىپ مەھەللە ئۈستىدە ياڭرايتتى:

— ئەزالار، ئورنىڭلاردىن تۇرۇڭلار، ئەتە-گەنلىك ساداقەت بىلدۈرۈشكە يىغىلىڭلار!!

ھاشىم كاناي بۇ ئومۇمىي چاقىرىقنى بىر نەچچە قېتىم تەكرارلاپ بولغاندىن كېيىن، ئايرىم ئادەملەرنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ چاقى-رىشقا باشلايتتى:

— ھاي قۇدرەت بوزچى، ھاي نىساخان، قۇ-چاقلىشىپ يېتىۋەرمەڭلار ئەندى!

— ھاي ھەسەن توكۇر، ھاي مەختۇمخان، دەرھال كەلمىسەڭلەر كۆرەشكە تارتىمەن بىكار!

— ھاي ساتتار قورۇق . . .

— ھاي جۇمە گاچا . . .

— . . . .

كىشىلەر غودۇرۇشاتتى، ھاشىم كانايىنى دىپاتراق ئۆلسىچۇ كاشكى، دەپ قارغىشاتتى. ئەرلەر كىيىملىرىنى چالا كىيىپ، بالىلىق ئاياللار بوۋاقلىرىنى ئەللەيلىشىپ كېچىلىك ئەترەت ئىشخانىسىغا قاراپ مېڭىشاتتى، ئىش-قىلىپ، چوڭلىرىمۇ، كىچىكلىرىمۇ ئۇيقۇسى بۇ-زۇلاتتى . . .

بۇرۇنقى ھاشىم كاناي، بۈگۈنكى كۈندى-كى ھاشىم ئەزىن. ھازىرغۇ ئەتىگەنلىكى ھېچكىمنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ چاقىرمايدىكەن، ئەمما، ئوخشاشلا كىشىلەرنىڭ ئۇيقۇسىنى ھارام قىلىدىكەن. كىشىلەر ھازىرمۇ بۇرۇن-قىدەك غودۇرامدىغاندۇ؟ قارغامدىغاندۇ؟

— بۇ قارغىش تەگكۇر كانايىنى بۇرۇنلا كۆزدىن يوقىتىۋەتمەكچىدىم، لېكىن، دادام قارشى تۇرۇپ رۇخسەت قىلمىدى، — دېدى ئابدۇكېرىم خىيالىمنى بۆلۈپ، — دادامغا بىكار دەپتىمەن دەڭە. ئەمما، ھامىنى بىر كۈنى شۇنداق قىلماي قويمايمەن.

مەن چۆچۈپ كەتتىم.

— نېمە؟ ھاشىم كانايىنى . . . .

— ياقەي، نېمىلەرنى ئويلاپ يۈرۈسىز؟ مېنىڭ قولۇمدىن قۇچقاچ ئۆلتۈرۈشمۇ

كەلمەيدۇ. مەسچىتنىڭ ئۆگزىسىدىكى ئاۋۇ كانايني پاتقاققا پاتۇرۇۋېتەي دەيمەن.

بىھۇدە گۇمان قىلغانلىقىمدىن خىجىل بولۇپ كۈلۈمسىرىدىم.

— بۇنىسىنى يوقاتسالا، يېڭىسىنى ئالار.

— شۇنى دەڭە. يەنە خەقتىن كاناي پۇلى يىغىدۇ بۇ ھاشىم دىۋانە.

ھاشىم ئاخۇنغا ئەندى «دىۋانە» دېگەن يېڭى لەقەم قويۇلغانلىقىنى ئاڭلاپ ئىختىيارسىز كۈلۈپ كەتتىم.

— لەقەم قويۇشقىمۇ ئۇستىكەنسەن، ئابدۇكېرەم.

— لەقەمنى شۇ كىشىنىڭ ئۆزى تاپىدۇ دەڭە، — دېدى ئابدۇكېرەممۇ كۈلۈپ تۇرۇپ.

* * *

ئەتىگىنى ئەمدىلا ناشتىغا ئولتۇرۇشىمىزغا ئىشىك تەرەپتىن:

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، — دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى.

قارىسام ھاشىم مەزىن ئىكەن. ئانام، ئاكام باشلىق ھەممەيلەن دۇررىدە ئورنىدىن تۇرۇشتى. مەنمۇ مېھماننىڭ ھۆرمىتى يۈزىسىدىن قوپۇپ سالاملاشتىم.

— ھە، ئۆزلىرى كەپتىكەنلا، — دېدى ئۇ تۆرگە ئۆتۈۋېتىپ، — بىلمەي قاپتۇق، بولمىسا ئىستىقباللىرىغا چىققان بولاتتۇق.

مەن ئىنىدىمەستىن مەسخىرە ئارىلاش كۈلۈمسىرەپ قويدۇم.

ھاشىم مەزىن تەكەللۇپسىزلا ئالدىدىكى چاي قويۇلغان پىيالىغا كىچىك بالىنىڭ مۇشتىدەك ناۋاتنى سالدى-دە، نانىنىڭ گىرۋىكى بىلەن قوچقاچ سۆزگە كىرىشتى:

— ئاللاھ تائالا زۇۋۇللىرىنى چوڭ ئۇزۇپتىكەن. ۋىلايەتتىنمۇ ئۆسۈپ، ئۇمۇچىگە يۆتكىلىپ كېتىپلا. ئىنشائاللاھ، نۇسرەت ئىقباللىرى تېخىمۇ چوڭ بولغاي، ئامىن!

ئۇ دەرھال قوللىرىنى كۆتۈرۈپ، ئىچىدە نېمىلەرنىدۇ ئوقۇدى-دە، يۈزلىرىنى سىپىدى. ئاندىن گويا ماڭا چوڭ بىر خەزىنىنى ھەدىيە قىلغان خىزىردەك مەغرۇر كۈلۈمسىرەش بىلەن قارىدى. لېكىن، مەن ئۇنىڭ چىرايىدىكى كۈلكە ئارىسىغا ئالىلىقاندەك تاماخورلۇق ۋە مەككارلىق ئىپادىلىرى يوشۇرۇنغاندەك ھېس قىلدىم.

— رەھمەت، دېگەنلىرى كەلگەي مەزىن ئاخۇنۇم، — دەپ مەن ئۈچۈن تەشەككۈر بىلدۈردى ئانام.

مەن ھاشىم سولتەكنىڭ ئاغزىدىن ئەندى خۇددى دىنىي ئۆلىمالارغا خاس ئىبارلەرنىڭ چىقىۋاتقانلىقىغا دىققەت قىلدىم. شۇنداقتىمۇ بىلمەسكە سېلىپ:

— ھازىرمۇ خىزمىتىڭىز ئۆندۈملۈك يۈرۈشۈۋاتقاندۇ؟ — دەپ سورىدىم.

— تېخى ئاڭلىمىغان ئوخشايلا، — ئۇ، تۇغقانلىرىمغا گويا: «مېنىڭ ھازىر كىملىكىمنى نېمىشقا ئېيتمىدىڭلار» دېگەندەك ئەيىبلەش نەزەرىدە قاراپ قويغاندىن كېيىن، ئالدىدىكى ناۋات ئېرىتىمىسى بىلەن تويۇنغان چاينى تۆكۈتىپ ئىچىۋېتىپ، سۆزىنى داۋام قىلدى، — سىلە دېگەن خىزمەتتىن بۇرۇنلا بوشانغانىمدۇق. كېيىن پېقىرنى جامائەتمەسچىتىگە مەزىن قىلىپ سايلىنىشۋالدى. ئىشقىلىپ، ھازىرمۇ ئەھلى مۇسۇلمانلارنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ يۈرۈۋاتىمىز.

ئىختىيارسىز كۈلكەم قىستىدى. ئۇ، ئەترەت باشلىقى بولغان چاغلاردا يوقىرىقىدەك سوئال سورالسا، دەرھال:

— كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار ئەترەتكە باشلىق قىلىپ سايلىنىشۋالدى. ئىشقىلىپ، ئىنقىلابىي ئاممىنىڭ خىزمىتىنى

قىلىپ يۈرۈۋاتىمىز، — دەپ جاۋاب بەرەتتى. راست، ئابدۇكېرىم ئېيتقاندەك، خېلى پەمى بار ئادەم ئىكەن، بۇ، سولتەك.

ئۇنىڭ بىلەن ئەسلا پاراڭلاشقۇم يوق ئىدى. بىراق، ئاللىقانداق ۋەسۋەسە تۈپەيلىدىن بىر سانجىۋالغۇم كەلدى.

— مەزىن بولدۇم دېسىلە، قىلغان خىزمەتلىرىڭگە لايىق ھەقمۇ ئالىدىغانلا.

«سىز»نى «سىلە»گە ئۆزگەرتكەنلىكىم كۆڭلىگە تازا ياققان بولسا كېرەك، ياغاق يۈزىدە ھەم كۆلكە ھەم قانائەتلەنگەنلىك ئىپادىسى ئەكس ئەتتى. ئوڭ قولىدا ئۈچكىنىڭ قۇيرۇقىدەك بىر تۇتام ساقىلىنى سىيپاپ قويدى.

— بىزنىڭ ئىشىمىز تامامەن ئاللاھ يولىدىكى خالىس خىزمەت دېسىلە، ئۇنىڭ ئۈچۈن ھەرگىز ھەق ئالمايمىز.

— ئۇنداقتا، جامائەتلىرى بەك نائىنساپ ئوخشىمامدۇ؟ ئۆشرە-زاكات، سەدىقە-پىتىرلارنى يالغۇز ئىمامغىلا بەرسە ئادىللىق بولماس. كۈندە بەش قېتىم چىڭقىلىپ ۋارقىراش ئوڭاي ئىشمۇ؟ دائىم ياغلاپ تۇرمىسا، پولاتتىن ياسالغان كاناي بولسىمۇ چىدىماس...

— ھې...ھې...ھې، چوڭ دېگەننىڭ تىلىمۇ ئىتتىكتە، — دەپ قولاشمىغان ھالدا خىرقىراپ كۈلدى ھاشىم مەزىن ۋە پىت كۆزلىرى تېخىمۇ يۇمۇلۇپ كەتتى، — پېقىرنىڭ كونا لەقىمىنى تۇتۇۋېلىپ بىر كەلتۈرۈۋاللىدە.

تۇغقانلار مەزىن ئاخۇنۇمنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ئۆزلىرىنى تەستە بېسىپ ئولتۇرۇشقان ئىكەن، ئۆزى باشلاپ كۈلۈپ بەرگەندىن كېيىن باشقىلارمۇ قاقاھلاپ كۈلۈپ كېتىشتى، بولۇپمۇ ئابدۇكېرىم راسا پۇخادىن چىقىۋالدى.

— ئۆشرە-زاكات، سەدىقە-پىتىر دې-

گەنلەردىن پېقىرغىمۇ ئانچە-مۇنچە تېگىپ تۇرىدۇ. لېكىن، بىزنىڭ خىزمىتىمىز تامامەن خالىس، خۇدا يولىدىلا كۆيۈپ-پىشىمىز.

— قۇرئانى كەرىمدە ۋە ھەدىس مۇبارەكتە: «ئۆشرە-زاكات، سەدىقە-پىتىرلارنى يېتىم-يېسىر، غېرىب-غۇرۋالارغىلا بېرىش لازىم، قول ئىلكىدە بار دىنىي ئەربابلار ئۇنى قوبۇل قىلماسلىقى كېرەك» دېيىلگەن ئەمەسمىدى. شۇنداق تۇرۇقلۇق، ئۇلارنى قوبۇل قىلسىلا ئاللاھنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپلىق قىلغان بولمامىلا؟

ھاشىم مەزىن دەماللىققا جاۋاب بېرەلمەي ھودۇقۇپ قالدى.

— ھازىر يۇرتىمىزدا ئاجىز-ئورۇقلار، غېرىب-غۇرۋالار قالمىدى. ئاۋۋال خۇدانىڭ ئىلتىپاتى، ئاندىن قالسا پارتىيىنىڭ ئادىل سىياسىتىنىڭ سايىسىدە ھەممەيلەن بېيىپ كەتتى، — دېدى ئۇ بىر ئازدىن كېيىن گويا ئەپچىل جاۋاب تاپقاندەك مەغرۇرلىنىپ، — شۇڭا جامائەت ئۆشرە-زاكاتلىرىنى بىزگە ئوخشاش دىن ئەھلىلىرىگە بېرىۋاتىدۇ. ئالمايلى دېسەك، يۈز ئادا بولمايدىكەن. شۇڭا مۇسۇلمانلارنى گۇناھلىق بولۇپ قالمىسۇن دەپ ئويلىدۇق. ئەمما، ئۇنى... بىزمۇ ئىشقىلىپ ئەڭ ساۋابلىق ئىشلارغا سەرىپ قىلىۋاتىمىز.

ھەر ھالدا بۇ ئانچە دۆت مەزىنلەردىن ئەمەسكەن. ئىسلام ئەقىدىلىرىگە ئائىت خېلى نازۇك مەسىلىگە زامانغا لايىقلاشتۇرۇپ جاۋاب تېپىپ بېرەلىدى. مۇنداق كىشىلەرنىڭ نادان ئادەملەرنى ئوڭايلا ئالداپ كېتەلەيدىغانلىقىغا يەنە بىر قېتىم ئىشەندىم.

— ئاللاھقا ئىبادەت قىلىشنىڭ مەقسەتلىرىدىن بىرى-بۇرۇن ئۆتكۈزگەن گۇناھلىرىدىن پاكلىنىش، شۇنداقمۇ؟ — دەپ سورىدىم

مەن يەنە بىر نازۇك مەسىلىنى كۆتۈرۈپ چىقىمەن.

— ئەلۋەتتە شۇنداق! — ئالدىراپ جاۋاب بەردى ئۇ.

— گۇناھنى تولۇق پاكلىنىش ئۈچۈن بىر ئۆمۈر ئىبادەت قىلىشمۇ ئازلىق قىلىدۇ؛ راستمۇ؟

— شۇنداق.

— خوش، شۇنداق ئىكەن، بىرەر كىشى قازا قىلسا، ئۇنىڭ يېشىغا ياش قوشۇپ، ھەر يېشى ئۈچۈن تەخمىنىي گۇناھ ھېسابلاپ، ئاندىن ئۇنى نەق پۇلغا سۇندۇرۇپ، ھەر قايسىڭلار دىن ئەھلىلىرى ھېلىقى ئاتالمىش گۇناھلار بىلەن نەق پۇللارنى قوشۇپ ئۆز زىممەڭلەرگە ئالىدىكەنسىلەر. ئۆلگۈچى پۇل تۆلەپ گۇناھىنى پاكلىنىدىكەن، سىلەر بولساڭلار پۇل ئېلىپ گۇناھكار بولىدىكەنسىلەر. بۇ ئىشىڭلار تەكرارلىنىۋەرسە، زىممەڭلەرگە ئالغان گۇناھلارمۇ كۆپىيىۋېرىدىكەن. ئۇ ھالدا سىلەر بۇ نۇرغۇن گۇناھلاردىن قانداق پاكلىنىپ بولالايسىلەر؟ قانچە پاكلىنالمىساڭلار ئاخىرەتتە دوزاختا شۇنچە كۆپ كۆيۈسىلەرغۇ؟! ئەسلىدە، دوزىخى دەپ سىلەرنى ئاتىساق بولىدىكەن، شۇنداقمۇ؟

ھاشىم مەزىن جىلىغىچە ھېچنەرسە دېيەلمىدى، چېكىلىرى ۋە بۇرنى ئۈستىدە چېكىم-چېكىم تەرلەر پەيدا بولدى، گېلىغا گويا بىر نەرسە قاپلىشىپ قالغاندەك خىرقىرىدى.

— بۇ... بۇ ئۆزى، — دېدى ئاخىرى زوۋان سۈرۈپ، ئاندىن خۇددى قاتتىق چاڭقاپ كەتكەن كىشىدەك ئالدىراپ- تېنەپ ئالدىدىكى پىيالىگە يېپىشتى- دە، ئۇنىڭدىكى چاينى غورتۇلدىتىپ ئىچىشكە باشلىدى. ئۇنىڭ تامىقىن ئوجۇقۇپ كەتكەنلىكىنى سېزىپ، ئابدۇكېرىمگە مەنىلىك قاراپ قويدۇم. ئۇ ھاشىم مەزىنگە ھەم نەپرەت ھەم كەمسىتىش ئارىلاشقان بىر خىل نەزەردە قاراپ ئولتۇراتتى.

— بولدى بالام، مەزىنشاخۇنۇم ئانچە كۆپ ئوقۇمىغان. بۈگۈن سىزنى يوقلاپ كېرىپتۇ، مۇنداق سوراققا تارتمۇرمەڭ، — دەپ سۆزگە ئارىلاشتى ئانام.

— شۇنى دېسىلە، بۇ كىشى كىم، بىز دېگەن كىم؟ — دېدى ھاشىم مەزىن ئانامنىڭ مۇرەسسەسىدىن گويا گۆھەر تېپىۋالغاندەك خۇشال بولۇپ، — بۇ كىشى ئۆز ۋاقتىدىمۇ نەدىكى توقۇناق سوئاللارنى قويۇپ، بىزنى قىيناپ ئويناشنى ياخشى كۆرەتتى. بۇ خۇيى ھازىرمۇ ئۆزگەرمەپتۇ. چىرك دېگەننىڭ بىلىدىغىنىمۇ كۆپ، بىز دېگەن بىر قارا تورۇك سەھرالىق تۇرساق، مۇنداق سوئاللارغا قانداقمۇ جاۋاب بېرەلەيمىز. ھى... ھى... ھى...

ھاشىم ئاخۇن يەنە بۇرۇنقى سولتەكلىك ھالىتىگە چۈشۈپ قالغانىدى. ئۇ ئەمدى ھەدەپ دېنى ماختاشقا باشلىدى. مەن ئۇنىڭ تىل ياغلىمىلىقلىرىغا ئاران چىداپ ئولتۇردۇم. بىردەمدىن كېيىن ئۇنىڭ بۇ ئۆيگە كېرىشتىكى ھەقىقىي مۇددىئاسى ئايان بولدى.

— مەسچىتىمىز كىچىك كېلىپ قالدى دەپ ئۇنى يېڭىلىماقچى بولۇۋېدۇق، — دېدى ئۇ داستىخان يىغىلىپ بولغاندىن كېيىن، — ھەر بىر ئائىلە 50 كويدىن پۇل تاپشۇرماقچى بولۇشقان، شۇنى ئۆيمۇ- ئۆي سۈيلەپ يۈرۈۋاتىمەن، بۇ يەرگە كىرىشتىكى بىر مۇددىئايىممۇ شۇ، — ئاندىن ئۇ ئاكامغا بۇرۇلۇپ سورىدى، — قانداق، تەق قىلىپ قويدىلىمۇ؟

ئاكام دەرھال يانچۇقىدىن 50 كوي چىقىرىپ ئۇنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى. ھاشىم مەزىن ئەمدى ئابدۇكېرىم ئېيتقاندەك راستىنلا «ھاشىمدىۋانە»گە ئۆزگەرگەنىدى.

— كونا كەسپىلىرىنىمۇ تاشلىماپلا، — دېدىم

مەن ئاچچىق زەردە بىلەن، — بۇرۇن ئەتىرەت باشلىقى چاغلىرىدىمۇ ھەر كۈنى ئۆيمۇ-ئۆي قەرز سۈيلەپ كىرەتتىلە.

— يەنە بىر يامپاشقا ئالدىدىلا-دە، — دېدى ئۇ ھېچبىر خىجىل بولماستىن ھىجىيىپ، — ئەمما، لېكىنزە، ئۇ چاغدىكىسى بىلەن بۇداقىسى ئوخشىمايدۇ. ئۇ چاغدا مەجبۇرىي شۇنداق قىلاتتۇق، ھازىر خالىس شاپاشلايمىز.

— راست، ئوخشىمايدىكەن، ئۇ چاغدا تاپشۇرۇۋالغان پۇللار ئۈچۈن ھۆججەت بېرەتتىلە، ھازىر بولسا پۇلنى گەپ قىلمايلا يانچۇققا ئۇردىلا-دە.

ھاشىم دىۋانىنىڭ چىرايى ئاۋۋال تاتىرىپ كېيىن قارىدى.

— بۇ پۇللارنى مېنى يەپ كېتەمدىكەن دەپ گۇمان قىلىۋاتاملا، — دېدى ئۇ ئەنسىرىگەن تەلەپپۇزدا، — ئۇستىمىزدە ئاللاھ ئىگەم، ئىككى مۈرىمىزدە پەرىشتىلەر قاراپ تۇرۇپتۇ. يىغىلغان پۇللارنى جامائەت جۇغلانمىسىغا تاپشۇرىمەن. ھەرۋاقىلىق ناماز ۋاقتىدا ئېلان قىلىپ تۇرىمىز. بىرتىيىننى خەجلىۋالسام دوزىخى بولۇپ كېتەي.

ئۇنىڭ خالىسلىقىغا قاتتىق گۇمانلانساممۇ، لېكىن ئارتۇقچە تالاشمىدىم.

يەڭگەم ئىچكەركى ئۆيدە تاماققا تۇتۇش قىلغانىدى. ھاشىم دىۋانە نەچچە قېتىم قازان - چۆمۈچ ئاۋازىغا زەڭ قويۇپ قۇلاق سېلىشقا ئۈلگۈردى. ئاۋادا سۆھبەت سىيلىق داۋاملاشقان بولسىدى، ئۇ پۇل يىغىشتىن ئىبارەت «خالىس» خىزمىتىنى ئۇنتۇپ، تاماق پىشقىچە، ئېھتىمال، پىشىن نامىزىغىچە ئولتۇرغانىمۇ بۇلار ئىدى. بىراق، مېنىڭ «تونۇۋاق» سوئاللىرىنى يەنە كولاشتۇرۇپ چىقىشىمدىن ئەنسىرىدىمۇ ئەشقىلىپ، تېزلا ئورنىدىن تۇردى. ئانام بىلەن ئاكام ئۇنى تاماق يەپ كېتىشكە زورلىۋىدى، ئۇ بىر ماڭا، بىر ئاشخانا ئۆيىگە قاراپ قويۇپ، يا مېڭىشنى، يا ئولتۇرۇشنى بىلەلمەي تۇرۇپ قالدى.

— مەزىنئاخۇنۇمنىڭ خالىس خىزمىتى تاماق يېيىشتىنمۇ زۆرۈر، — دېدىم مەن ئاشكارا تەنە قىلىپ، — ئۇنى ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلىشقا قويايلى.

ھاشىم دىۋانە ئامالسىز خوشلىشىپ قايتتى. ئەمما، مەن ئۇنىڭ تاكى ئىشىكتىن چىققىچە تاماق ئېتىلىۋاتقان ئۆي تەرەپكە ئۈچ - تۆت قېتىم تاماگەرلىك بىلەن قارىغانلىقىنى كۆرۈشكە ئۈلگۈردۈم.

ھاشىم سولتەك، ھاشىم كاناي، ھاشىم مەزىن، ھاشىم قەلەندەر!

بۇ ئىسىملار يىگىرمە نەچچە يىل ئىچىدە تۆت قېتىم ئۆزگىرىپتۇ. ئەمما، ئۇنىڭ ھاشىم دېگەن ئىسمى ھامان ئۆز پېتى تۇرغىنىدەك، چىرايىدىكى تاماخورلۇق، ئاچكۆزلۈك، پۇرسەتپەرەسلىك، ئىككى يۈزلىمىلىك ۋە رەھىمسىزلىك ئىپادىلىرىمۇ زادى يوقالماپتۇ. چىرايىدا بەزىدە كۈلكە، بەزىدە ھەيرانلىق ۋە بەزىدە جىددىيلىك بەلگىلىرىمۇ نامايەن بولىدىكەن، ئەمما، ئۇنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى ئېچىپ بەرگۈچى تونۇش ئىپادىلەر ھامان ئۆزىنى كۆرسىتىشتىن خالىي بولالمايدىكەن.

1988-يىل 2-ئاي، خوتەن

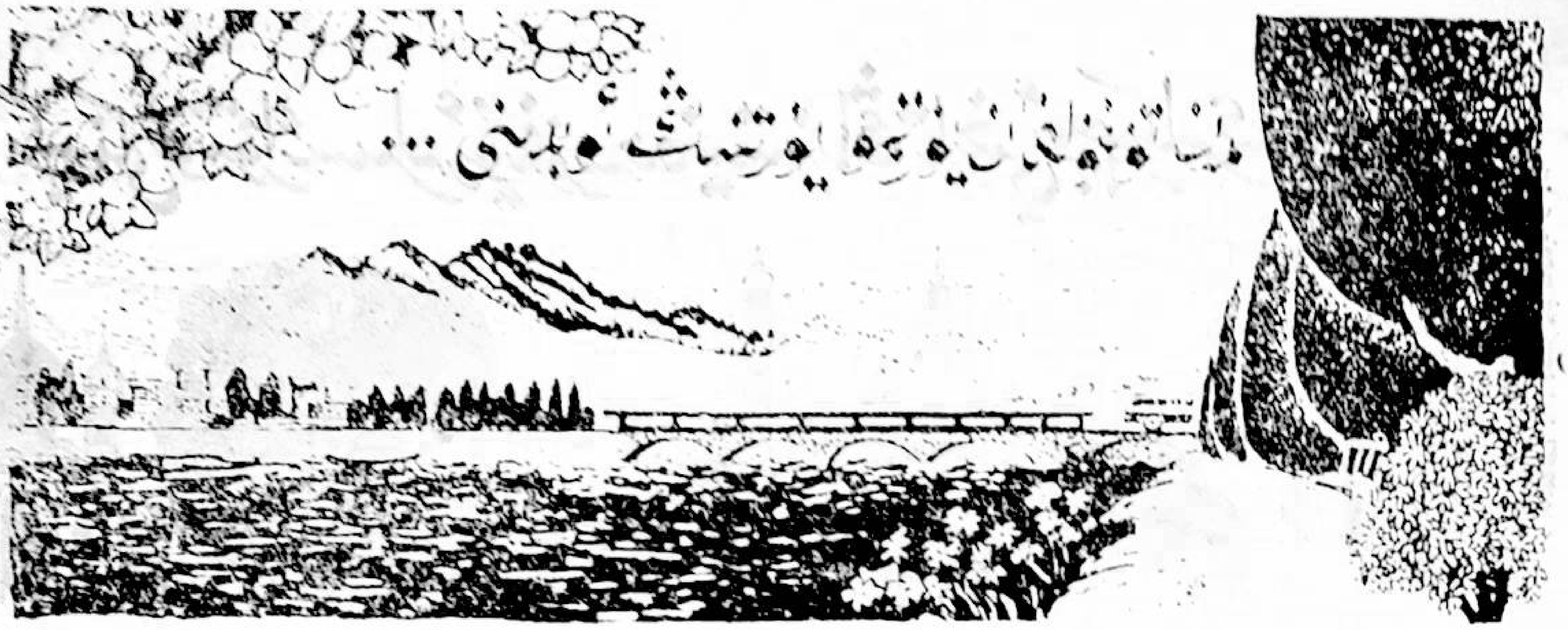

ئانا تۇغۇلغان يەر يۇرتنىڭ گۈلىنى...

قاسىم سىدىق

ماختىمايدىز كىم تۇغۇلغان يۇرتىنى،
يەقتىپ ئامراقلىقىدىن خۇددىنى.
سىز تۇغۇلغان يۇرتىمۇ شەكسىز كۆپ ئېيتىڭل،
مەن تۇغۇلغان يۇرتىمۇ يۇرتنىڭ ئوبدىنى.

كىمدە – كىم كۆرسە ئۆزىنى ئېلىمدا،
سايە تاشلايدۇ سۆۋادان يولىدا.
رەستىلەر گۈلگە كۆمۈلگەن، رەتمۇ-رەت،
كەتكۈسى گۈل ئىشقى مېھمان دىلىدا.

ئالما يەك، تەممىنى ئوبدان يەم قىلىڭ،
پەممىگىزدە ئاق ناۋاتقا تەڭ قىلىڭ.
كىمدە-كىم قىلسا بۇنىڭغا قىلچە شەك،
يېگىسىز بەستە ئۇنى سىز، جەڭ قىلىڭ.

مىسلى رەڭدار زىلچىدۇر تاغ-يايلىقى،
ئوتلىشارپاتماي ئاڭا قوي، تايلىقى..
بىزگە كۆرسەتمەس ئوتۇنىڭ دەردىنى،
كۆمۈرى تۇرماق ئۇنىڭ قورايلىقى.

چىلىلسا مېھمانغا ھەرگۈل شىرنىسى،
سەيرى ئەيلەر كەمتەرىن بال ھەرىسى.
پۈتتىدۇ خىسلەتكە باي بۇ سەيلىدىن،
نەچچە خىل ئاغرىقلىرىڭىز دورىسى.

مىسلى جەننەت بۇندا قارىغاي ئورمىنى،
قىشتىمۇ بولمايدۇ يازنىڭ ئارمىنى.
شۇنچە دۇنيانى كۆتۈرگەن يەلكىدە،
بۇ ئەزىم مۇنبەت دىيارنىڭ دەرمىنى.

ئاقىدۇ شاۋقۇن سېلىپ تاغ سۇلىرى،
قىيغىتار سۇ ياقىلاپ ئاھۇلىرى.
كۆرسە بۇ گۈزەل سۈرەتنى ھەركىشى،
زەررە قالماس دىلىدا غەم-قايغۇلىرى.

قوزا - تاي قىيغاتسا كۆكلەملەر گۈزەل،
ئوي-دالا ھەتتاكى بىنەملەر گۈزەل.
بۇنچە ھۆرلۈك ئەرشتىن چۈشكەيمىدى،
بولمىسا بۇ يۇرتتا ئادەملەر گۈزەل.

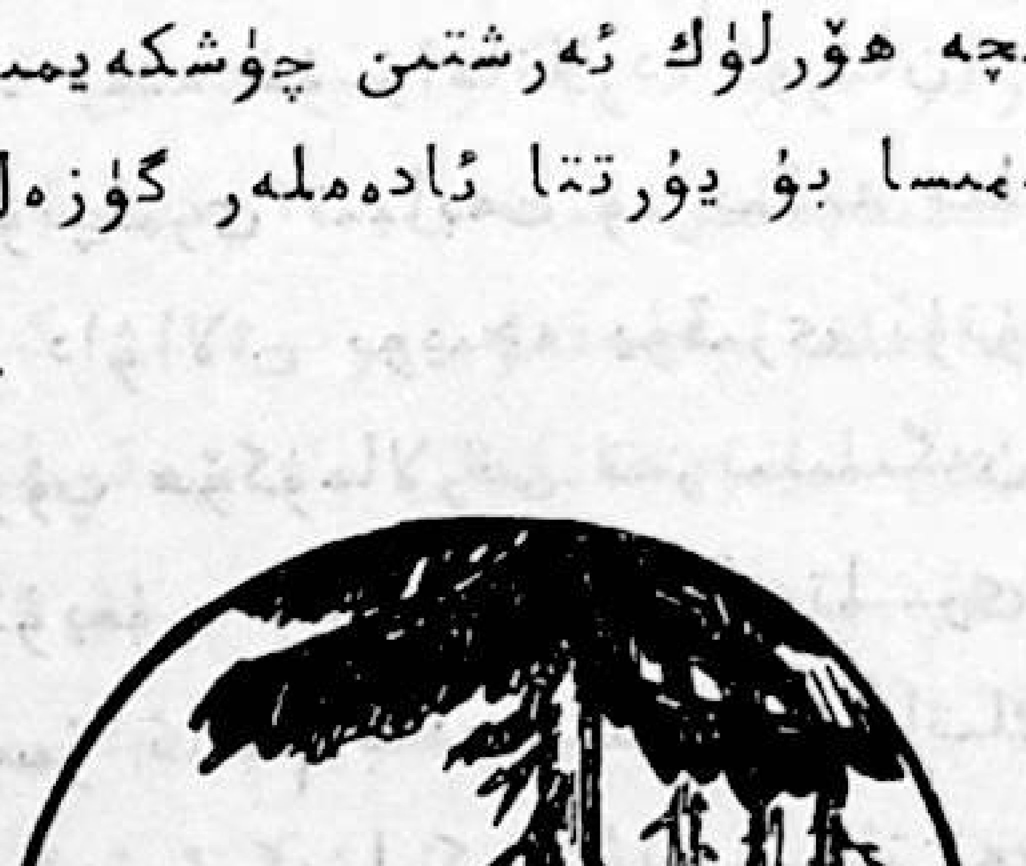

كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي ئوچېرىكلىرى

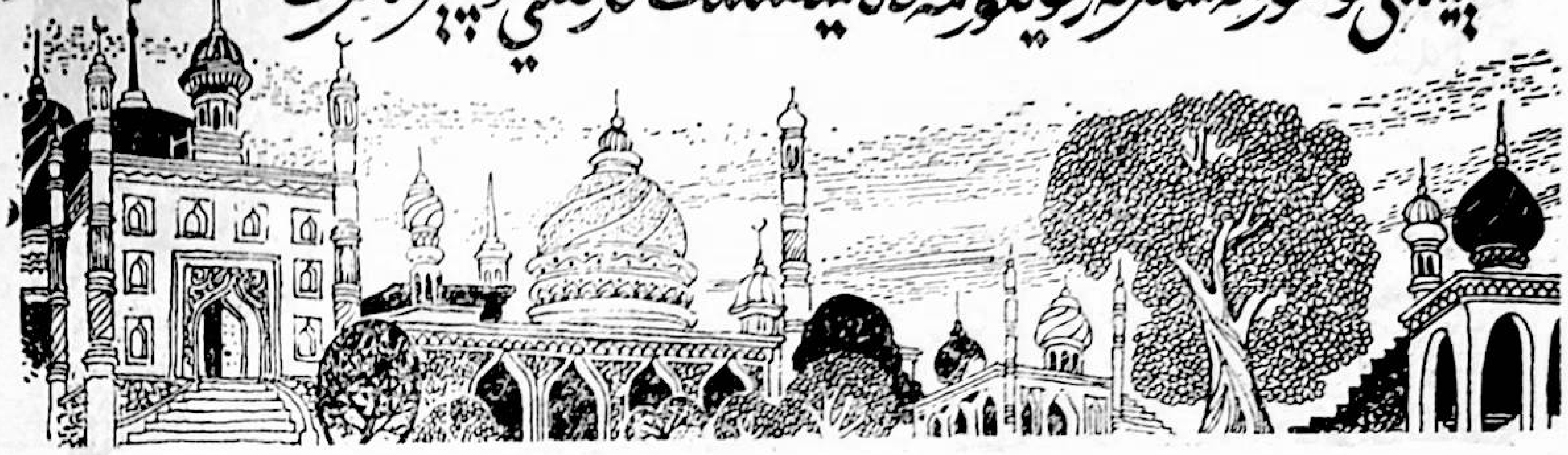

نىزامىددىن ھۈسەيىن

7. سەئىدىيىلەر زامانىدىكى ئۇيغۇر سەھىيە - تىبابەتچىلىكى

1. مەقسەت ئەنئەنىلىرى

ئىنسانلارنىڭ جىسمانىي ۋە مەنىۋى سالامەتلىكىنى ماددىي، مەنىۋى مەۋجۇدىيەت ئامىللىرى بىلەن يېتىلدۈرۈش، قوغداش، قۇرامىغا يەتكۈزۈش — ئۇيغۇر ئىلمىي سەھىيە - تىبابەتچىلىكىنىڭ تارىختىن بۇيانقى ئەقەللىي مەقسەت ئەنئەنىسىدۇر. تارىخىي مەنبەلەردىن ئايان بولۇشىچە، بۇ خىل ئەنئەنىنىڭ بىزدە ئىرامىز - (مىلادىيە كالېندارى باشلىنىش) دىن خېلى بۇرۇن شەكىللىنىپ، دۇنياۋى تىببىي پەن مائارىپى خەزىنىسىدىن ئورۇن ئالغانلىقى مەلۇمدۇر. مىلادى 6 - 7 - ئەسىرلەردە ئاسىيا تىببىي ئىلمىنىڭ ئەڭ ئالدىنقى دەستۇرلىرىدىن بىرى بولغان «يېڭى تۈزۈلگەن ئۆسۈملۈكلەر قامۇسى» (خەنزۇچە) دېگەن كىتابتا كۆرسىتىلىشىچە؛ مۇشۇ كىتابتىكى 850 خىل دورا ئىچىدىن 114 خىل قىممەتلىك دورا مىلادىدىن بۇرۇن ئۇيغۇر تېۋىپلىرى تاپقان، ياسىغان، ئەنئەنىۋى مۇھىم دورىلاردىن ئىبارەت بولغان... يەنە شۇ زامانلاردا تۇرپان، بېتىك — (گۈچۈڭ)، ئاراتۇرۇك قاتارلىق جايلاردا ئۇيغۇر تېۋىپلىرى تىبابەت ۋە يىڭنە بىلەن سانجىپ داۋالايدىغان ئورۇنلارنى تەسىس قىلىپ، ئىلمىي داۋالاش بويىچە يۇقىرى ئۈنۈملەرنى ھاسىل قىلغان. تىببىي تەربىيىلەش ئورۇنلىرىنى قۇرۇپ ھۆكۈمالارنى تەربىيىلىگەن. مىلادى 8 - ئەسىرلەردە تىببىي تارىخ شەكلىدە يېزىلغان «ئۇيغۇر تىبابىتى ھۆججەتلىرى» دېگەن

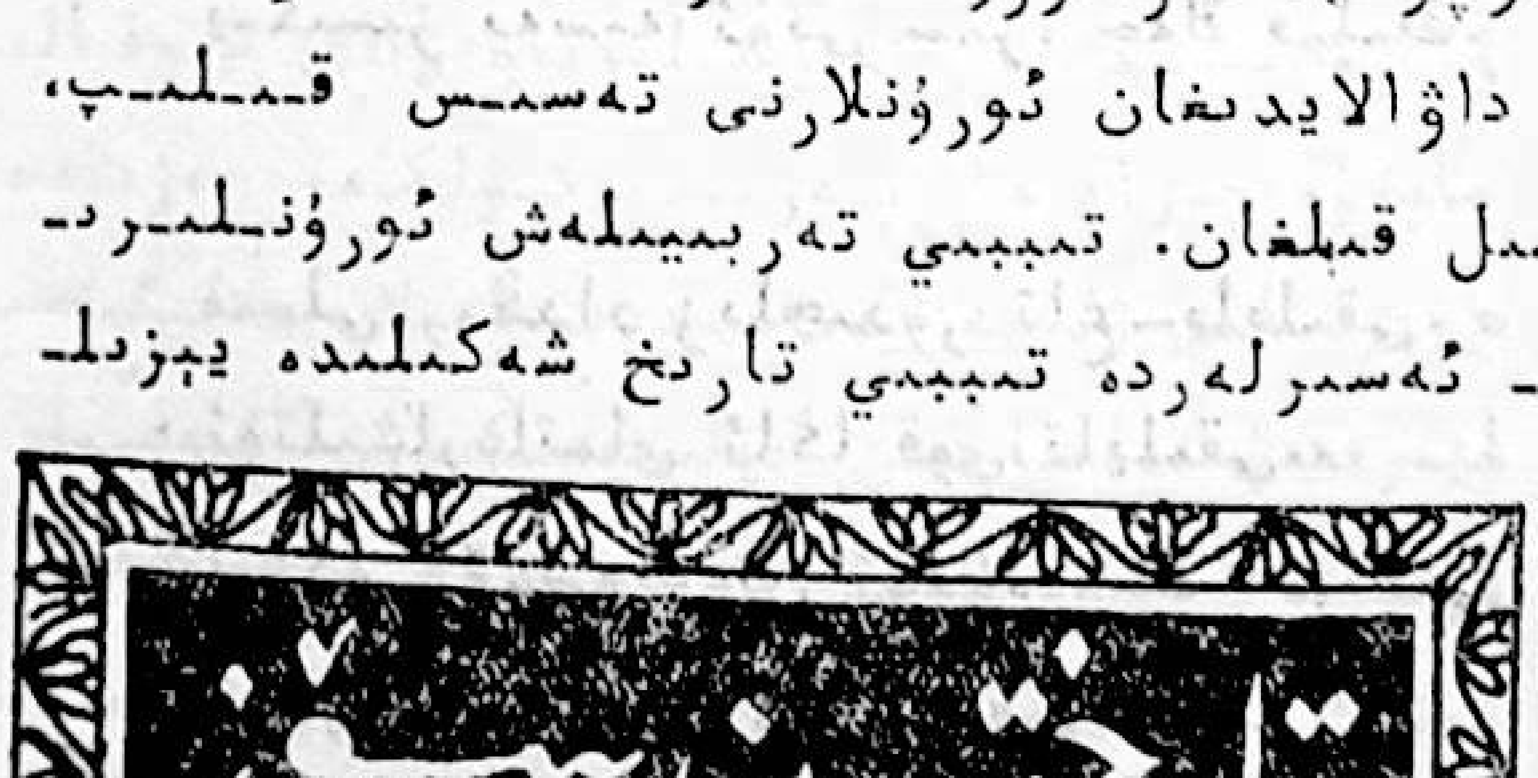

كىتابتىمۇ ئادەم بەدىنىنىڭ ئورگانىك بىر پۈتۈن گەۋدە ئىكەنلىكى، ئادەمنىڭ تەبىئەت دۇنياسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەممىدە كېسەلگە دىئاگنوز قويۇش، داۋالاش قائىدىلىرى تەپسىلىي شەرھلەنگەن. — مىللىي خاسلىق

---

* بېشى ژۇرنىلىمىزنىڭ 1988 - يىل 3 - سانىدا

خارەكتېرى ئىنتايىن يۇقىرى بولغان بۇ كىتابتا، — دەپ يېزىلىدۇ «شىنجاڭ سەھىيىسى» ژۇرنىلىنىڭ 1982 - يىل 1- سان 16 - بېتىدە - ... ھايۋاناتلار ئىچكى ئەزالىرى، قانلىرى، كالا، قوي مۈڭگۈزلىرى، سۈيدۈك، سۈت ۋە سۈت بىلەن ياسالغان يېمەكلىكلەر، ئانار، ئەنجۈر، ھەر خىل مېۋە - چېۋە قاتارلىقلارنىڭ تىببىي داۋالاشتىكى رولى، پايدىسى، ئەھمىيىتى ... ئىچكى — تاشقى كېسەللەر، ئاياللار، باللار ... بۆلۈم كېسەللىكلىرىنى ئايرىش، داۋالاش قائىدىلىرى ... ئاساسىي جەھەتتىن مۇكەممەل بايان قىلىپ بېرىلگەن ... ئۇيغۇرلارنىڭ 13 — 14 - ئەسىرلەردە تۈزۈلگەن كلاسسىك تىببىي ئەسىرى - 36 توملۇق «مۇسۇلمان دورا رېتسىپلىرى»دىمۇ ئىچكى - تاشقى كېسەللىكلەر، ئاياللار، تۇغۇت، باللار كېسەللىكلىرى، روھىي كېسەللىكلەر، تېرە، بەش ئەزا بۆلۈم كېسەللىكلىرى، تېز قۇتقۇزۇش تەدبىرلىرى، ئۇسۇللىرى، غىزايى شىپالار، غىزالىنىش قائىدىلىرى، غىزالارنىڭ شىپالىق ئەھمىيەتلىرى، زەھەرلىنىش، يىلان، ھاشارات زىيانداشلىقىنى داۋالاش، مال دوختۇرلۇق قائىدىلىرى، جاراھەت كېسەللىكلىرى، ئۆچەي، قورساق كېسەللىكلىرى، تېڭىقچىلىق، دورىلارنى دىملەش-قاينىتىپ تەييارلاش، بەدەننى قۇۋۋەتلەش قائىدىلىرى، ھەر خىل مۇرەككەپ كېسەللىكلەر، چاقا - جاراھەتلەردىن زەھەرلىنىش، تەمرەتكە، مەقئەت كېسەللىكلىرى، قۇرت كېسەللىكلىرى ... ئالاھىدە شەرھلەنگەن ھەم بۇ خىل كېسەللىكلەرنى بىلىش، داۋالاش، ساقايتىش، دورا تېپىش، تەييارلاش، ئىشلىتىش، تىببىي ئۇرۇن، مەنقۇلات، سايمانلارنى تەييارلاش، ئىشلىتىش، كېسەلدىن ساقلىنىش، قۇۋۋەت، مۇھىت، مۇداۋىمە مەسىلىلىرىنى تەتقىق قىلىش، نەسىل كۆپەيتىش، خىللاشتۇرۇش قاتارلىق نۇرغۇن تىببىي ئىلىم مۇھاكىمىلىرى يەكۈنلەنگەن.

تارىختا تەدرىجىي مۇكەممەللىشىپ بارغان ئۇيغۇر تىبابىتى — 13-15 - ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ چاغاتايلار ئىلكىدە بولغان جايلىرىدا ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇكەممەل تىببىي ئىجادلىق خەزىنىسىگە ئايلانغان.

— چاغاتاي ئوردىسىنىڭ باش دوختۇرى مەجىت، قۇبلاينىڭ باش دوختۇرى يەھيالار، — دەپ يازىدۇ ھۆرمەتلىك مۇئەللىپ يولداش ئابدۇللا تالىپمۇ، — ئالىملىق ۋە جانبالىقتا ئاچقان سۇنۇق كېسەللىكلىرىنى داۋالاش مەكتەپلىرى بىلەن مال دوختۇرلۇق مەكتەپلىرى نۇرغۇن شاگىرتلار (دوختۇرلار) نى يېتىشتۈرگەن. بۇ دوختۇرلار سىر دەريا ۋادىسىدىن تارتىپ تاكى خۇاڭخې ۋادىسىغىچە يۈرۈپ بىمالال ۋراچلىق ۋە تېڭىقچىلىق قىلغان ... «جۇڭگۇگىلۇ» ناملىق تىببىي ئەسەردە قۇبلايخاننىڭ باش دوختۇرى يەھيانىڭ ئىچىنىقۇ دورىسىنى كەشىپ قىلىپ، سىچۇەندە پەيدا بولغان قورقۇنچلۇق ۋابا كېسەللىكنى ساقايتقانلىقى بايان قىلىنغان. شۇ كىتابنىڭ 22 - تومىدا يەنە مۇنداق تەسۋىرى پاكىتلار يېزىلغان: — زىن چاۋ دېگەن كىشى ئېيتىدۇ: «يېڭچىياڭ ئەگىمىسى يېنىدا بىر كىشىنىڭ ئېتى قورسىقى كۆپۈپ يېتىپ قالغانىكەن، بىر ئۇيغۇر دوختۇر كەلدى - دە، ئاتنىڭ يوتىسىدىن بىر نېمىنى كېسىۋەتتى، ھايال بولماي ئات ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى ... ئىچكىرىدىكە كېلىپ تىجارەت قىلىدىغان بىرنەچچە مىڭ سودىگەر، قاتارىدا ئۇيغۇر تېۋىپلىرىمۇ كۆپ ئىدى. ئۇلار بېيجىڭ قاتارلىق جايلاردا نۇرغۇن دورىخانىلارنى ئاچقان ۋە داۋالاش ئورگانلىرىنىمۇ قۇرغان. بۇ دورىخانىلاردا سېرىق قويرۇقلۇق جەرەننىڭ ئەزالىرىدىن ياسالغان قىممەتلىك دورىلار بار ئىدى. بۇ دورىلار

ئادەمنى سەمىرىتىش، سوغۇق يەلنى ھەيدەش خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە ئىدى. ياز كۈنلىرى دورىخانىلاردا قىممىز سېتىلاتتى. قىممىز بولسا، قېرىلىقنى كەتكۈزۈپ ئادەم ئورگانىزمىنى بولۇپمۇ ئۆپكە بىلەن يۈرەكنى ياشارتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىدى...» («ئۇيغۇر مائارىپى تارىخىدىن ئوچېركلار» 67 - 68 - بەتلەر).

تارىختىكى تېبابەتچىلىكىمىزنىڭ بۇ خىل قىممىتى بىلەن ئىجتىمائىي ئۆرۈپ ئادىتىمىزدىكى خۇددى بەزىبىر سەلبىيەتچى — (ئىنسانلار ئۆمرىنى ئىلاھىي تەقدىرچىلىك نۇقتىسىدىن شەرھلىگۈچى) «ھۆكۈمالار» - «تارىخچى» لار تەكىتلەشكەندەك: «ئىلاھىيەت سەۋەبكارلىقى» يەنى «دۇئا»، «ئايەت»، «مازار»، «جىن» ياكى «ئۇچۇق»، «قاغىش»، «پىرى»، «دۇرۇت نىجاد»، «سەدىقە - پىتىر»، «پال» - «نىجاد» كارلىقى بىلەن ئەمەس، بەلكى نەچچە مىڭ يىللىق ئەمەلىي تەجرىبىلەر ئاساسىدا ھاسىل بولغان، ماددىي مەۋجۇدىيەت ئامىللىرىغا تايانغان، ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەقدىرىدە ھەل قىلغۇچ ماددىي قۇۋۋەت؛ ھاياتلىق - ھۆددىگەرلىك رولىنى ئۆتەپ كەلگەن ئىلمىي ئەنئەنىدۇر. ئوزۇق - تۈلۈك، قۇۋۋەت، ھەرىكەت، ساقلىنىش، مۇھىت، تازىلىق، تەسىر، ئىرسىيەت، نەسىل، دورا - دەرمەك، داۋالاش، پەرۋىش، ئاسراش، پەرھىز، ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت، ئادەت، تۇرمۇش، كەسىپ، ھادىسە ... ۋاسىتىلىرىنى داۋالاش، بىر تەرەپ قىلىش ۋاسىتىسى قىلغان بۇ خىل ئىلمىي ئەنئەنە توغرىسىدا ئىلمىي ئەرباب يولداش شېن شې «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1980 - يىل 30 - ئىيۇل سانىدا مۇنداق يازىدۇ: «... شىنجاڭنىڭ — (ئۇيغۇرلارنىڭ دېمەكچى — ئا) ئەنئەنىۋى داۋالاش ۋە دورىگەرلىك ئىلمى خەزىنىسى، زاڭزۇ قاتارلىق قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ جەۋھەرلىرىنىمۇ قوبۇل قىلغان. غەربنىڭ تەسىرىنىمۇ ئالغان ... ئۇيغۇر تېۋىپلىرى كېسەلنى داۋالاشتا، قاراش، ئاڭلاش، سوراش، تومۇر تۇتۇشنى، دورا ئىشلىتىشتە «شاھ، ۋەزىر، ياردەمچى، ئەلچى» نى تەكىتلەپ كەلگەن. ھىندىستان، ئەرەبىستان تەرەپلەردىن كىرگەن دورا ماتېرىياللىرىنى، رېتسېپلارنى قوللانغان ... ئەپيۈن، ھىن، پىستە قاتارلىق قىممەت دورىلار ئىچكىرىگە شىنجاڭدىن كىرگەن ...»

++++++++++ ◁ «تەنەپپۇسلۇق سوۋغىلار» دىن ◁ ++++++++++

ئۇلۇغ ئەدىب نەۋائىي مۇنداق يازىدۇ:

«... تېۋىپ ئۆز كەسپىگە ماھىر بولۇشى، كېسەللەرگە شەپقەتلىك بولۇشى، مىجەزى مۇلايىم بولۇشى، ھۆكۈمالارنىڭ سۆزىگە ئەگىشىپ خىزمەت قىلىدىغان بولۇشى، سۆزلىرى يۇمشاق ۋە كۆڭۈل ئالىدىغان بولۇشى، ئۆزى خۇشخۇي ۋە خۇشرۇي بولۇشى لازىم. شەپقەتلىك ماھىر تېۋىپنى ئېيسا روھۇللاغا ئوخشىتىشقا بولىدۇكى؛ ئېيسا ئەلەيھىسسالام دۇئا بىلەن چىققان جاننى تەنگە كىرگۈزگەن بولسا، ماھىر تېۋىپ چىقىپ كېتىۋاتقان جاننى داۋا بىلەن توسۇپ قالالايدۇ. مۇنداق تېۋىپنىڭ يۈزى كېسەلنىڭ كۆڭلىگە، سۆزى كېسەلنىڭ جېنىغا كۈچ بېرىدۇ. ئۇنىڭ ھەر تىنىقى ۋە باسقان قەدىمى كېسەلنى ساقايتىش ئۈچۈن بولىدۇ. ئۇنىڭ بەرگەن دورىسى ئابىي ھاياتقا ئوخشاش، ئۆزىنىڭ كۆرۈنۈشى خىزىر نىجادقا ئوخشاش بولىدۇ. ئەگەر تېۋىپ ئۆز كەسپىدە ماھىر بولۇپ، بەدخۇي، بىپەرۋا، كېپى سوغۇق بولسا، ئەگەرچە كېسەلگە بىر تەرەپتىن داۋا قىلسا، نەچچە تەرەپتىن كېسەلنىڭ مىجەزىنى ئۆزگەرتىۋېتىدۇ. نادان تېۋىپ جاللاتنىڭ شاگىرتى بولۇپ، ئۇ — (جاللات) تىغ بىلەن ئادەم ئۆلتۈرسە، بۇ — (تېۋىپ) زەھەر بىلەن ئادەم ئۆلتۈرىدۇ. جاللات بۇنىڭدىن ياخشىراقكى، ئۇ گۇناھكارنى ئۆلتۈرىدۇ. نادان تېۋىپ گۇناھسىز ئادەمنى ئۆلتۈرىدۇ. شۇڭا ھېچبىر ئادەم نادان تېۋىپ ئالدىدا خار بولمىسۇن ... مۇلايىم سۆزلۈك ماھىر تېۋىپ — بەدەننىڭ ئاغرىقىغا داۋادۇر. بەدخۇي، نادان تېۋىپ — خەلقنىڭ جېنىغا بالادۇر ...»

2. تارىخىمىزدىكى تېبابىي تەدبىرلەر ۋە تېبابىي تەۋسىيەلەر

1299 - ھىجرىيىدە يەنى مىلادى 1881 - يىللىرى ئەتىراپىدا يەكەنلىك تېبابىي ئۆلىما — لوقمان ھەزرىتىم دېگەن كىشى تەرىپىدىن قايتا رەتلىنىپ توپلام قىلىنغان «ھۆكۈما تەسنىپ-

لىرى» ① — (تىببىي ھۆكۈمالار تەۋسىيە - نەسىھەتلىرى — ئا) ماۋزۇلۇق تىبابەتچىلىك قوليازمىلار توپلىمىدىكى ئەسلەنمىلەردىن ۋە باشقا يەرلىك تىببىي تارىخ ماتېرىياللىرىدىن بىلىشىمىزچە، 16- ئەسىر سەئىدىيىلەر ئالتۇن چاغلىرىغا كەلگەندە ئۇيغۇر تىبابىتى بىر مەزگىللىك گۈللىنىش — (يېڭىلىنىش، مۇكەممەللىشىش، يەنىمۇ ئىلمىيلىشىش، ئىجتىمائىي ئۆرلەش، شۆھرەتلىنىش) جەريانلىرىنى ھاسىل قىلغان. شۇ دەۋر تۈزۈمىنىڭ خاسىيىتى، مەدەنىيىتى ۋە ھامىلىقى بىلەن گۈللىنىش دەۋرىگە كىرگەن بۇ تىبابەتچىلىكنىڭ ئالاھىدە ئەۋزەل ئىپادە - ئالامەت ساھەلىرىنى تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا ئىخچاملاش مۇمكىن:

1. ئىلمىي تىبابەت كۈچلىرىگە ھەم تىبابەتچىلىك خىزمەت ساھەلىرىگە بولغان ئېتىبارنى ئاشۇرۇش، ئىجتىمائىي تىببىي مۇئەسسەسە، مۇلازىم تارماقلىرىنى قۇرۇش، كۈچەيتىش — قىسمەن تىببىي ساھەنى خانلىقنىڭ ئەڭ ئېتىبارلىق ساھەلىرى قاتارىدا تۇتۇشتەك بىر يۈرۈش ئىشلار جانلاندۇرۇلغان. تېگىشلىك تىببىي تەرتىپلەر، تۈزۈملەر، زۆرۈرىيەتلەر تىكلەنگەن، تەكىتلەنگەن، بۇ ھەقتىكى تەرغىباتلار كۈچەيتىلگەن. «ھۆكۈما تەسنىپلىرى»نىڭ تىببىي ۋاجىباتلار توغرىسىدىكى باپلار قىسمىدا بۇ خىل ئىجابىي ۋەزىيەت توغرىسىدا مۇنداق تەرىپلەر تەكىتلەنگەن: «... ئەزىزانلار دەۋرى — دەۋران سۈرگەن زامانلاردا تىببىي ئەللامە② لەر، جەر-رايلەر③، ھۆكۈما — شىپاگەرلەر④، دورا — گىياھگەرلەر⑤، باقشاگەرلەر⑥، ئاقتاگەرلەر⑦ ... ئالاھەزەل ئەلنىڭ ئەزىزانلىرى، يۇرتنىڭ خىزرە - خەزىنىلىرى، ئاللاھ نۇسبەت - ئىنايەت ئاتا قىلغان دانىشمەنلەر ... دېيىلەر ئەردىلەر ... تۆت تۆرنىڭ تۆرلىرى⑧ (ۋەزىر دىل ئەزىم، پازىل ئۆلىما، ھاكىم - ھۆكۈمدار، قازى - قۇززاتلار قاتارىدىكى يۇقىرى ئورۇن) دە ئەردىلەر... گۇفتار جولۇس ئابدۇرەشىتخان ئىبنى سۇلتان سەئىدخان ئەنە رەلاھۇ بۇرھانەھۇ ئەمرى ۋاجىب قىلىپدۇرلەركى: «ئوغۇللىرىم تېۋىپ - ھۆكۈمالارنى ئۇستاز، ئۇلۇغ بىلگەي، ئىلتىپاتتا - ھۆرمەت، ئېتىباردا ئۇلارغا يار - مەدەت بولغاي ... پىر - ياران، كاتتا - كىچىك، پەقىر - مىسكىن، ياساۋۇل - سەرباز، پىداكار - پەرمان بەردارلارنىڭ جىمىكىسى ئەللامە، ھۆكۈما، ئەھلى ئىلىم ... ھاياتنى ھەممىدىن غەنىيمەت بىلگۈچى كارامەتكار مۇنەججىملەرنىڭ خاسىيەتلىك تەلىملىرىگە بېقىنغاي، ئۇلارنى ئۇلۇغلىغاي، نەزەرلىرىدىن ئۆتكەي، دۇئا، شىپا - شاپائەتلىرىدىن يىراقلاشمىغاي، باشلىرىدا كۆتۈرگەي، ئەمىن، پاراغەتلىك، مالالسىز، مەشغۇل ئىستەك، مەئىشەت، رىزقى ئامەتلىرىنىڭ ئېشىپ بېرىشلىرىغا، كەسپىي ھەۋەس، شىجائەتلىرىنىڭ راۋاجىغا يار - ھەمدەم بولغاي ...»

① «ھۆكۈما تەسنىپلىرى» — مىلادى 1881- يىللىرى ئەتراپىدا يەكەنلىك لوقمان ئارسلانى ئىسىملىك بىر تېۋىپ — (يەكەن ئارسلانباغلىق تىببىي ئالىم - لوقمان ھەزرىتىم — ئا) تەرىپىدىن رەتلەپ توپلام قىلىنغان تىببىي قوليازما تارىخ. بۇ توپلامدا 16- ئەسىردىن 19- ئەسىرگىچە بولغان ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىگە دائىر بىر قىسىم ماتېرىياللار، رېتسېپلار، تىببىي ھېكايىلار، رىۋايەتلەر، ۋەسىيەتنامىلار، شۇ زامانلاردىكى بىر قىسىم داۋالاش ئورۇنلىرى، مەشھۇر تېۋىپلەر ۋەقەلىكلىرى، ھەر خىل زامانلاردىكى ھەر خىل كېسەللىكلەرنىڭ ئەلگە كەلتۈرگەن زەخمەتلىرى ۋە باشقا تىببىي ھادىسىلەر خاتىرىلەنگەن. ② «ئەللامە» — ئالىم. ③ «جەر-راي» — ۋراچ. ④ «ھۆكۈما — شىپاگەر» — تېۋىپ — دوختۇر. ⑤ «دورا — گىياھگەر» — ئۆسۈملۈك ۋە باشقا دورىلىق نەرسىلەردىن دورا تەييارلىغۇچى دورىگەر. ⑥ «باقشىگەر» — مال، قۇش داۋالىغۇچى. ⑦ «ئاقتاگەر» — ھەربىيگە، ترانسپورتقا، ئىشلەپچىقىرىشقا، تۇرمۇشقا ھاجەتلىك ئات، ئېشەك - ئۇلاغلارنى يېتىشتۈرگۈچى، ئاقتا قىلغۇچى، داۋالىغۇچىلارنى ئىلمىي يېتەكلەش خىزمىتىنى ئىشلىگۈچى ئۇستاد ئەربابلار. ⑧ «تۆت تۆرنىڭ تۆردارلىرى» — خانلىقنىڭ، خەلقنىڭ، ئائىلىلەرنىڭ، ھەر بىر كىشىنىڭ تۆرى — (ئەڭ يۇقىرى ھۆرمىتى) دە بولىدىغان ئەزىز - ھۆرمەتلىك كىشىلەر. مۇئەللىپ.

16 - ئەسىر سەئىدىيىلەر خانلىرىنىڭ بۇ خىل قىممەتلىك تىببىي مەۋقەلىرى تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىرى ئەڭ ئالدى بىلەن جەمئىيەتتە ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك تۈرلىرىنى ھاكىمىيەت ھامىيلىقى بىلەن بەرپا قىلىش، كېڭەيتىش، ئىجتىمائىي رولىنى جانلاندۇرۇش ئىشلىرىنى كۈچەيتكەن. نەتىجىدە، شۇ جەمئىيەتنىڭ بارلىق قاتلام، تەركىبلىرىدە (سىياسىي، ئىجتىمائىي، دىنىي، مەمۇرىي، كەسپىي ... ساھەلەرنىڭ ھەممىسىدە) تىببىي داۋالاش، تىببىي دورىگەرلىك، تىببىي مۇداپىئە، تىببىي تەپتىشلىك، تىببىي مائارىپ، تىببىي قانۇن، تىببىي نازارەت، تىببىي تەرغىبات، تىببىي تەتقىقات، تىببىي ئالاقە ۋە تىببىي مۇلازىمەت تەركىبلىرى بىلەن بىر يۈرۈش مۇكەممەل يۈرۈشلەشكەن تىبابەتچىلىك ئاپپارات، ئورۇن، تۈرلىرى تىكلىنىپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاز كەم بىر ئەسىرلىك گۈللىنىش جەريانلىرىغا ھەل قىلغۇچ تۆھپە، نەسىۋىلەر سىڭدۈرگەن. بەزىبىر تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، مىلادى 1590- يىللار ئەتراپىدا سەئىدىيىلەر ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان جايلاردىكى 914 مەھكىمە شەرئىي، 10 مىڭدىن ئارتۇق يېزا، بازار، مەدرىسە، چوڭ ساراي، بەندەرلەردە مەخسۇس مەلىكىلىك كەسپىي تىببىيخانىلار (تىببىي ئورۇن - پونكىت، تارماقلار) ئىشلەپ تۇرغان. تۇققۇز بەندەر - (خانلىق چېگرىسىدىن رەسمىيەتلىك كىرىپ - چىقىش ئېغىزلىرى)دە داۋالاش، تەكشۈرۈش، نازارەت قىلىش، باشقۇرۇش، چەكلەشلەر بويىچە قانۇنىي ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدىغان مۇنتىزىم تىببىي قاراۋۇلخانىلار ۋەزىپە ئۆتىگەن. بارلىق ھەربىي، مۈلكىي، خارجى، كەسپىي ئورۇن، ساھە، تارماقلارنىڭ ھەممىسىدە بولسا تىببىي شىپاگاھلار تەق تۇرىدىغان ئاسايىشلىق ۋەزىيەت ھۆكۈم سۈرگەن. تىببىي رەسمىيەتلەر، جاھاز، ئورۇن، مەبلەغ، مالىيە، مەمۇرىي مۇلازىمەت نۇقتىلىرى جەھەتتىكى مەسىلىلەر ياخشى ھەل قىلىنىپ بارغان. بۇ خىل تىببىي قۇرۇلمىلار بىلەن يېتەكچى تىببىي ئەللامە، ھۆكۈمالارنىڭ شۇ چاغلاردىكى تىببىي خىزمەت ۋە تىببىي تەرغىبات مەۋقەلىرى توغرىسىدا «ھۆكۈما تەسنىپلىرى»نىڭ تىببىي دەۋەتلەر قىسمىدىن مۇنداق گەپلەرنى ئوقۇيمىز:

....

«قانداق جايغا بارمىغۇلۇق ۋە تۇرمىغۇلۇق؟

ھاياتلىق ئىززەت - غورۇرى تۈۋەن، تەبىئىتى شەش، ھۆكۈمادىن يىراق - خەۋەرسىز، ھېچبىر سەھەت بولمىغان ... زېھنىسىز ئىنسانلار جايلىرىغا ۋە جايلىرىدا!

قەيەر زەبۇندۇر؟

خەلقى ھەمىشە رەنجۇ - ئەلەم، دەردى بىمارچىلىقتا ئۆتىدىغان، تېۋىپ - ھۆكۈمالىرى يوق ياكى كېرەكسىز، ئەمەن، تىنچلىق، ئەرزانلىق بولمىغان، ھېچبىر سەھەتسىز ماكان!

خارابچىلىق، بەدبەختلىق نەدىن كېلۇر؟

مەرەزلەشكەن جاي ۋە تىرىكلىكتىن — (تۇرمۇش ئادىتىگە تازىلىق ئۆزلەشمىگەن، تىبابەت ئەخلاسى يوق، مۇھىتى نىجىس) ئادەت - قىلمىقلىرى زەئىپ، ئىشتىھا غورۇرى پەس، لەززەت سېزىمى تۈۋەن، مۇددىئاسى گال، ھالال - ھارام، نىجىس - پاكلىق توغرىسىدا پەرق پەمى يوق ئادەملەر ۋە تىرىكلەر ماكانلىرىدىن دېمەكچى — ئا.)

بەد بەختلىك نېمىدۇر؟

ياشلىقنى قېرىلىقتىن ئىلگىرى، ساقلىقنى كېسەللىكتىن ئىلگىرى، پاراغەتنى مەشغۇلاتتىن ئىلگىرى، بايلىقنى گادايلىقتىن ئىلگىرى غەنىمەت بىلمەسلىك.

دەردنىڭ خەزىنىسى نەدە؟

نادانلىق، نىجىسلىق قويۇق يەردە!

ئىنسان كىم ۋە نېمىدىن ھەزەر ئەيلىشى كېرەك؟

ناداندىن، تەربىيەتسىزلىكتىن.

تىرىكلىكنىڭ تۈپ يىلتىزى نېمە؟

ھەرىكەت، قۇۋۋەت، ھېچبىر سەھەت — (سەھىيە — تازىلىق)، خاتىرجەملىك، ئۈمىد، ئىرادە.

قانداق كىشى كەم رىزىق، بىئېتىبار بولۇر؟

ھورۇن، قاسماق، يالغانچى، ھەسەتباز، تىل كۆڭۈل، سۇرىتى ئادەملەر...» —(ئاللاھ بۇنداقلارنى بەندەم، پەيغەمبىرىم ئۈممىتىم، ئادەمزات قۇر — قاتارىم دېمىگەيلەر — مۇئەللىپ.)

....

بەزىبىر تارىخىي مەنبەلەردىن بىلىشىمىزچە، شۇ زامانلارنىڭ ھاكىملىقى، رىغبەت - مەدەتلىرى بىلەن مۇكەممەل تەشكىلىي قۇرۇلمىلارغا ئۇيۇشقان ئۇيغۇر تىبابەتچىلىرى جەمئىيەتتە يۇقىرى مەۋقەگە، تەشەببۇسلىرى بىلەن شۆھرەتلىنىپلا قالماستىن، بەلكى يەنىمۇ ئۇيغۇنلاشقان ئىجتىمائىي تىببىي مىزان، مەجبۇرىيەتلەرنىمۇ شۇ زامانلارنىڭ ھاكىمىيەت كۈچى، جامائەت كۈچى، تىببىي ساھە كۈچلىرىنىڭ تىببىي خىزمەت تۈزۈملىرىگە، جەمئىيەتنىڭ، خەلقنىڭ تىببىي ۋاجىب - مەجبۇرىيەت مىزانلىرىغا سىڭدۈرۈشتەك دانىشمەنلىك پاراسەتلىرىنى نامايان قىلىشقا مۇۋاپپەق بولۇشقان. مەڭگۈلۈك ئىجتىمائىي تىببىي تۈزۈملەر — (ھاياتلىق ۋاجىبلىرى، ئىنسانلارنىڭ مۇتلەق مەجبۇرىيەتلىرى) سۈپىتىدە يولغا قويۇلغان شۇ زامان ھېچىز سەھەت قائىدە - تۈزۈملىرىنىڭ مۇتلەقا كۆپ تەشەببۇس، تەۋسىيە ۋە زۆرۈرىيەت رامكىلىرى — مەسىلەن: سۇنى، رىزقىنى، ماكاننى، مۇھىتنى، تىرىكچىلىكنى، كەسىپنى، ۋاستىلەر —(قورال - ياراق، مال - ۋاران ھەم ئۇنىڭ مەنبە - ئورۇنلىرى)نى، بەدەننى، لىباسنى، بىساتنى، تۇرمۇشنى پاك ئۆتكۈزۈش، تۇتۇش، ساقلاش، ئىشلىتىش توغرىسىدىكى تەشەببۇس، تەۋسىيىلەر ئىنسانىيەت جەمئىيىتى ئۈچۈن ھەر قاچان ئوخشاشلا بىباھا ئۇلۇغ مەنىۋى تەلەپنامىلاردۇر، ئەلۋەتتە. شۇ چاغلارنىڭ جىمىكى (ھەر دەرىجىلىك، ھەر خىل) ھاكىمىيەت تەشكىلاتلىرىدە، دىنىي، ئىجتىمائىي مەھكىمىلەرنىڭ ھەممىسىدە ۋە ھەر قانداقلىرىدا ھەم بارلىق ئەل - يۇرت مۇرىسە - مادارىچىلىق سورۇنلىرىدا ھاكىمىيەت كۈچى، خەلق كۈچى، تىبابەت كۈچلىرى ۋاستىچىلىقى بىلەن قەتئىي جارى بولۇپ تۇرغان تىببىي نىزام - تۈزۈم، ئادەتلەر ئىچىدە كېسەل - كېسەلمەنلەرنى، بىمار - ئەرەجمەنلەرنى، قېرى - ياشانغانلارنى، پەرزەنت - بالاغەتسىزلەرنى، ھامىلدار ئاياللارنى، جىنسىي دەردمەنلەرنى، روھىي ناتاۋانلارنى خورلىماسلىق، خەيرخاھلىق قىلىش، تېۋىپ - ھۆكۈمالارنى، شەپقەت - شاپائەتنى دوست تۇتقان تىببىي ياران - مەسلىھەتداشلارنى ھۆرمەتلەش، تىببىي ئەخلاقنى قەدىرلەش، تىببىي تۇرمۇش ئادەتلىرىگە رىئايە قىلىش، تىببىي مەجبۇرىيەتلەرنى ئاڭلىق ئورۇنداش قاتارلىق نۇرغۇن مەسىلىلەر قاتتىق تەكىتلەنگەن تىببىي ئادەت—مەجبۇرىيەتلىرىمىز ئازئەمەستۇر. ھەر خىل ئۇچرىشىش، ئىزدىشىش، ئەسلىشىشلىرىمىزنىڭ تۇنجى تىل قەدىمىنى تىببىي ئاسايىشلىق ئارزۇسىدىن باشلاش، ئەپادىلەش — (ئېسەنلىشىش)، مەسىلەن: «تەنلىرى ساق، ئۆيى ئىچى تىنچلىق، ئۇرۇق - تۇغقانلار سالامەتمۇ؟...» دېگەندەك تىل ئادىتى بىلەن سالام - سائەت قەدىمىنى باشلاش ئەنە شۇنداق ئەڭ ئېسىل تىببىي تۇرمۇش ئادەتلىرىمىزدىن بىر نەمۇنىدۇر.

بىراۋلار ئىزدىشەر تائام گېپىن قىلىشىپ، بىز خەقچۇ ئەزەلدىن تائەبەد كىچە،
بىراۋلار ئىزدىشەر دۇنيا دەپىن دېيىشىپ، ئۆتىمىز ساقلىقتىن دېرەك ئىزدىشىپ.
بىراۋلار ئىزدىشەر دۇنيا - نىشان بېرىشىپ، ــر مۇنەللىپ

«كىشىنىڭ ئۆلۈمىنى تىلىمە، ئۆزۈڭنىڭ ئۆمرىنى تىلە» دېگەندەك غايىۋى مەۋقەگە، ھەر قانداق كېسەلگە شىپالىق تىلەش، يوقلاش، زىيارەت قىلىش، دورا - شىپالىق ئىلتىپاتلارنى ئاتا قىلىش، كېسەلمەننى روھىي ئەزىيەتتىن ۋە ماددىي، مەنىۋىي خاپىلىق ۋە غەمغۇسسىدىن خالاسلاندۇرۇش، ئىچ ئاغرىتىش، خورلىماسلىق، دەككە - دەشنام بەرمەسلىك، كۆڭلىنى كۆتۈرۈش، ۋەھەمە قىلماسلىقتەك نۇرغۇنلىغان ئېسىل قىلىق ۋە كەيپىياتلىرىمىز بىزنىڭ تارىختىن ساقلىنىپ كەلگەن تىببىي - سەھىيە ئەخلاقىمىزدىن تامچىلاردۇر.

2. سەئىدىيىلەر زامانىدا تىببىي داۋالاش، ساقلىقنى ساقلاش، تىببىي دورىگەرلىك كۈرۈنەرلىك جانلاندۇرۇلغان ھەم بۇ ساھەدە يېڭىدىن - يېڭى سەۋىيىلەر يارىتىلغان. كېسەلمەنلەرگە

نىسبەتەن مۇۋاپىق روھىي ئاساينىشلىق ئاتا قىلىش، بەدەننى قۇۋۋەتلەش، ئىچكى تەرەپتىن دورا ئىچكۈزۈش، تاشقى تەرەپتىن دورا ئىشلىتىش، كۆنەك سېلىش، تەرلىتىش، يۇيۇندۇرۇش، مۇۋاپىق ئوزۇقلاندۇرۇش، پەرھىز تۇتۇش، ھاراق - شاراب، چېكىملىكلەردىن چەكلەش، مۇۋاپىق ھەرىكەت قىلدۇرۇش، تازىلىقىنى ياخشىلاش، بەدەننى نورمال تۇتۇش، ئۈمىدلەندۈرۈش، شادلاندۇرۇش، مۇداۋىسەلىنىش قاتارلىق ئەڭ ئۈنۈملۈك ماددىي، مەنىۋى سالامەتلىك ئامىللىرى بىلەن تەركىبلەنگەن بۇ خىل ئىجتىمائىي تىببىي سەۋىيىنى مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا، شۇ زامانلارغا نىسبەتەن ئەڭ ئىلغار دۇنياۋى تىببىي سەۋىيىلەر قاتارىدىن ئاتاشقا بولاتتى. بۇ، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز تارىختىن بېرى كۆنۈپ، ئادەتلىنىپ كەلگەن سەۋىيىدۇر.

«تەنەپپۇسلۇق سوۋغىلار»دىن

— ئۆلۈمنىڭ ئالدىنى ئېلىش مۇمكىنمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ بىر شەھەرلىك كىشى.

— بۇ سوئالغا جاۋاب بېرىش مۇمكىن، — دەپتۇ ئىبنىسىنا، — ئۆلۈمنى داۋالاشنى بىلمەيمەن، ئەمما ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ئۆمۈرنى ئۇزارتىش يوللىرىنى بىلىمەن.

— شۇنى ماڭا ئۆگىتىپ قويساڭ! — دەپ چىڭ تۇرۇۋاپتۇ ھېلىقى كىشى.

ئىبنىسىنا:

— مەيلى ئۆگىتىپ قويسام قوياي. سەن مەن بىلەن ئۆزۈم كۆكەرتكەن باغقا كىرسەن. باغدا ساڭا ئۆمۈرنى ئۇزارتىدىغان دورا بېرىمەن، — دەپتۇ ۋە ھېلىقى كىشىنى باشلاپ ئۆز بېغىغا ئېلىپ كىرىپتۇ. قولىغا بىر تۈپ چىنار كۆچىتى بىلەن نەشپۈت كۆچىتىنى بېرىپ:

— مانا بۇ چىنار كۆچىتىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ، ئۇنىڭ شاخ - ياغاچلىرىدا ئۆزۈڭگە ئۆي سالسەن، ماۋۇ نەشپۈت كۆچىتىنى بولسا مېۋىگە كىرگۈزۈپ، مېنى نەشپۈت يېيىشكە چاقىرسەن، شۇ چاغدا مەندىن ئۆمۈرنى ئۇزارتىدىغان دورىنى ئالسەن، — دەپتۇ.

شەھەرلىك كىشى چىنارنى ئۆستۈرۈپ ئۆي سالماقچى، نەشپۈتنى مېۋىگە كىرگۈزۈپ ھوسۇل تويىغا ئىبنىسىنانى چاقىرماقچى بولۇپ يۈرۈۋېرىپتۇ. مېھنەت كەينىدىن مېھنەت قىلىۋېرىپ ھاياتلىق زوق - شەۋقى بىلەن ياشاپتۇ. مۇشۇنداق قىلىپ ئۇ يۈز ياشتىنمۇ ئېشىپ كەتكەنلىكىنى ئۆزىمۇ بىلمەي قاپتۇ.

قىسسەدىن ھېسسە، بۇ ئۈمىدلىك دۇنيا ئىكەن. ئۈمىد قىلغان مۇرادىغا يېتىدۇ. نائۈمىد ئۆز ئايىغىدا يىقىلىدۇ. ياخشى نىيەتلىك بولايلى.

— («ئەللامىلەر ئىبرەتى»دىن)

بۇ خىل سەۋىيە — ئامىللار - شۇ زامانلار تارىخىدا تەسەۋۋۇپ ھۆكۈمالىرى «دەۋا» قىلىشقان «دىنىي ئىجادلىق ئامىللىرى» — («سوپىكۆچ — «پىردم شىپا»، «مازار شىپا»، «ئايەتى شىپا»، «باقشى ئامىل»، «ئادەم بىقۇۋۇل، قازا ئىگەمدىن») ... دېگەندەك سەلبىي ئەپسانىلاردىن پۈتۈنلەي مۇستەسنا، ئادەملەر ئەقلىي ئەرەجلىرىدىن تۆرەلگەن، تاكامۇللاشقان، ئىلمىي قىممىتى يۇقىرى، ئەڭ بالاغەتلىك، مۇكەممەل ئامىللاردۇر. مەسىلەن، ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ تارىختىن بۇيانقى «قۇۋۋەت، قۇۋۋەتلەندۈرۈش» تەدبىرلىرى بۇ پىكرىمىز ئۈچۈن يېتەرلىك ئاساسلاردىن بىرىدۇر. «ھۆكۈما تەسنىپلىرى»دە بۇ ھەقتە مۇنداق گەپلەر ئېيتىلغان:

«... ئاغرىق نېمىدىن؟

ۋىدىندىن - قارنىدىن! (قورساقنىڭ ئاچ - توق قېلىشىدىن، ئاشقازاننى ئاسرىماسلىق، بىقارار تويۇنۇش ... لاردىن دېمەكچى — ئا.)

قۇۋۋەت نېمە؟

ئوزۇقلۇق، ئۈمىد، ھەرىكەت، ئامىل، مادار ...

ئاغرىقنىڭ سەۋەبكارى نېمە؟

تويۇنماسلىق، تاپلىق — (تىرىكتاپلىق — ئا)، دەرد، مۇھىت، چاغ ...

ئاغرىقنى ساقايتىشنىڭ شىپالىق يولى قانداق؟

تويۇندۇرۇش، روھلاندۇرۇش.

جاننىڭ ئارامى نەدە؟

يۇمشاق تائام، يۇمشاق گەپ، يۇمشاق ئورۇن، يۇمشاق ئادەمدە.

نېمە يامان؟

ئاچ قېلىش - قۇۋۋەتسىزلىك.

تائام نېمە؟

سىڭمىدىغان، پايدىلىق ھالال لوقما ...»

ئەجداد تىبابەتچىلىرىمىزنىڭ بۇ خىل تىبىي مەۋقەلىرى — تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا، دۇنياۋى تىبىي ئىلىم خەزىنىسىگە قوشۇلغان ئەھمىيەتلىك ئىلمىي مەۋقەلەر ئىدى. شۇڭا بىز ئۇلارنىڭ بىر پۈتۈنلۈك نەزەرىيەۋى ئاساسلىرىدا ھاياتلىق ھەرىكىتىدىن تارتىپ تەبىئەت دۇنياسىدىكى ماددىلار ھەرىكەتلىرىگىچە ئىنچىكە، چوڭقۇر ئىزدىنىش ۋە تەتقىق قىلىشلىرىدىن كېيىن، بەزى ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەت ھەم ئوبيېكتىپ باسقۇچلارنىڭ ئورتاق نۇقتىسى ۋە مۇناسىۋەت نۇقتىسىغا قارىتا ئوتتۇرىغا قويغان يەكۈن خاراكتېرلىك تىببىي ئىلىم تۆھپىلىرى تۆركۈمىدىن قەدىرلەيمىز، ۋارىسلىق قىلىمىز.

دېمەك، سەئىدىيلەر ئالتۇن چاغلىرىدىكى تىبابەتچىلىكىمىزنىڭ تۈپ نىشانىسى: پۈتۈن جەمئىيەت مىقياسىدا تۆۋەندىكى نۇقتىلار — 1) ئوزۇقلىنىشنى كۈچەيتىش، يېمەك - ئىچمەك ئادەتلىرىگە دىققەت قىلىش — لايىقلاشتۇرۇش؛ 2) تۇز ئىستېمالىنى تەڭشەش؛ 3) ئالدىنى ئېلىشنى كۈچەيتىش، ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈپ تۇرۇش؛ 4) زىيانلىق ئىچىملىك، چېكىملىكلەردىن ساقلىنىش، چەكلەش؛ 5) سالامەتلىك تەربىيىسىنى كۈچەيتىش، كېسەل پەيدا قىلىدىغان ئامىللارنى يوقىتىش؛ 6) مۇۋاپىق كېلىدىغان داۋالاش تېخنىكىسىنى جانلاندۇرۇش؛ 7) سوزۇلما خاراكتېرلىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن ھەم ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن شۇ جەمئىيەتنىڭ سەھىيە، ساغلاملىق ۋەزىيىتى كۆرۈنەرلىك ياخشىلىنىپ تۇرغان.

3. نەسلىگە ۋاپا

سەئىدىيلەر ئالتۇن چاغلىرىنىڭ تىبابەتچىلىرى، داھىي، يېتەكچى خانلار، مىللىي داھىي ئەربابلارنىڭ رىغبەت ۋە مەدەتلىرى بىلەن خانلىق خەلق — (مىللەت)نىڭ سۈپەت - سالاپەتلىرىنى ئۆستۈرۈش، ساغلاملىق دەرىجىسىنى ئاشۇرۇش — (خەلقنىڭ خىللىقى، ساغلاملىق دەرىجىسىنى، ئۆڭ - چىراي، بوي - تۇرق، كۈچ - مادار، تۇرمۇش، ئادەت جەھەتلەردىكى تاكامۇللۇقىنى تىكلەش، ئومۇملاشتۇرۇش) ئىشلىرىغا ئىزچىل ئەھمىيەت بېرىپ، ئەجدادلىرىمىزنى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ئارىسىدا شۇ زامانلارغا نىسبەتەن سۈپەتتە كۆزنەك، ئۈلگە ئاتاقلىرىغا ئىگە قىلغان، داملىنىپ تۇرىدىغان خىل نەسەب تۈركۈملىرىنىڭ يېتىشىش جەريانلىرىنى تېزلەتىشكەن ...

«ۋەتەننىڭ شان - شۆھرىتى نېمە بىلەندۇر؟ تىنچ كۈن بالاغىتى بىلەندۇر.
خەلقنىڭ سۈپەت - سالاپەت ئەنئەنىلىرى بىلەندۇر! شەرەپ نېمە؟
ئامانلىق ۋە ئاراملىق نېمە بىلەندۇر؟ ساغلاملىق.»
تەن بالاغىتى، ئەقىل - ئىدراك بالاغىتى، ساغلام، — («ھۆكۈما تەسنىپلىرى» دىن)

مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە؛ 16- ئەسىر سەئىدىيلەر خانلىرىدىن سۇلتان ئابدۇرەشىتخان جەمئىيىتىنىڭ ھۆكۈمران ئەقلىي كۈچلىرى — (ئالىم، ھۆكۈما ... لىرى) خەلق ۋە مىللەتنىڭ سۈپەت - سالاپەتلىرىنى، ساپاسىنى خىللاشتۇرۇش — (ئۆستۈرۈش)، پۈتۈن جەمئىيەت بويىچە تەندۇرۇسلۇق، ساغلاملىق دەرىجىسىنى ئاشۇرۇش ھەم بۇ ساھەگە تېگىشلىك پايدىلىق چارە - ئاماللارنى ئىزدەش، تېپىش تەدبىرلىرىنى يولغا قويغان. «تەزكىرە پىر-ياران»نىڭ رىۋايەتلەر قىسمىدىن بىلىشىمىزچە؛ سۇلتان ئابدۇرەشىتخان خانلىق يۇقىرىلىرى ئارىسىدا بولىدىغان قورقۇش، قايغۇرۇش، غەزەپلىنىش، ئاخارلىنىشتەك ئەھۋاللارنى تەبىئىي كېسەللىك ئامىللىرى

دەپ قارىغان ھەم مۇنەججىملەرنىڭ سۆھبەتلىرىدە: «... كىشى ئۆزىنى ئۆمۈر كۆرمەكنى - ئافرىدى-سىلاقىتىن خالىي بولماقنى ئىزدىسە يېمەك - ئىچمەكلىرىنى ئىددىتلىق، مۇۋاپىق، يېتىمى - قوپۇ-شىنى، ھەرىكەت، پاراغەتلىرىنى نورمال ئەھۋالدا، كەيپىياتلىرىنى غەشسىز قىلماقلىرى ھاجەت ۋە زۆرۈردۇر ...» دەپ تەۋسىيە قىلغان. جەمئىيەتنىڭ مۇلازىم كۈچلىرىنى، نەسىل - نەسەبتە بىرىنچى ئەۋلادى كالۋا، ئىككىنچى ئەۋلادى دۆت، ئۈچىنچى ئەۋلاد كىرەكسىز يۆك بولۇپ چىقىدىغان جايلار ۋە ئائىلىلەرنىڭ، ئادەملىرى كالۋا، ۋىجىك، لەقۋا، گاس، گاچا ... قاتارلىق نەسلى پېشكەللىكلەرگە، يامان شارائىت، يامان مۇھىتقا يولۇقۇپ تۇرىدىغان جاي، ئورۇنلار-نىڭ ۋەزىيىتىنى ئۆزگەرتىشكە چاقىرغان، سەھىيە - تىبابەت، تازىلىق، كەزمە — (تەنتەربىيە) ئىشلىرىنى جانلاندۇرۇشقا، قېرىنداشلار ئارا نەسلى ھەمكارلىقنى يولغا قويۇشقا، ئورۇن، جاي يۆتكەش — (نەسىل ئالماشتۇرۇش)كە، تىببىي ئامىللارنى تېپىشقا، يېمەك - ئىچمەك، مۇھىت، تۇرمۇش ... جەھەتلەردىكى پاسسىپ ئامىللارنى تۈگىتىشكە رىغبەتلەندۈرگەن.

«... شاھى ئالەم - ئىنسان ئۆمرىنى كۈن، لوقما، ئوزۇق، مېھنەت، ئېتىقاد ئاشۇرار ... دەپ قارار ئېيىرىدىلەر ...» («تەزكىرەئى پىر-ياران»دىن). سۇلتان ئابدۇرەشىتخان پۈتۈن خانلىق تەۋە-سىدە ئۆز مۇلازىملىرىدىن يېمەك - ئىچمەككە، ئىنسان نەسلىگە، ئىنسان تەقدىرىگە، ئىنسان غورۇرىغا ۋە ئىنسان ئېتىقادىغا زىيان - زەخمەت يەتكۈزگۈچىلەرنى ھېچبىر ئاياۋسىز جازالاپ تۇرۇشنى تەلەپ قىلغان.

«... ئەي جاھان پاسىبانى ھەر ئىككىلا ئالەمدىكى گۇناھ - كەبىرىلەر ئىچىدە ئەڭ ئېغىرى - تۇۋە بىلەن تۈگىتىپ بولمايدىغىنى قايسىدۇر؟» دېگەن سوئالغا:

«ئەركەكنى ئەركەككە نىكاھلاش، ئەركەكنى خاتۇن-لۇققا، جىنسىي جۇپلىككە قىستاش، زورلاش، ئەرنىڭ ئەرلىكىنى ناكار قىلىش .... ئۈچ چاغدا — بىرى، ئەر بىلەن ئەر زىنا قىلىشقان چاغدا، ئىككىنچى، خو-تۇن بىلەن خوتۇن زىنا قىلىشقان چاغدا، ئۈچىنچى، پەرزەنت بىلەن پەرزەنت، قان - قېرىنداش بىلەن قېرىنداش، ئاتا - ئانا بىلەن پەرزەنتلەر ئارىسىدا زىنا ئۆتكۈزۈلگەن چاغدا ئاللاھ ئالەم ۋە ئىنسانىغا ئا-پەت، غەزەپ ئاتاقىلۇر، كەچۈرمەس، — دەپ جاۋاب بەرگەن.»

— («تەزكىرەئى پىر-ياران»دىن)

قېرىنداش مۇساپىرلار بىلەن قۇدىلىشىشنى، چەت جايلاردىن كۆيئوغۇل، ياقا يۇرتلاردىن كېلىن ئېلىشنى، زەرەپشان، خالاستان، ئىككىسۇ ۋادىسى — (ھازىرقى قاغىلىق، پوسكام، يەكەن تەۋەلىرى)دىن شاھ تاتار — (مەكىت تەۋەسى)، غولتوغراق — (ھازىرقى ئاۋات ناھىيىسى) ... تەۋەلىرىگە نەسلى سۈپەت ئېھتىياجلىرى ئۈچۈن كۆچمەن ئالماشتۇرۇشنى، يىراق جايلارغا كۆچ-كۆچى، يىراق جايلاردىن كۆچۈپ كەلگۈچىلەرگە مەدەت، ئىلھام بېرىشنى خالىغان، تەۋسىيە قىلغان.

«كىملەرگە مېھرىبان، ئاشىيان بولماقلۇق؟
— رەنجۇ - ئەلەم پېشىللىكلەرگە — (دائىما رەنـ[illegible]ـەكچى — ئاه)
جەزىگە سىڭىپ كەتكەن نەس پېشەل كىشىلەرگە دې-جىپ، سۆرۈلۈشىپ، ئۆكۈپ - تاتىرىپ يۈرۈش ...

— («مۇكۇما تەسنىپلىرى» دىن)

دېمەك، ئابدۇرەشىتخان قەيەردە ۋە كىمدە رەنجىش ۋە خاپىلىق كۆپ بولسا شۇ يەردە ۋە شۇ كىشىدە ئاغرىق، جىسمانىي نادامەت ئېغىر بولىدۇ، دەپ قارىغان.

— ئەي مۇنەججىم، — دەپ سورىدى شاھ ئەقىل-دارىدىن، — قايسى كېسەلنىڭ داۋاسى يوق؟
— رەنجى ئەلەمنىڭ، ئىشقىي ئوتنىڭ ...
— يوغىسۇ، — دېدى شاھ مۇنەججىمگە ئىشارە بې-رىپ، — رەنجىنىڭ داۋاسى — كۈلكە - شادلىق، ئىشقنىڭ داۋاسى — ئىرادە — جان تىكىش.

— («مۇكۇما تەسنىپلىرى» دىن)

ئىنسانلارنىڭ، جۈملىدىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ نەسلى ئىقتىدارلىرىنى ياخشىلاش، سۈپەت - سالاپەتلىرىنى ئۆستۈرۈش — سۇلتان ئابدۇرەشىتخان ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ قەدىردان ۋارىس- لىرى تەرىپىدىن «ئاتا ۋەسىيىتى»، «بۈيۈك ۋەزىپىلەر» سۈپىتىدە ئىزچىل داۋام ئەتتۈرۈلگەن. سۇلتان ئابدۇرەشىتخاننىڭ تەخت ۋارىسى ئوغلى ئابدۇكېرىمخان خانلىق دەۋرىدە خانلىقنىڭ مۇلكىي، خارجى، ھەربىي، ئەمنىيەت، ئىچكى، مۇلازىمەت ... تارماقلىرىنىڭ جىمىكى تەركىبلى- رىگە، جامائەت، جەمئىيەت، دىن، كەسىپ، تۇرمۇش، دەۋا، مۇرەسسە ... ئىشلىرىنى تۇتىدىغان مۇئەسسەلەرنىڭ ھەر قانداقلىرىدا ھەر قانداق جاي ۋە ھەر قانداق چاغدا مۇلازىم قويۇش، تاللاشتا تۆۋەندىكى خاسىيەتلىككەردىن باشقىلارنى زادىلا قوبۇل قىلماسلىق بۇيرۇقىنى چۈشۈرۈپ جارى قىلدۇرغان. بۇ خىل خاسىيەتلىككەرنىڭ ئۆلچىمى:

1) ئات ۋە ئاتلىق مەشغۇلاتلاردا ئىقتىدارسىزلىق قىلمايدىغان بولۇش؛ 2) چېلىشتا يىقىلىپ قالمايدىغان بولۇش؛ 3) شاش ئات، يولۋاس، تۆگە - ھايۋانلاردىن قايتمايدىغان، باش ئەگدۈ- رەلەيدىغان بولۇش؛ 4) ماجرا - جېدەل، جەڭ، خەۋپ ئىچىدە كۆچسىزلىك، چىدامسىزلىق، ئاجىز- لىق سادىر قىلمايدىغان بولۇش؛ 5) تۇرق - دىدارلىرى قورقۇمسىز، كۆچكە توشۇق، پەمگە باي، تەندە كۆركەم، تۇرقتا سۈرلۈك بولۇش؛ 6) ئىشتىھاسى سۇس، سۆلەي—(كەمتاماق)، خەسسە گال، تاۋى نازۇك، چىدىماس، پەزىلەتسىز، نىيەت - مەۋقەسى غۇۋا، قىلىقى بىئەپ، سۆزى مېغىزسىز، قىزغانچۇق، چېقىمچى، ھەردىكىتى گال، تۇرقى كۆرۈمسىز، بىنەپەس — (تاۋۇشى سەت)، ئەخلاقتا چولتا، ھەرىكەتتە قوپال ... كىشىلەرنى ئىشلەتمەسلىك، ئارىلاشتۇرماسلىقتىن ئىبارەت بولغان.

—شاھى ئابدۇللاخان زامانىدا دەپ يېزىلىدۇ: «دورنات خازىكەنتخۇاجە پادىشاھ» دېگەن قولىيازمىنىڭ باش 6- بېتىدە: — زامان - زامانلار سەھىيە - تىببىيەت ئەسىرى جارى بولمىغان زېمىنگە، تەندۇرۇسلۇق بالاغەتلىرى يېتىلمىگەن، مىجەزى سۇس، مادار-غەيرەتتە بىچارە، زەئىپ تەن، نەسلى ئەرەجمەن، دەردى ئەلەمگە ۋارىس بىمار مىسكىنلەرگە شىپا، تەدبىر تاپقۇچى ھاكىم، ئولىما، ھۆكۈما - تېۋىپ، شىپاگەر ... گە خانلىق خەزىنىلەر تەخىرسىز، شەرتسىز ئېچىپ، ئاشى كارىلاپ بېرىلەر ئىدىلەر ... بۇ ئەستىلىكتىن شۇنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇكى؛ نەسىلگە ۋاپا قىلىشنى زۆرۈر بىلگەن سەئىدىيىلەر ھۆكۈمدارلىرى خەلقنىڭ سەھىيە - تىببىي تۇرمۇش بالاغە- تىنى يۇقىرىلىتىش، مىللەت ۋە خەلقلەرنىڭ سان، سۈپەت - ساپاسىنى ياخشىلاش مەسىلىسىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشكەن. بەزىبىر رىۋايەت، ئەسلىمىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە؛ ئابدۇللاخان زامانىنىڭ ھۆكۈمران مۇلازىملىرى بىلەن ھەر دەرىجىلىك جەمئىيەت خىزمەتكارلىرى قوراي بوي، شوينا بەل، ۋىجىك، جانسىز، بىمىسكەت — (ئىسكەتسىز)، تەلەتى سۆرۈن، رەنجى چىراي، جىس- مانىي غورۇرسىز، مۇنەك، بىقۇۋۋەت، بىمىتىبار، بوران كۆشەندىلىك — (بوراننىڭ ئۇچۇرۇپ كېتىشىدىن قورقىدىغان)، بىخەستە، چالا ئادەملەرنى سەھىيە، مادارىپ، تەربىيەت ۋاستىلىرى بىلەن ئۆزگەرتىپ يېتىلدۈرۈشنىڭ چارىلىرىنى ئىزدەشكە ھەم ئۇنداقلارنى ھېچقانداق ئىجتىمائىي سىيلىق، مەجبۇرىيەتلەرگە زورلىماسلىقنى، كېسەل - بىمارلارنى زورلىماسلىق ھەققىدىكى ئەمرى - پەرمانلار قاتارىدىن ئىجرا قىلىپ تۇرغان.

—ئەي پاسىبانىم، — دەپ سورىدى مۇنەججىم شاھى ئاللەمدىن ئىلتىجا بىلەن، — ئەگەر رەنجىشكە زورلۇر كۆرۈلسە؛ كىملەردىن ۋە قانداقلاردىن رەنجىش تو- رۇنلۇق؟

— سەھتە بەدەنلىك سالاھىيىتى تۆۋەن، تەندۇرۇس ئەمەسلىكى ئاشكارا كىشىلەرنى بىلىپ تۇرۇپ رەنجىت- كۈچلەردىن ...

—(«ھۆكۈما تەبىبلىرى»دىن)

سەئىدىيلەر جەمئىيىتىنىڭ 11- قېتىملىق خانى ئابدۇللاخان توغرىسىدا رىۋايەت قىلغۇچىلارنىڭ رىۋايەت ئەسلىمىلىرىدىن مەلۇمدۇركى، ئابدۇللا خان كۆچمەس، تۇرق- دىدارلىرى زوقسىز، بىكۆرۈم، ئەلىنىڭ نەزىرىدە يوق، زار چىراي، ۋاي داد پەرەس، ئاناجىنىس، جىنسىي بىچارە، جىسمانىي نۇقسانى بار، چاكىنا يىگىتلەردىن سەر باز ئالغان، كارۋان تۈزگەن، سورۇن ئاچقان، جەڭ باشلىغان، ئىش تۇتقان ... كاتتا - كىچىك ئەمەلدار، جاھانسازلارنىڭ ھەر قاندىقىنى خىزمەت - ئەمەل ئورۇنلىرىدىن ھەيدىۋېتىپ تۇرغان. 10 سەر باز بىلەن 100 دۈشمەننى، 100 ئاتامان بىلەن 1000 ئاتامان قاراقچىنى، 1000 يىگىت بىلەن 10 مىڭ تاجاۋۇزچى جاللاتنى تارمار قىلالمايدىغان ئەزىمە، توخۇ يۈرەك قوماندان ئابدۇللاخان ھوزۇرىغا كىرەلمەيدىغان بولغان.

تارىخىمىزدىكى جىسمانىي كۆركەملىك — (جىسمانىي، مەنىۋى تەندۇرۇسلۇق) يەنى ئازكۈچ بىلەن جىق ياۋغا، بىر تەن بىلەن بىر نەچچە تەنگە، بىر كۈچ بىلەن بىر نەچچە كۈچكە تېتىيالايدىغان مۇكەممەل ئۇيغۇر تۇرقى، ئۇيغۇر قىينى، ئۇيغۇر سالاپىتى — شۇ چاغلاردىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ سەھىيە - تىبابەتچىلىك قۇدرىتىدىن ھاسىل بولغان خاس مۆجىزىلەردىندۇر. بىز تارىخىمىزدىكى بۇ خىل مىللىي ۋاپادار زاتلارنى مەڭگۈگە ئۇنتۇمايمىز، ئەلۋەتتە.

◁ «تەنەپپۇسلۇق سوۋغىلار»دىن ▷

1. بىلىم بەرگەن ئۇستازىمنى ئاتا - ئانامغا ئوخشاش ھۆرمەتلەيمەن. زورۇر تېپىلسا مال - مۈلكۈم، بايلىقىمدىن تەڭ بەھرىمەن قىلىپ، ئۇنى باقىمەن.

2. ئۇستازىمنىڭ پەرزەنتلىرىنى ئۆز پەرزەنتىمدەك كۆرىمەن. ئەگەر ئۇلار تىبابەتچىلىكنى ئۆگىنىشنى خالىسا، قىزغىنلىق بىلەن ئۆگىتىپ قويىمەن، ھەق تەلەپ قىلمايمەن.

3. پەرزەنتلىرىمگە، ئۇستازىمنىڭ پەرزەنتلىرىگە ۋە شاگىرتلىرىمغا تىبابەتچىلىك بىلىملىرىنى ئىخلاس بىلەن ئۆگىتىمەن.

4. ئىمكانىيىتىمنىڭ يېتىشىچە كېسەللەر ئۈچۈن پايدىلىق دەپ تونۇغان داۋالاش تەدبىرلىرىنى قوللىنىمەن، كېسەللەرگە ئازاب ۋە خەۋپ يەتكۈزمەيمەن.

5. ھېچقانداق كىشىگە زەھەرلىك دورا بەرمەيمەن.

6. تۇرمۇشتا ۋە تىبابەتچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىشتا پاك بولىمەن.

7. باشقا كىشىلەرنىڭ ئۆيىگە كىرىشتە، داۋالاشنىلا مەقسەت قىلىمەن، باشقا تامادا بولمايمەن، پارا ئالمايمەن، غەيرىي جىنستىكىلەرنى ئازدۇرمايمەن.

8. باشقىلارنىڭ تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان لېكىن ئاشكارىلىنىشى بولمايدىغان ئىشلارنى مەيلى ئۇ دوختۇرلۇق كەسپىگە مۇناسىۋەتلىك بولۇن - بولمىسۇن قەتئىي ئاشكارىلىمايمەن — مەخپىيەتلىكنى چىڭ ساقلايمەن.

— ھىپپوكراتىس ①

8. سەئىدىيلەر زامانىدىكى مىللىي ئەخلاق ۋە مەنىۋى كەيپىيات

تارىخىي ئاساسلىرىمىزغا بىنائەن 16- ئەسىر سەئىدىيلەر خانلىرى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي مىللىي ئەخلاقى بىلەن مەنىۋى كەيپىياتىنى بىز: رەڭ مەدەنىلىك، ئىلمىيلىق دەرىجىسى مۇكەممەل، مىللىي خاسلىق خاراكتېرى ساغلام ۋە ئالاھىدە، ئەنئەنىۋى مىللىي ئىدىئولوگىيە، مىللىي مەدەنىيەت، مىللىي تۇرمۇش، مىللىي ئادەت

① ھىپپوكراتىس — مىلادىدىن ئىلگىرى 460- يىلىدىن 377- يىللارغىچە ئۆتكەن يۇنانلىق مەشھۇر تېۋىپ. ئۇ تۈزۈپ چىققان تىببىي داۋالاش ئەھلىلىرىنىڭ يۇقىرىدىكى مىزانى 2000 نەچچە يۈز يىللاردىن كېيىنكى ھازىرقى چاغلار (1948- يىلى) دا دۇنيا تىبابەتچىلىك جەمئىيىتى يىغىنىدا ماقۇللانغان جەنۋە خىتابنامىسىنىڭ ئاساسى قىلىنغان. 1949- يىلى دۇنيا تىبابەتچىلىك جەمئىيىتى چوڭ يىغىنىدا خەلقئارا تىببىي ئەخلاق قائىدىلىرى قىلىپ بېكىتىلگەن («شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1984- يىل 20- سېنتەبىر سانىدىن).

ھەم ئىتنىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى تۈپ مەنبە قىلغان ئەلا گۈزەل، ساپ مىللىي ئەخلاق، ئەۋزەل مەنىۋى كەيپىيات ئىدى، دەپ قارايمىز.

مىللىي ئەخلاق دېگەن نېمە؟ مىللىي ئەخلاق تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا — بىر مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش — (ئىرىكچىلىك) مۇناسىۋەت مىزانى تۈگۈنلەنگەن مىللىي ئادەت قانۇنىدۇر. بىزگە مەلۇمكى، ھەر بىر مىللەتنىڭ ئۆز تارىخىي تەرەققىياتلىرى جەريانلىرىدا ياراتقان، شۇمۇرگەن ئۆزىگە خاس تۇرمۇش يولى، ياشاش ئۇسۇلى بولىدۇ. بۇ، شۇ مىللەتنىڭ ئۆزى ئۈچۈن پەقەت نوقۇل پسىخىك خاسلىق ھېسابلىنىدۇ. مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا، بۇ خىل خاسلىق ئەنە شۇ مىللەتنىڭ مەۋجۇد بولۇپ تۇرغان، تۇرۇۋاتقان ماكان، زامانلىرىدىكى تەبىئىي شارائىت، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ماددىي، مەنىۋى مۇناسىۋەت، ئىستېمال، تۇرمۇش مۇناسىۋىتى، ئالماشتۇرۇش - ئايرىۋاشلاش مۇناسىۋىتى، ئىقتىسادىي - تاۋار مۇناسىۋىتى، ھەر تۈرلۈك تارىخىي مۇناسىۋەتلەر . . . شەكىللىرىدىن ھاسىل بولغان ھەم تارىختىكى تۈرلۈك كۆرەشلەر، ئۆزگىرىش، داۋالغۇشلار جەريانىدا تاسقىلىپ، مۇكەممەللىشىپ، كىشىلەر تەبىئىتىگە سىڭىپ، غەيرىي سېزىلمەي، ئادەت قانۇنى شەكلى بىلەن نامايەن بولۇپ تۇرغان ئوبيېكتىپ مىزان — (مەنىۋى قانۇن) خاسلىقىدۇر. مانا بۇ خىل خاسلىق — ئەخلاق دېمەكتۇر. 16- ئەسىر سەئىدىيەلەر جەمئىيىتىنىڭ بارلىق قانۇن، نىزام، پەرمانلىرى ئەنە شۇ خىل خاسلىقنىڭ ئوبيېكتىپ مىزان ئالاھىدىلىكلىرى ياراتقان مەزمۇنلارنى چىقىش قىلىپ تۈزۈلگەن ۋە جارى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي سىياسىي ئەخلاقى — (ھاكىمىيەت ئەخلاقىنىمۇ ھەم) نى تولۇق — (% 100 لىك) ئۇيغۇر مىللىي ئەخلاقى (ھۆكۈمران ئەخلاق) نۇقتىسىدىن چۈشىنىمىز. شۇنداقلا بۇ خىل ئەخلاقتا مەلۇم خاسلىق پەرقى، ئالاھىدە شەكىل ۋە ئالاھىدە خاراكتېرى بىلەن ھەر خىل دۇنياۋى ئەخلاق تۈركۈملىرىدىن، مەسىلەن: دىنىي ئەخلاق، ئىرقىي ئەخلاق، نەسەب ئەخلاقى، ئومۇمىي ئىجتىمائىي ئەخلاق، ھەر خىل دۇنياۋى كەسپىي ئەخلاقلار تۈركۈملىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرغان، ئەخلاق بىلەن ھاكىمىيەت، سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئىدېئولوگىيە بىلەن ئەخلاق قارىمۇ - قارشىلىقى بولمىغان، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە ھەسەت ئەمەس، ھەۋەس، مىللىي تەكسىزلىك ئەمەس، مىللىي تەڭلىك شوئارى مەزمۇن قىلىنغان ئىلغار، ئىلمىي مىللىي ئەخلاق ئۇقۇمىدىن ۋارىسلىق قىلىمىز، ئۆگىنىمىز.

1. ئەخلاقىي مەۋقەلەر

ھىجرىيە 1226- يىلى ئۇيغۇر تارىخچىلىرى — موللا مۇھەممەت ھۈسەيىن كۆچارى بىلەن موللا تۇختى خەلپەت قەشقەرىلەر تەرىپىدىن بىرلىكتە يېزىپ قالدۇرۇلغان «تەزكىرىيى ياران» دېگەن پارسچە قولىيازمىنىڭ «ئەزىزانلار تەسنىپلىرى» دېگەن قىسمىدا سۇلتان ئابدۇرەشىتخان، سۇلتان ئابدۇكېرىمخان . . . لارنىڭ ئەخلاقىي مەۋقە ۋە ئەخلاقىي دالالەتلىرى توغرىسىدا مۇنداق تەرىپلەر تەكىتلەنگەن: «ئەزىزلەرنىڭ ئەزىزى، شاھلارنىڭ شاھى، ئەلنىڭ باش پاناھى ھەزرىتى سۇلتان سەئىدخان ئەنەرەللاھۇ بۇرھانەھۇ ئەدەب - ئەخلاق توغرىسىدا مۇنداق ۋەسىيەت قىلغان: «... بەد ئەخلاقلىق — بەدبەختلىكتۇر ... جىمىكى رەئىيەنى-

(جەمىكى ئەھلى يۇقرانى دېمەكچى — ئا) ئەخلاققا چاقىرماق، كۆندۈرمەك — ئىمانىنىڭ جۈملىسىدىندۇر ... ئەمرى ۋاجىپتۇر... بەد ئەخلاق بەدرەكلەرنى (يامان قىلمىق — ئەخلاققا كەسىپلەنگەنلەرنى — ئا) ئەدەبلىمەك - توسماق، تۆۋە قىلدۇرماق، شاھلار، بەگ - سىپاھلار، شەرىئەت ۋە ئەھلى جامائەت پېشۋالىرى ئۈچۈن تەخىرسىز زۆرۈرىيەتلەر جۈملىسىدىندۇر...»

ئەزىز خاقان - كۆفتار جولۇس ئابدۇكېرىمخان ئىبنى ئابدۇرەشىتخان غازى ئىبنى سۇلتان سەئىدخان ئەنەرەللاھۇ بۇرھانەھۇم (ئابدۇكېرىمخان سۇلتان ئابدۇرەشىتخان ۋاپاتىدىن كېيىن، 1559- يىلدىن 1591- يىلغىچە 33 يىل سەئىدىيەلەر خانلىقىنىڭ خانى بولغان، 63 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ مىلادى 1591- يىلى بارچۇقتا- (مارالبېشىدا) خوجا ئىسھاق ۋەلى كۈچلىرى تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن - ئا) خانلىق ئۆمرىدە كىبرى مەغرۇرلۇق تەمەننا ئەھلىنى، ئەدەب - ئەخلاق، دىيانەت،ناموس مەۋقىنى سۆيۈق، خىيالىي تۇراقسىز، ناكاستە كىشىلەر- (غىدايىماققا ھەۋەسلەنگەن، ھاكاۋۇر ئالىم - ئۆلىما، ۋەزىر - سىپاھلارنى، ۋەزىخانلارنى، تەقۋادار تەرىقەت كۈچلىرىنى، راھەت كۈتۈپ ياشاشقا يۈزلەنگەن بايۋەچچە گادىگۇملارنى، ئەسكەرلىكتىن - خەلق جاپاسىدىن قورقىدىغان - قاچىدىغانلارنى، پۇلدار سودىگەرلەر، ھۈنەرۋەنلەرنى، نادان ئەمەلدار، تادان غېنىلەر — (بايلار) ھەم شۇنداقلارنىڭ ھەمىيارانلىرىنى، دىيانەتى بۇزۇق تەربىيەتسىز خاتۇنلارنى، بىكارچى كەسىپىي تېجەمەللەر— (غورۇرسىز نوقانچىلار. . . —ئا) نى ئەخلاققا چاقىرىپ، كىرگۈزۈپ تۇرماقنى خانلىقنىڭ كەسىپىي سىياسىتى قىلىپ تۇتقان. . ئەخلاقسىزلىق قىلغان بەدپېئىل كىشىلەرنى ئەدەبلەشكە يارلىق چۈشۈرگەن: . . ئۆزىگە گۈزەل، شەرمى - ھايالىق بولماقلىقنى، ئىنساپ، توغرىلىقنى، شەپقەت شاپائەتنى، ئىنسانىي مېھرىبانلىق ھەم ئىنسانىي ئادالەتنى ئەخلاق يولى قىلغان يارلىق ئەل سۆيەر ھۆكۈمدار يارادىلارنى، ئەخلاقنى مۇرادى مەقسەت يولى قىلغان ھەممە يۇقرا، ئەھلىي جامائەتنى مۇراد - مەقسەتلىرىگە يەتكۈزمەككە ئىپادە (ۋەدە) ئىشارە قىلغان. جەمىكى خانلىق مۇلازىم ئەربابلىرىدىن، رەئىيە - يۇقرادىن، بەد ئەخلاقلىقنى كەسىپىي نىيەت قىلغان، ھاراملىق، ئىجىسلىق پەيلى ئېتىبارىدىن يانمايدىغان خۇمسا بەدرەكلەر - (جەمئىيەت ئۈچۈن زىيانلىق قەبىھ ئىنسانلار - ئا) نى يەكلەشنى، توسۇش، دەككىلەشنى، ئۇلارغا يانباسماسلىقنى تەلەپ قىلغان ھەم ئۇنداقلارنى جەمئىيەت جىنايەتچىلىرى قاتارىدا جازالاشنى ئەمىر قىلغان.»

20- ئەسىر ۋەقەشۇناسلىرىمىزدىن مۇھتەرەم ئەدىب ماموت ئىسلام (بۇ ئەدىب توغرىسىدا مەزكۇر ژۇرنالنىڭ 1988- يىل 1- سانىدا ئىز - دېرەك بېرىلگەن — ئا) سەئىدىيەلەر ئالتۇن چاغلىرىنىڭ ئەدەب - ئەخلاق ۋە مەنىۋى كەيپىياتلىرى توغرىسىدا ئۆزىنىڭ «بەلەن گەپلەر» خاتىرىسىدە توختىلىپ مۇنداق يازىدۇ: «... قەيەردە ئەدەب - ئەخلاق، دىيانەت، نومۇس بولمىسا ياكى بۇزۇلغان بولسا يەنى ئادەملەرنىڭ ئەپئال، كەيپىيات، مىجەز - قىياپەتلىرىدە غەيرىيلىك، بۇزۇلۇش ئالامەتلىرى ئاشكارا ئۆرلەپ تۇرسا، ئۇ ھالدا شۇ يەرنىڭ، شۇ ئەلنىڭ بەختى - ئىقبالى، رىزقى ھالاۋىتى، مىللىي شۆھرىتى زەبۇنلۇققا بۇرالغاي. بۇ مىللىي پاكلىق ۋە مىللىي ئىستىقبالغا ئۇسۇپ كىرگەن نەسىلەك، ئۇنى تەقدىرىمىزگە، تارىخىمىزغا ھەم نەسلى ئەجدادىمىزغا زىيانلىق يېخ، بۇزۇلۇش ۋە يوقىلىشنىڭ بېشى دەپ بىلىش ھاجەت ۋە زۆرۈردۇر...»

دەرۋەقە مىللىي ئەخلاقنى جۈملىدىن ئومۇمىي ئىجتىمائىي ئەخلاقنى سۆيۈش — تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا، ئەلنى سۆيۈش، ۋەتەننى سۆيۈش، ئۆزىنى سۆيۈش، ھاياتنى سۆيۈش دېمەكتۇر. ئەجدادلىرىمىزنىڭ پاك ئىزىنى باسماقنى راۋا بىلگەن، تارىخ ئالدىدا، مىللەت ئالدىدا، خەلق ئالدىدا، ۋەتەن ئالدىدا شان - شەرەپ بىلەن قەدىرلىنىشنى، غورۇرى، ۋىجدانى بىلەن ياشىماقنى ئىستىگەن ھەر بىر مەزمۇت ئادەم، ھەر بىر غورۇرلۇق قېرىنداش ۋەتەنپەرۋەر سۇلتان ئابدۇرەشىتخاننىڭ «...بەدئەخلاقلىق - بەدبەختلىكتۇر ...» دېگەن ھېممەتلىك ھۆكمى (ئەخلاقسىزلىق - ئاڭسىزلىق، نادانلىق، خورلۇق، بۇزۇلۇش - يوقىلىشتۇر دېگەن مۇتلەق توغرا ھۆكمى — ئا)گە دىققەت - ئېتىبار بىلەن نەزەر تاشلىمىقى شەرتتۇر. قەيەردە ئەخلاقسىزلىق ئېغىر بولىدىكەن، كىم ئەخلاقسىزلىقنى ئادەت قىلىدىكەن، شۇ يەر ھەم شۇ كىشىنىڭ ۋەيران بولۇش — (نامراتلىشىش ۋە قاششاقلىق، قالاقلىق) ئاقىۋىتى ئېغىرلىشىپ بارىدۇ. بۇ، تەلتۆكۈس بەدبەختلىك — (بەختسىزلىك — ئا)تۇر. بۇ، تەقدىرنىڭ، تارىخنىڭ، نەسلى ئەجدادنىڭ بۇزۇلۇش باشلانمىسىدۇر. بۇ يەردە شۇنىمۇ مۇقەررەر قەيت قىلىش لازىمدۇركى؛ دۇنيادا مۇتلەق ساپ قان، ساپ دىن، ساپ مىللەت، ساپ نەسەپ ... بولمىغاندەك، مۇتلەق ساپ مىللىي ئەخلاقنىڭمۇ بولۇشى مۇمكىن ئەمەستۇر. مىللىي تەرەققىيات ئېھتىياجى، زامان ئېھتىياجى ۋە ھەر خىل قىسمەت - زۆرۈرىيەتلەر سەۋەبلىرى بىلەن شەكىل ئالغان تارىخ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن، بىر خەلق ياكى بىر مىللەت ئۆزىنىڭ ئەخلاق ھەم ئەخلاق سىستېمىلىرىنى يېڭىلاش، ئۆزگەرتىش، تەرەققىي قىلدۇرۇش، كونىراپ كەتكەنلىرىنى، ھەتتاكى سەلبىي ئەھمىيەتلىشىپ تۇرغانلىرىنى تاشلىۋېتىش - (ئومۇمەن يېڭىلىققا كۆچۈش)كە ئاڭلىق يۈزلەنسە، ئۇنى مىللىي تەرەققىيات نۇقتىسىدىن قەتئىي قوللاش، ئالقىشلاش لازىمدۇر. بۇ خەلق تەرەققىياتىدۇر، بۇ زامانىۋى ئەخلاقتۇر. ئەمما ۋە لېكىن ئۇنىڭ تەتۈرسىچە يەنى نەسلى بەدنىيەتلىك، مىللىي خورلاش ياكى مىللىي دۈشمەنلىك چىقىش قىلىنغان زورلۇق كۈچ — (ھاكىمىيەت كۈچى، تاجاۋۇزچى يات كۈچ) لەر دەخلى - تەرۇزچىلىقى بىلەن بولغان، باشلانغان، ئاڭسىزلىق، نادانلىق، جاھالەت مەنبە بولۇپ تۇرغان زورلۇقلار تۈپەيلىدىن تېڭىلغان ھەرقانداق غەيرىي تېڭىلما «ئەخلاق»، دىنىي «ئەخلاق»، سىياسىي «ئەخلاق»، خۇراپىي «ئەخلاق» لار — (تاجاۋۇزچى يات «ئەخلاق») نىڭ ھەرقاندىقىغا قارشى تۇرۇش، يەكلەش - ئەڭ ئېسىل مىللىي مەجبۇرىيەت، ھەقلىق مىللىي قوغدىنىش ھېسابلىنىدۇ. ئەخلاق پاكلىقىنى، دەخلىسىزلىكىنى ساقلاش، قوغداش، ئەخلاق پرىنسىپلىرىغا ئەمەل قىلىش - ئىنسانلىق قەرز، تەركىسىز مىللىي ۋىجدان ۋە مەجبۇرىيەتتۇر.

«تەنەپپۇسلۇق سوۋغىلار» دىن

ياخشى خۇلۇق-شاھلىق ھەممىدىن زور دۆلەتتىن ياخشىراق،
ساپ تەبىئەت - تىللا - گۆھەر كانلىرىدىن ياخشىراق.
....
پەرىلەردەك پاكتۇر - ياخشى تەبىئەت،
يامان خۇلۇق - دىۋىدەك ھەممىگە ئاپەت.
....
كەمتەرلىكتىن كېلەر ئىززەت-ۋۇ ئىكرام،
كىبىرلىكتىن يامان بولار ياخشى نام:
....
ھايا - ئادەملىك ئەسلىدۇر ئەسلى،
شۇندىن ئادەم بولار ھەر ئادەم نەسلى.
....
كېرەك بولسا ئابرويى ئالەمدە،
ياخشى خۇلۇق بولسۇن ئادەمدە.

....

خۇش چىراي ئىنساننىڭ ياخشىلىقىنىڭ پەللىسى،
ياخشى خۇلۇقتۇر ياخشىلىقنىڭ بەلگىسى.

....

تەنە قىلما خۇدۇك يۈزلۈككە قاراپ،
ئەي ئەقلى ئىنسابتىن بىخەۋەر كىشى.
تەن غىلاپ، ئەسلى جان ـ غىلاپتا قىلىچ،
ئۆتكۈرلۈك، كەسكىلىك قىلىچنىڭ ئىشى.

— («دانالار خەزىنىسىدىن» ئېلىندى — ئا)

گۈزەل ئەخلاق — بىباھا گۆھەردۇر.
نامرات بولساڭمۇ، سەممىمىي بول.
ئاتا ـ ئانىنىڭ ئېسىل ئەخلاق پەزىلىتى — بالىغا قالدۇرۇلغان ئەڭ ياخشى مىراستۇر.
ياخشى كۆڭۈل باغ، ياخشى نىيەت يامغۇر، ياخشى گەپ گۈل، ياخشى ئىش — مېۋە دېمەكتۇر.
ئاچچىقىڭ كەلسىمۇ، ئىززەت ـ ھۆرمىتىڭ بىلەن بول، ئۇنى يوقاتما.

— (چەت ئەللىكلەر تەمسىللىرىدىن)

2. مەڭگۈلۈك پرىنسىپلار

ئىنسانىيلىك تارىخىي خاتىرە، ئەستىلىكلەردىن ئايان ۋە مەلۇمدۇركى؛ سەئىدىيلەر ھاكىمىيەتلىرىنىڭ 16 ـ ئەسىر تەشكىللىي تەركىبلىرىدە، بارلىق جەمئىيەت ئىدارىچىلىك قۇۋۇللىرى (دىنىي، جامائەت، كەسىپ، ساھە ۋە ھەر خىل ئاممىۋى ئۇيۇشما، ئاپپاراتلار) نىڭ ھەممىسىدە جەمئىيەتنىڭ ھاكىمىيەت ئەخلاقى (سىياسىي ـ ئىجتىمائىي ئەخلاق) نى توغرا ئىز بىلەن جانلاندۇرۇش، قەبىھ بەد ئەخلاقلىق ئىللەتلىرىنى چەكلەش ۋە بەد ئەخلاق بەدرەكلەر —(بەد ئەخلاقتا كەسىپلەنگەنلەر) نى توسۇش، جازالاش ۋە جەمئىيەتنىڭ، خەلقىنىڭ ئەخلاق پاكلىقىنى قوغداش بويىچە مۇقىم، دائىملىق ئىشلەپ ۋە نازارەت قىلىپ تۇرىدىغان ئەڭ ھوقۇقلۇق ئاپپاراتلار بولغان. خانلىق ئەخلاق ـ (مىللىي ئەخلاق) نى خەلقىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ئادەت مىزانى، دىنىي ۋاجىباتى ھەمدە تۈزۈم پرىنسىپى قىلىپ تۇتقان بۇ خىل ئاپپاراتلارنىڭ بىردەك تەقىپلەش، چەكلەش ئوبيېكتى قىلىنغان بەد ئەخلاقلىق ئىللەتلىرىنىڭ ئالامەت، شەكىللىرى توغرىسىدا «ئۇلۇغلارنىڭ نەپەس مۇبارەكلىرى» دە مۇنداق تەكىتلىنىدۇ: «... ياراتقان ئاللاھقا، ۋەتىنىگە، ئىگىسىگە ـ (خەلقىگە، قەۋم ـ قېرىنداشلىرىغا ـ ئا) تۇزكورلۇق ـ (خائىنلىق) قىلغانلار، ھاياتلىق ئۆمرىدە مەزلۇملارغا زۇلۇم قىلغانلار، نەسلىنى ساتقانلار، زوراۋانلار، خۇسۇمەتكارلار، جىنسىي گۇناھ قىلغانلار، رەھىمسىز جازاخورلار، ئوغرىلار، جىنايەتچىلەر، ئەيشى ـ ئىشرەتچىلەر، زالىم ئەمەلدارلار، لۈكچەكلەر، قەھرى غەزەپلىكلەر، خۇنخور، تۆھمەتخورلار، پىتنە ۋە ناھەق غەۋغا قىلغانلار، ئادالەتسىز، ھاياسىز، ئىنسابسىز، قارابىس، نىيىتى بۇزۇق، پەيلى شەيتان، دىن ھەم قىنىدىن چىققان بەدقىلىق بەدرەكلەر، بەد ئەخلاقلىق جازاسى —(دەككىلەنگۈچى گۇناھكارلىققا — ئا) غا نىشان ئىدىلەر...» ئەگەر تەپسىلات ئۇقۇمىدىن بۇ تەرىپاتنى شەرھىيلەش توغرا كەلگەندە شۇ زامانىنىڭ دەككە، چەكلەش ئوبيېكتى قىلىنغان ئىجتىمائىي ـ سىياسىي بەد ئەخلاقلىق قىلمىشلىرى تەركىبىدىن مۇنۇ 15 ئىللەتنى: (1) ۋەتىنىگە، خەلقىگە، ئۆز ۋىجدانىغا، نەسلىگە مۇناپىقلىق، تۇزكورلۇق ـ (خائىنلىق، ئاسىيلىق، — ئا) قىلغانلار ھەم بۇ ئىشتا تۆۋبىسى كۆپايسىزلەنگەن قارا يۈزلەر... نى؛ (2) ھەق ۋە توغرا يول تۇتقان ئۇلۇغلار ـ (ئەلگە ئازادلىق، بەخت ئاتا قىلىشقا ئۆزىنى ئاتىغان داھىي، يېتەكچى ئۇستاز، ئالىم ـ ئۆلىما، خاسىيەتلىك پېشىۋالارغا، راست، توغرا، ھالال يول تۇتقۇچىلار) غا خۇسۇمەت، بۆھتان، ۋابال قىلغانلارنى؛ (3) ئۆز نەپسانىيىتى ئۈچۈن ۋىجدانسىزلىق، ناھەق سوكۇتپەرەستلىك قىلغان، ئەلدىن ـ ئادەملەردىن چەتنىگەنلەرنى؛ (4) زالىملىق، خۇنخورلۇق يولىنى تۇتقۇچىلارنى؛ (5) سوخەنباز ـ ئارا بۇزغۇچىلارنى؛

(6)جازانە، ئالدامچىلىقنى كەسىپ قىلغانلارنى؛ (7) بەدنىيەت—(سۇيىقەستچى، ھەسەتخور) لەرنى؛ (8) ئۆكتەم— زوراۋانلارنى؛ (9) قىمار ۋە ناتوغرا يولنى تاللىغانلارنى؛ (10) كەسىپسىز كەيىپ چىلىك - (كەيپى نىجاسەتلەرگە بېرىلگەن، ئۇنى پەيدا قىلغان، تارقاتقان، كىشىلەرگە سايە قىلغان، يۇقتۇرغان بەڭگى، شارابخورلۇق...) يولىدا چۆشكەنلەرنى؛ (11) جىنسىي ئىجىسلىق — (جىنسىي بۇزۇقچىلىق، ئىتەكچىلىك، جىنسىي دەللاللىق، جىنسىي بىمارچىلىق ۋە جىنسىي ۋەيرانچىلىق...) نى كەلتۈرگەن، راۋا تاپقانلارنى؛ (12) قاتىللىق قىلغانلارنى؛ (13) بۇلاڭ - تالاڭ، ئوغرىلىق، خىيانەت، پارا... جىنايىتى سادىر قىلغانلارنى؛ (14) كۆكەمە، ئۇششۇق، زەرگى، نومۇسسىز، تەييارتاپ، تىجمەل ئادەملەر تۈركۈمىنى ھاسىل قىلغانلارنى؛ (15) ۋەتەن، خەلق دەردىگە دەرمان بولغۇچىلار قاتارىدىن يالتايغان ۋاي دادچىلار، بىپايان بوشلار، مىللىي شۆھرەت، غورۇر ئۇقسانچىلىقى - (ۋىجدانسىزلىق) قىلمىقىنى شەكىللەندۈرگەن، ۋىجدان ۋۇجۇدى يوق، ئۆمرى قەدىرسىزلەر...نى ئاتاش - ساناش دەل ئورۇنلۇقتۇر.

تېماتىك ئىخچاملاشتۇرۇلۇق تۈپەيلىدىن، بۇ ئىللەتلەرنىڭ بەزىبىر مىسالى يەشمىلىرى - (ئايرىم بىر قىسمىلىرى توغرىسىدىكى چۈشەنچىلىرىمىز) نى تۆۋەندىكىچە شەرھىيلەشكە توغرا كېلىدۇ.

3. مىسالى يەشمىلەر

تۇزكورلۇق - (خائىنلىق) مۇناپىقلىق ئىللىتى سادىر قىلغۇچىلارنى يەكلەش ۋە چەكلەش توغرىسىدا:

تۇزكور - خائىنلار - مۇناپىقلار ھارام نىيەت بىلەن ھارام دۇنيا، ھوزۇرى مەئىشەت، شۆھرەتكە ئىخلاس باغلىغان بەدنىيەت كىشىلەردۇر. ئۇلارنىڭ ھەسەتلىك قەلبلىرىدە سۈت بەرگەن مېھرىبان ئانىلىرى، ئۆستۈرگەن ئەزىزان ئاتا، قېرىنداشلىرى، بىر مۇجۇق تىرىك گۆشنى ئادەمگە ئايلاندۇرغان مېھرىبان ئاتا - ئانىلىرىنىڭ ئەجرى ھەمدەملىكى، ئادەمنى ئادەملىك قىممىتىگە، سالاھىيىتىگە ئېرىشتۈرگەن، تەقدىر مۇئەككىلى - جانىجان ۋەتەن، ئانىمىنىڭ بەختى - ئامىتى، سەلتەنىتى - قانىتى بولغان ئەل - ياران - (مىللىتى -قەۋمى) لىرى يوق، ئۇنتۇلغان. ئۇلارنىڭ مەسلەك، نىيەتلىرى - پۇل، ئەمەل، «شۆھرەت»، كەيىپ - ساپا. ۋىجدان ئۇلارنىڭ چىقىشالماس رەقىبى. ئۇلار تۇزكورلۇقنى بىر ئۆمۈر كەسىپىي ئەخلاق قىلىشقان. تۇزكور بولغاندىمۇ ئۆزلىرىنىڭ ھەممە قىلمىق، ئورۇنۇشلىرى بىلەن مۇكەممەللەشكەن، تۇزكورلۇق ئەپىئاللىنى چۈشىنىشكىمۇ تۇزكورلۇق قىلىدىغان مەخلۇقلار ۋە بەد بەختلەردۇر.

«... تۇزكور (خائىن) غا يان باسقان، بولۇشقان ئەۋلادتىن، دوست - ياراندىن تېنىپ كەتمەكلىك، قاچماقلىق پەزىلەتتۇر ۋە ئەڭ ئالىي مۇسۇلمان ساۋابىدۇر... يەر يۈزىدە خائىننىڭ كۆلكىسىنى ئاڭلاشتىن ئېغىر ئازاب، گۇناھ، ئەلەم يوقتۇر. خائىننى كۆرمەك بەدبەختلىكتۇر... ئەي ئادەم خاس خائىنلارنى يەكلەڭلار، ئۇلارغا تۇغقان بولماڭلار، دوست قىلماڭلار، ئالماڭلار، خائىن يۈرگەن يولغا كىرمەڭلار، خائىن جەمئەت دېيىلگەن قىلىنغان زاراتگاھلارغا جەسەت قويماڭلار. خائىن تۈۋرىگە ئىشەنچ قىلماڭلار. خائىنغا ھۆرمەت كۆرسەتكەن شۇكار ئەتلىرىنى قىرىپ تاشلاڭلار. خائىنغا ھۆرمەت كۆرسەتكەن، تۇزكورلۇق... ھەر بىر ۋىجدانلىق، راۋرۇس ئىنسان ھەم مۇسۇلماننىڭ ۋىجدان، ئىمان قەرزىدۇر... خائىننى رەسۋا قىلماق، ئۇنىڭ ئىپلاس قەدىمىنى پاك زېمىندىن يوقاتماق — ھەر بىر ئىنسانغا تاڭلا مەھشەر ئۈچۈن تېپىلغۇسىز ساۋاب، ئەككىلا ئالەملىك شۆھرەت، ئانا سۈتىگە جاۋاب، ئەل - يۇرتقا تۆھپە ھېسابلىنىدۇ... خائىن — ئاللاھنىڭ غەزىپى، بەندىنىڭ نەپرەت ئوچىقىدۇر...»

—(«پەتىۋا شەرىپ» تىن)

دەرۋەقە، مەڭگۈلۈك ھەسەت، نادامەت — خائىننىڭ روھىي ئۆمرى، ئۆمۈرلۈك مەغلۇبىيەت، يەم ئۇنىڭ چىقىش يولى، نەپرەت - ئۇنىڭ ھايات ئوزۇقىدۇر. خائىن — پاك زېمىن ئۈچۈن لەنجەس يۈكتۇر...

مىلادى 1640 - يىللار ئەتراپىدا يەنى سەئىدىيىلەر خانلىرىدىن سۇلتان ئابدۇللاخان زامانلىرىدا يەكەن خانلىق مەدرىسە داملىكى خانلىق «شەرئىيەتى غارراء» - (شەرىئەت ھۆكۈملىرىنى پەتىۋا يولى بىلەن جاكارلاش) داھىلىرى تەرىپىدىن تۈزكورلۇق — (خائىنلىق) گۇناھى سادىر قىلغانلارغا دوقال - دەككە نۇتقى — (سىگنال بۇيرۇقى) سۈپىتىدە بايان قىلىنغان يۇقىرىقى سۆزنى سەئىدىيىلەر جەمئىيىتىنىڭ تۈزكور - خائىن كىشىلەرگە تۇتقان مىجەز نامىسى دېيىشكە بولىدۇ. خائىن قېرىنداش، خائىن دىنداش ۋە خائىن يۇرتداش، زامانداشنى بىلمەيدىغان، تونۇيالمايدىغان، دەككىلىيەلمەيدىغان ۋە چەكلىيەلمەيدىغان ھەر قانداق تائىپ، گۇرۇھ ھامان تەقدىرى قۇللۇقتىن، مەۋجۇدلۇقى نادامەتتىن - ئەلەمدىن قۇتۇلالمىغۇچىلاردۇر. 16 - ئەسىر سەئىدىيىلەر كۈچلىرىنىڭ سەلتەنەت تارىخى ئەنە شۇنداق تۈزكور كۈچلەرنى جىمىقتۇرۇش، خائىن ھەم خائىنلىققا يول بەرمەسلىك ئالاھىدىلىكى بىلەن خاراكتېرلەنگەن، شەرەپلىك تارىختۇر.

تارىخىمىزدا تۈزكورلارغا، مۇناپىقلارغا مەڭگۈلۈك رەقىب، مۇرەسسەسىز جاللاتلىق ئالاھىدىلىكى بىلەن شۆھرەت قازانغان ئەزىز بوۋا - ئەجدادلىرىمىزنىڭ روھىناتلىرى، ئىستىل، تەجرىبىلىرى بىزگە ھەر قاچان ئۇنتۇلغۇسىز ئۆچمەس سىگنالدۇر، مەنىۋى مەدەت، ئەخلاقىي ۋىجدانىي، روھىي جەڭگىۋارلىق قورالى سۈپىتىدە نەمۇنە ۋە تەۋەررۈكتۇر. دېمەك، خائىن — مۇناپىقلارغا نەپرەت - غەزەپلىنىش — ئۇيغۇرنىڭ تەبىئىي خىسلىتىدۇر. تارىخىمىزنىڭ مەدھىيە، رەھمەتلىرى شۇلارغا مەنسۇپ ۋە نېسىپ بولغاي.

نەچچە ئىشلار باركى، رەھمانى ئېرۇر،	....
نەچچە ئىشلار باركى شەيتانى ئېرۇر.	كىم مۇناپىق بولسا ئول مۇرداردۇر،
ئابىدى بولغىلكى پاسىق بولماغىل،	بىل مۇناپىقتىن خۇدا بىزاردۇر.
سالىھ بولغىل مۇناپىق بولماغىل.	كىم مۇناپىق بىرلە گەر ھەمراھدۇر،
....	ئاگاھ بولغىل ھەر ئىككىسى گۇمراھدۇر.
نەچچە ئىشلار بىل — مۇناپىقلار ئىشى،	....
قەست ئىلەگەر ئېبنى قىلما كىشى.	— مۇھەممەت بىننىي ئابدۇللا خاراباتى

«تەنەپپۇسلۇق سوۋغىلار» دىن

بېھىش يەگىلىغ جاڭگال، چىمەنگاھلار ئارا تولىمەن - تۈمەن مۆجىزە، خەس، گۈل - گىياھلاردىن بەھرى ئېلىپ ھاياتلىق كۆرىدىغان جانىدار - تىنالغۇلار، ئىناق، ئوم، ماس ھەم خاس ئۆتىدىكەن زامانلارنىڭ بىرىدە ئۇلارنىڭ ماكانلىرىغا قاڭقىرغان تېجىمەل نوقانچى يېتىمەكلەردىن بىرى پىنھان پەيدا بولغان، ئۇنىڭغان ئىدىلەر. ناكەستىلىك يولغا كىرگەن بۇ يەجۇج (قولغا چىققانىنى كۆتۈرۈپ كېتىشكە ئادەتلەنگەن لاماكان ئادەم —ئا) بۇ يەردىن لالما، قاۋاپچىل تايغانلاردىن بىرىنى تېپىپ بويىنىدىن باغلاپ، ئۇنىڭ بىلەن شىكار قىلماقچى تەرەددۇت قىلدىلەر. ناگاھان شۇنداق قىلىپ شۇ چىمەنگاھ ئاب - ھاۋاسىدىن، لوقما، پايدىلىنىدىن ئېرىلىپ ئۆسكەن، ئىتلىق نەپسىنى چوڭايتماق، جاڭگال جاندارلىرىدىن رىزقىنى قىزغانماق، بارچە جاندىن ئۆزىنى ئۈزە قويماق مۇددىئاسىدا لالىملىق قىلىپ يۈرگەن تايغاندىن بىرىنى باغلاپ ئۆزىگە كۆندۈردىلەر ۋە تايغان كىرىدىغان «بېھىش»

بارلىقىنى، ئۆزىنىڭ چىنىگەنسىزلىقىدىن چىقماي رازى قىلسا، شۇ پەيتىشكە مەڭگۈلۈك باشلاپ كېتىدىغانلىقىنى ۋەدە ئىنتام قىلدىلەر. تايغان كۆزىدى، ئۆگەندىلەر. بۇ ئارىدا بىر توكۇر يېتىم جەرەن ئوغلىقى بار ئەردىلەر. تېجىمەل، تايغاننى باش بۇرۇن قىلىپ ئۆلەڭگە سالدىلەر. ئوغلاق قېچىپ ئۆزۈق بەرمىدىلەر. تايغان دېدى: ئەي توكۇر ئۆلۈك! بۇگۈن قېچىشىڭ قالىتىقۇ؟ مېنىڭ بۇ چاغلارشچە ھەرقانداق شاش ھايۋاننى ئۆت سەكرەپلا ئۆتۈپ ئۇۋىلىدىغانلىقىمنى بىلمەمسەن؟

جەرەن ئوغلىقى جاۋاب بېرىپ، دېدى: سەن ئۆزۈڭ گەردانلىق، مەن ئەمدى ئۆزلۈم ئۈچۈن قاچىمەن، سەن بوينۇڭدىن باغلانغان ئىنگەك ئۈچۈن قوغلايسەن، مەڭگۈ تۇتالمايسەن، تۇتالمايسەن. بۇ تەقدىرنىڭ قىسمىتى.

— (ئۇيغۇر خەلق رىۋايىتى)

ھەق، توغرا يول تۇتقۇچى داھىي، ئۇلۇغلار — (ئادالەتكار داھىي، ئۇستاز، ئالىم، ئۆلىما، مۇنەججىم، پېشىۋالارغا، يۇرت، ئەل مۇتىۋەرلىرىگە، زات، ئەزىز ئەل غەمگۇزارلىرى...) غا خۇسۇمەت، بۆھتان، قەست ئىللىتى سادىر قىلغان ھەم بۇ خىل قەبىھ بەد ئەخلاقلىقنى كەسىپ، مىجەز قىلىۋالغان، كۆڭلى تار، كۆرەلمەسلىك ھەسرىتىدە ئۆرتىنىپ يۈرگەن دەردخۇمارلارنى چەكلەش، توسۇش، قىلمىقلىرىدىن ياندۇرۇش، توغرا نىيەتكە كۆندۈرۈش توغرىسىدا:

«ئانىمىغا خاس ئۇلۇغ داھىي، پېشىۋالارنىڭ، ئالاھەزەل ئوردىگاھ، شەرئىيە، بىلىم، ئادالەت... مەھكىمىلىرىنىڭ ئەمرى - ۋاجىبلىرىنى قولاقتا تۇتمىغان، ئۇلارنىڭ ئارىلىرىنى بۇزغان، ئۇلارغا تۆھمەت - خۇسۇمەتلەر قىلغان، شان - شۆھرەتلىرىنى تۆككەن، ئۆز باش، ئۆز خان، ئۆز سۆز باش كۆتۈرمەك بولغان... ھەرقانداق بويۇن تاۋلىق قىلغۇچى شاككاك ئادەم — ئىنايەت ئەخلاقىدىن مەھرۇم، ئەل - جامائەت پېشىۋالىرى ئىلتىپاتىدىن يىراق، ياخشى تەربىيە - ئىلىم خەزىنىلىرىدىن ھوزۇرسىز، بەدپېئىل، مەمەدان، تەقدىرى يەككە ھەم غوۋا، ئەل - يۇرتتا ۋاپاسىز ئادەمدۇر... ئۇلارغا ياران بولماق، نىيەت، غايە بىرلىكىدە تۇرماق، ئەگەشمەك، ئەگەشتۈرمەك ئىككىلا ئالەملىك يەككىلىك، ئەلسىزلىك بالاسىغا گىرىپتار، ئەل نەپرىتىگە سازاۋەر بولغانلىقتۇر... ئۇلۇغلاردىن قارغىش، ئەلدىن نەپرەت، زاماندىن گۇناھ تاپقانلىقتۇر...»

—(«پەتىۋا شېرىپ» تىن)

دەرۋەقە داھىي — ئېتىقادى بولمىغان، قەلبىدە ئىنسان تايانچىسى يوق، ئۇستاز ھۆرمىتىنى، توغرا، ئادىل، خەلق يېتەكچىلىرىنىڭ قەدرىنى ئېتىبارلىمىغان ئادەمدە ئۆز خەلقىگە مۇھەببەت، ۋەتىنى ئۈچۈن مەسلەك - غايە، ئەلگە خىزمەت ئىستىكى بولمايدۇ. بۇ، دېمەك ئېتىقاد - ئۇستاز تۇتمىغان ئادەمدە ھۆرمەت بولمايدۇ، دېگەنلىكتۇر.

«... ئەي ئادەم خاس! ئۇلۇغ ئەل پاسىبانلىرىغا، خەلق داھىيلىرىغا، ئۇستاز، ئالىم، مۇنەججىملەرگە، ئاتا - ئانا، چوڭ پېشىۋا ئەجداد، جامائەت چوڭلىرىغا ھۆرمەت - ئېھتىرامدا بولۇڭلار. بۇ ھەممىڭلار ئۈچۈن ۋاجىب ۋە ۋەزىپىدۇر...»

—(«ئەزىزانىلار تەسنىپلىرى» دىن)

ئۆز نەپسانىيىتى، بەد ئەخلاقلىق ھەۋىسىنىڭ راۋانلىقى ئۈچۈن ۋىجدانسىزلىق، ئەلنى كۆزگە ئىلماسلىق، ئىنساننى خورلاش ئىللىتى - (گۇناھى) سادىر قىلغانلارنى ئەدەبلەش، قىنىغا سېلىپ قويۇش توغرىسىدا:

— داد، ھۆكۈمدار، — دېدى شاھىد تەكەللۇپ بىلەن، — بەرھەق راستلىق ۋە توغرىلىق بىلەن گۇۋاھ - شاھىدمەنكى، يۇرت پادىشاھىمىزدىن غېنىلىقى —(بايلىقىنىڭ زىيادىلىقى) بىلەن ئەلگە، بۇ يۇرتتىن بۇ يۇرتقا دام چىقارغان كارۋان بېگى — سەگپەرەست — (ئىتپەرەس — ئا) ... ئۆكتەمنىڭ ئۇن جۈپ قاۋان ئىتى باردۇر. خالايىقلار بۇ ئىتلارنىڭ ھەيۋە، زەخمەتلىرىدىن ۋەھىم قىلىشىپ، يىراق - يېقىن يوللىرىدىن توختايدۇ. تۈن كېچىلەردە كۆز يۇمماي تۈنەيدۇ، چالا كۆز يۇمىدۇ، ئۇششاقلار، قېرى، ئايال، ئاجىز - ناتاۋان پېقىر مىسكىنلەر بۇ ھالدىن خەۋپسىرەيدۇ، زارلايدۇ. سەگپەرەست ئۆكتەمدىن چۆچۈشىدۇ. ئۆكتەم بۇ ھالدىن زوق، ھوزۇر ھېس قىلىدۇ. ئىتلىرىنى گۆش چوختەك —(تۆخۇم، سۈت، ئاق ئۇن، قوي يېغى، كېپەكلەنگەن سېمىز گۆش، ئۆز بىلەن قىلىنىدىغان بىر خىل نان —ئا) تە

سەمىرىتىدۇ. ئۆكتەمنىڭ خاس كىشىلىرى بولسا، بۇ خىل چوختىكلەرگە سەگۋازلاردىن قىزغىنىپ —(يەپ، تېتىپ كۆرمەكلىرىدىن گۇمان، شەك سېزىپ)، پىت - بۈرگىلەر، ئىجىس قۇرتلار ئارىلاشتۇرۇشىدۇ. يەنە مەسىلەن، كۈنچى - چىمگەر... ئۆز كەسپىي بەرىكتىمىنى نىشان قىلىپ مەھەللە - كويلارغا تۈتۈن، بۇس بىلەن زەھەر كەلتۈردى. ئىجىلىق —(سېمىقچىلىق) تاپتى. نېمە قىلماق كېرەك؟

ھۆكۈمدار دېدى ۋە بۇيرۇدى:

— سەگپەرەست... ئۆكتەمگە بويىنغا قارا ئارغامچا باغلاپ، بازايى - شەھەرمەسار قىلىپ تىيىك قىلدۇرماق، خوتۇن - پەرزەنت، يار - بۇرادەرلىرىدىن ئايرىپ ئادەمزاتسىز چۆل ھودۇد —(چۆللەردىن ئۆتمىگەن خالىق چېگراسى — ئا) باقماقتا ئىتلىرى ئىلە پالىماق، مۇشكۈللۈك سالماق ھاجەتتۇر. ئەل - ياران، ھەقەمسايە، قەۋم - جامائەتنىڭ قەدرىنى تۇتمىيا بىلگىچە شۇنداق ئەرەج - ئەلەم كۆرگەي... كۈنچى - چىمگەر خۇمدان ئىچرە بۇس، تۈتۈن يۇتماقتا بەنت ۋە مەلىكە قىلىنغاي —(خالىق خۇمدانلىرىدا ئوت يېقىش، خۇمدان دۇملەش، تېرە ئىلاش مالامەتكە دۇچار قىلىنغاي، مورا - تۈرخۈن دەردىنى كۆرگەي دېمەكچى — ئا).

*

... قاراقچى ئوغرى يول توسۇپ بۇلاڭچىلىق قىلاتتىلەر. بىر كۈنى يولۇچى قازىنى توسۇۋېلىپ بۇلىماق بولدى.

— مەن مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇلۇغ قازىسى تۇرسام، نېمە ئۈچۈن بۇلايسەن، خۇدادىن قورقماسەن؟ — دېدى قازى.

— مەنمۇ مۇسۇلمانلارنىڭ قارام ئوغرىسى تۇرسام، سېنى بۇلىماي كىمنى بۇلايمەن، — دېدى ئوغرى.

قازىنىڭ ھەممە نەرسىلىرىنى سويۇۋېلىپ، قۇرۇق سۆڭەك ھۇشۇقتەك قىلىۋەتتى. بۇ ھالىنى تۆت سەپەرخان كۆرۈپ، سۈكۈت قىلىپ تۇرغانىدى، ۋەقە پاش بولدى. قازى، ئوغرى، تۆت سەپەرخان ھاكىم، پەشتاب ئالدىغا كەلتۈرۈلدى. پەشتاب ئوغرىغا تەنبىھ، قازىغا نەسىھەت، تۆت سەپەرخاننىڭ ھەر بىرىگە ناھەق سۈكۈت قىلىش گۇناھى ئارتىپ، 40 تىن دەررە، تاياق ئۇرۇشنى بۇيرىدى. شاھىد سورىدى:

— بۇ قانداق جازا، قانداق تارتقۇلۇق؟

پەشتاب دېدى:

— دەر ھەقىقەت بۇ قانۇنەن ئەمەس، سەۋەبكى كۆرۈلگەن ۋىجدان تەنبىھى، ئەخلاق جازاسىدۇر. قىلمىشلەر ئۈچۈن جازا قىلىنمىشلاردۇر...

—(«دېمەلەن گەپلەر» نىڭ «سەئىدىيەلەر رىۋايەتلىرى» قىسمىدىن) —

ئەي خالايىق! دۇنيادا يامان كىشىلەرنىڭ يامان قىلىق، قەبىھ ئۆكتەمەلىك ئىللەتلىرى - (ناھەق قىلمىشلىرى) گە شاھىد بولۇپ، جىمجىت زەردىسىز ۋە نەپرەتسىز قاراپ تۇرۇشتىن ئارتۇق ۋىجدانسىزلىق بولمىسا كېرەك. ئورۇنسىز ئازار بەرگۈچى، زىيان - زەخمە كۆرگۈچىلەرگە بولۇشۇش، ھېسداش بولۇش، ئازار قىلغۇچى ۋە زىيان - زەخمە كەلتۈرگۈچى زوراۋان نامەردكە ھۇمۇيۇش، نەپرەتتە تۇرۇش — ئۇيغۇر روھىنىڭ تۈپ خىسلىتى ۋە شەرەپلىك ئەخلاق مىجەزىدۇر. سەئىدىيەلەر زامانلىرىدىن رىۋايەت شەكلى بىلەن بىزگىچە ساقلىنىپ كەلگەن سەگپەرەست ئۆكتەم، كۈنچى - چىمگەر، ئوغرى بىلەن قازى خاتىرىلىرىنى بىز ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىختىكى مىجەز ئىزلىرى، شەرەپلىك ئۆرنەكلىرى سۈپىتىدە قەدىرلەيمىز.

بەدنىيەتلىك - (سۇيقەستچىلىك، ھەسەتخورلۇق)نى ئۆمرى ئادەت قىلغانلاردىن پەخەس بولۇش، ئۇنداقلارنى چەكلەش ۋە ئەدەبلەش توغرىسىدا:

ئۆز پەيتىدە سەئىدىيەلەر زامانلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئومۇمىي ئەخلاقىي ۋەزىيەتلىرىنى شەرھىيە قىلغان ئۇلۇغ ئەخلاق - مىجەزشۇناس ئاقسۇلۇق ئۇيغۇر ئالىم مۇھەممەت بىننى ئابدۇللا خاراباتى① تەرىپىدىن تەخمىنەن مىلادى 1720 - يىللىرى ئەتراپىدا يېزىلغان «كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى» —(خاراباتىنىڭ نەسىھەتلەر توپلىمى) دېگەن ئەسەردە بەدنىيەتلىك ۋە

سۈيقەست پەرەسلىكنىڭ مۇنداق بىر ئاچچىق ئاقىۋىتى ھېكايەت قىلىنغان:

«... بىر كۈنى، ئۈچ نەپەر بەڭگى بايلىق ئىزدىگۈچى يولغا چىقىشتى ۋە بىر خىش ئالتۇن تېپىۋېلىپ خۇشال بولۇشتى. ئۇزۇندىن بېرى ئۇلار ئۇسسۇز ۋە ئاچ ئىدى. بۇلار شۇ يەردە بىر-بىرى بىلەن مەسلىھەت قىلىشتى. ئارىلىرىدا بىرسىنىڭ يېشى كىچىك بولغاچ، ئۇنى شەھەرگە تاماق ئېلىپ كېلىشكە بۇيرۇشتى. قولىغا ئۈچ دىرەم بېرىپ مۇشۇ سائەتتە دەرھال ئاش - نان ئېلىپ كەل دېيىشتى. ئۇ، پۇلنى ئالدىيۇ شەھەرگە راۋان بولدى. گوياكى داۋانلار ئاشقاندەك يول ماڭدى.

بۇ يەردە قالغان ئىككىسىنىڭ نىيىتى بۇزۇلۇپ: «ئاش ئېلىپ كەلگىلى كەتكەن قايتىپ كەلسە، دەرھال پىچاق تىقىلى» دەپ كېڭەش بىر قىلىشتى. ھېلىقىمۇ يولدا كېتىۋېتىپ: «ئاشۇ بىر خىش ئالتۇننى يالغۇز ئالسام نېمىدېگەن مەنپەئەت بولاتتى» دېگەنلەرنى ئويلىدى، سېتىۋالغان ئاش، نان، گۆشلەرگە زەھەر ئارىلاشتۇرۇۋېتىپ، ئالدىدىن بىر سۇغىغا ئوبدان جايلاشتۇردى. تاماقنى كۆتۈرۈپ بۇلارنىڭ قېشىغا تېزلىك بىلەن قايتىپ كەلدى. بۇ يەردە تۇرغان ئىككىسى دەرھال ئۇنىڭ بېشىغا پىچاق ئۇردى. شۇندىن قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، كۆڭۈللىرىنى خاتىرجەم قىلىشىپ ئولتۇرۇشتى. ئاندىن كېيىن ھەر ئىككىلىسى خۇشاللىق بىلەن ھېلىقى تاماقلاردىن بىر - ئىككى لوقمىدىن يېيىشكەنىدى، شۇ زامان ھالاك بولۇشتى...»

ئەي خالايىق! پۇل - دۇنيا ۋەسۋەسىسى - بەدنىيەتلىكنىڭ ئاقىۋىتىدۇر. بىر خىش ئالتۇن يەنە شۇ يەردىلا قالدى.

* * *

بىر - بىرى بىرلە قېرىنداش ئىدىلەر،
ھەم بىرلە مېھنەتتە مۇڭداش ئىدىلەر.
بىر - بىرىگە ئىدى مۇشپىق، مېھرىبان،
ئەھدى ھەم ئىدى دوستلۇق چاۋىران.
تاپتى ئۈچ تەن بىر خىش ئالتۇن ناگاھان،
پىتنىلەر ھەم بولدى پەيدا شۇ زامان.
پىتنىدىن ئۆلتۈردى ئۈچ تەن بىر - بىرىن،
نەپسى شەيتان بىرلە بولدى ھەم قېرىن.
بارچە ئەخلاق باشىدۇر رەھمەت ۋاپا،
قېرىنداشقا پۇلنى دەپ قىلما جاپا.

كەسىپى كەيپچىلىك يولىنى تۇتقانلار - (كەيپى نىجاسەتلەرگە خۇمارلىق قىلىدىغان، بىرلەگەن، ئۇ خىل نەرسىلەرنى پەيدا قىلغان، تارقاتقان، كىشىلەرگە سايە قىلغان، يۇقتۇرغان ھاراقكەش، بەڭگى ... بەدبەختلەر)نى يەكلەش، پەيلىدىن ياندۇرۇش، ئەدەبلەش توغرىسىدا:

«... ئەي ئىككى جاھاننىڭ ئاپتابى، ئەقىبەل خەزىنىسى، ئادالەت ھامىسى، - دەپ سورىدى شاھتىن مۇنەججىم تەزىم بىلەن، - ئەگەر غەزەپ - نەپرەت قىلماققا ئىختىيار ئەتسىلەر (ئۇنى) قانداق كىشىگە، قانداق چاغدا، قانداق ھالەتتە ئاشكارىلىماقنى راۋا كۆرەرلەر؟

شاھ دېدى: نەھى ھارام — (مەست قىلغۇچى نىجاسەت - ئا)نى تاناۋۇل قىلىش - (ئىچىش، چېكىش، يېيىشكە - ئا)قا ئادەت قىلغان كىشىگە، كەيىپ بولغان چاغلىرىدا، ئەل - خالايىق كۆزىدە غەزەپ قىلغايمەن ... ئۇلارنى خۇددا بەندەم، پەيغەمبەردىم ئۇممىتىم، چاھار يارلەر يارانىم، ئەل - خالايىق دوستۇم دېمىگەيلەر ... ئۇنداقلارنىڭ پەرزەنت، ئەۋلاد، ئەجدادلىرى ... ئۇلارغا نەسلى ھەمراھ، تەقدىرى ئورتاق، رىزىقتا شېرىك بولۇشتىن ئويۇلىدۇ، قاچىدۇ...»

—(«ئەزىزانلار تەسنىپلىرى»دىن)

---

① مۇھەممەت يىمىنىي ئابدۇللا خاراباتى (دەۋايى ئىشق بىلەن خاراب بولغان) تەخمىنەن 17 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى 18 - ئەسىرنىڭ باشلىرى ئەتراپىدا ئاقسۇنىڭ چوشتال كەنتىدە تۇغۇلۇپ، ياشىغان، يازغان ئالىمدۇر. خاراباتى ئۇنىڭ تەخەللۇسى. «كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى» - (خاراباتىنىڭ مەسنەۋىلەر توپلىمى - ئا) ئەسىرىنى تەخمىنەن مىلادى 1726 - يىللىرى ئەتراپىدا يەنى شىنجاڭنىڭ تەۋەدىرى جۇڭغارلارنى ئارقا تىرەك قىلغان قورچاق دانيال خوجا «خانلىقى» قولىغا چۈشۈپ قالغان ئىنتايىن نادامەتلىك چاغلارنىڭ بىر ئىسكەنجىسىدە، مىللەت - خەلق دەۋايى ئىشق ئوتىدا كۆيۈۋاتقان ئېغىر يىللاردا يېزىپ چىققان. بۇ ئەسەر مىلادى 1907 - يىلى موللا مىر مەخدۇم بىن شاھى يۈنۈس مەرھۇمنىڭ خىراجىتى بىلەن تاشكەنت ئارىپجانوۋ مەتبەئەسىدە بېسىلغان. كېيىنرەك موللا مۇزەپپەر شۈكۈر مۇھەممەت ئوغلىنىڭ خىراجىتى بىلەن تاشكەنت غۇلامىيە چاپخانىسى —(مەتبەئەسى)دە كۆپەيتىپ بېسىلغان. ھۆرمەتلىك مۇئەللىپ ئەزىز ساۋۇت بۇ ئالىم ۋە ئۇنىڭ مەزكۇر ئەسىرىنى ئاقسۇ «تارىم ئەدەبىياتى»نىڭ 1980 - يىل 4 - سانىدا ھازىرقى زامان جامائەتچىلىكىمىزگە قىسقىچە (ئىز - دېرەك) تونۇشتۇرغان (بۇ ئىزاھات شۇ ماتېرىيالدىن سۈزۈۋېلىندى - ئا).

دەرۋەقە، ئەجدادلىرىمىز ئەزەلدىن نەھى ھارام نەرسىلەر - (ھاراق، نەشە، مەجۇن، تاماكا ... مەست ۋە بىھوش قىلغۇچى كەيپ بۇيۇملىرى)نى ئىستېمال قىلىش، ئۇنداق نەرسىلەرگە كەسەپلىنىش، كۆنۈش، ئادەت قىلىشتەك قىلىق، ئورۇنۇشلىرىدا بولغۇچىلارنى قەبىھە گۇناھ يولىغا كىرگەنلەر، ئەلنىڭ نەپرەت نىشانلىرى، ئۆز ئۆمرىنىڭ قاتىللىرى، ۋەتەن، خەلق مەرەزلىرى قاتارىدىن كۆرۈپ، نەپرەت، غەزەپلىرىگە نىشانلاپ كەلگەندۇر ۋە كەلمەكتىمىز...

«دۇت - (تۇتۇن)، ھاراق - شارابلار بىلەن تومۇر يېرىتكەن خەس كۆڭۈل، خارامۇش، ئېتىبارى كۆل كىشىلەر ئىنسان خاسلىقى - (خاسىيىتى - دېمەكچى - ئا)دىن يەنى ئەلگە گۇۋاھ - شاھىد بولۇشتىن، جامائەت ھۆرمىتىدىن، يۇرت غۇرۇرىدىن، كەسپىي ئۇلپەتچىلىكتىن، ئىلمىي تەقرىز - مۇھتاجلىقىدىن، رىسقى - نېمەتتىن، كەسىپ، ھۈنەرلىرىدە بەرىكەتتىن، راست ۋە توغرىلىقتىن ... مەھرۇم ۋە چەتتىندۇر ... مەستىنىڭ ۋەدىسىگە، تۆۋىسىگە، ئىمانىغا، ئىمتىيازى، دۇنياسىغا ... ئىشەنمەك - گوللۇقتۇر ...»

— («ئەزىزانلار تەنبىھلىرى»دىن)

ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىختا كەسىپىي كەيپچىلىك يولىغا يۈرگۈچىلەرگە قارشى تۇتقان چارە - مەۋقەلىرى مەلۇم ھەممىدىن ئالغاندا، ھازىرقى زامان ئىنسانلىرىنىڭ بۇخىل كىشىلەرگە تۇتقان، قاراتقان مەۋقە - قاراشلىرى بىلەن ئاھاڭداش ھەم بىردەكتۇر.

ئىچمەسلىك - (ھاراق ئىچمەسلىك - ئا) ئوچاقتا ئوتۇن، قازانغا گۆش، داستىخانغا نان، دۆلەتكە دارامەت، يانچۇقتا پۇل، تەنگە كۈچ، ئۈستىباشقا كىيىم - كېچەك، مېڭىگە ئەقىل، ئائىلىگە پاراۋانلىق بەخش ئېتىدۇ.

بۈگۈنكى كۈندە بارچە تۈزۈملەرنىڭ جىنايەتلىرىنى، ۋىجدانسىزلىقنى، تۇرمۇشتىكى ئۆچمەس داغلارنى قانچىلىك ئىچىلگەن ھاراقنىڭ مىقدارى بىلەن ئۆلچەيمەن؟

ئىچىملىك - تۇرمۇشنى تولدۇرۇپ تۇرىدىغان خىزمەتكار.

ئىچىملىك - ئادەمنى قاتىل ۋە ئوغرىغا ئايلاندۇرىدۇ.

كۆپلىگەن تەنتەك ۋە ئەقلى زەئىپ كىشىلەر - ئىچىملىككە بېرىلگەن ئاتا - ئانىلاردىن تۇغۇلىدۇ.

—(يۇقىرىقى مەزكۇر جۈملىلەر: ب. فرانكلىن، ۋ. ماياكوۋسكى، ئا. بودرىرالىلار، ك. كولتۇك، ف. ئېنىكونلار ئەسەرلىرىدىن ئۈزۈندە قىلىندى - ئا)

◁+++++++++++ «تەنەپپۇسلۇق سوۋغىلار»دىن ◁+++++++++++

ئەيىبسىز كىشىنى تىل تىغى بىلەن رەنجىتىش، ساق كىشىنى نەشتەر ئۇرۇپ جاراھەتلەش بىلەن تەڭدۇر.

بىراۋغا زەرەر يەتكۈزگەن كىشى، ئۇ كىشىدىن ئېچىنمۇ قاتتىقراق زەرەر كۆرىدۇ.

ھىممەتلىك كىشىلەر خەلق ئارىسىدا ھۆرمەتلىك بولىدۇ.

مېھنەت قىلىپ تېپىلغان بىر تەڭگە، بىراۋنىڭ يېنىغا بەرگەن خەزىنىدىن ياخشى.

بۇ دۇنيادا مەڭگۈ قىلىش مۇمكىن ئەمەس، ئەمما ياخشى نام قالدۇرۇش ئۇلۇغ سائادەتتۇر.

ھەر بىر قەدەمنى بىلىپ باسسالڭ ئەلەم كۆرمەيسەن، ھېچقاچان ئۆكۈنمەيسەن.

چۈنلەر ھەر قاچان يارا ۋە جاراھەتلەرگە تۇپلانمىدەك، قارا نىيەتلىك كىشىلەرنىڭ كۆڭلى ھەر خىل ئەندىشىلەردىن خالىي بولالمايدۇ.

ئەسكەرلەرنىڭ كۆڭلىنى ھۆرمەت بىلەن، خەلقنى ئادىللىق بىلەن خۇشال قىل.

ئادەملەرنى يۇقىرى مەرتىۋىگە كۆتۈرۈشتە ئالدىرىما ۋە ئەرزىمىگەن ئىش ئۈچۈن خورلىما.

نادان تەرىپىدىن بولىدىغان مەسلىھەتتە خاتالىقنىڭ بولۇشى چوقۇمدۇر ۋە دۈشمەن نەسىھەتىدە ئالدامچىلىقنىڭ بولۇشى ئېنىق.

غەرەزسىز توغرا مەسلىھەت بەرگۈچىلەر دۇنيادا تەڭداشسىز كىشىلەردۇر.

كىشىلەر ئۈچۈن پايدا يەتكۈزۈۋاتقان بولساڭ، بۇ پايدا كىشىلەردىن كۆرە ئۆزۈڭگە كۆپرەكتۇر.

قولۇڭدىن كەلسە، قىلار ئىشىڭنى بىر مىنۇتمۇ كېچىكتۈرمە.

ئەقلى بولمىغان قېرىدىن ئەقىللىق بالا ياخشى.

ئۆزىنىڭ شەخسىي مەنپەئەتىنى ئىلگىرى سۈرگۈچى كىشى - دۈشمەنلىك ئۇچىقىدۇر.

ھىممەتسىز كىشى پەستۇر، كىشىنىڭ ھىممىتى بولمىسا، ئۇنىڭ ھۆرمىتىمۇ بولمايدۇ.

بارلىق شىرنىلىقلارنى تېتىدىم، لېكىن ساقلىقتىن ئارتۇق شەربەت تاپالمىدىم.

→ ناۋائىي

٤. كەسپىي ئەخلاق

كەسپىي ئەخلاق نېمە؟ كەسپىي ئەخلاق — (ئاددىيلاشتۇرۇپ تەبىرلىگەندە) بەلگىلىك كەسپىي ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللانغۇچى كىشىلەر ۋە كىشىلەر تۈركۈملىرىنىڭ بەلگىلىك ئەمگەك، كەسپىي تىرىكچىلىك جەريانلىرىدا ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك بولغان شۇ بەلگىلىك كەسپىي پائالىيەتلەرگە خاسلا مۇئامىلە - مۇناسىۋەت مىزانىدۇر. بۇ مىزان ئادەتتە كەسپىي ئەخلاق — (سودىگەر ئەخلاقى، تېۋىپ ئەخلاقى، ئوقۇتقۇچى ئەخلاقى، سەنئەتچى ئەخلاقى، ھۈنەرۋەن ئەخلاقى، ھەربىيلەر ئەخلاقى ... دېگەندەك ئوخشاش) دېيىلىدۇ. دۇنيادا ئىجتىمائىي كەسىپكە مەنسۇپسىز ئادەم بولمىغاندەك، ئىجتىمائىي كەسپىي ئەخلاقتا مەنسۇپسىز كەسىپمۇ بولمايدۇ. شۇڭا كەسپىي ئەخلاق ھەرقانداق زامان، ھەرقانداق جەمئىيەتتە ئىنتايىن چوڭ ئاممىۋىلىق ئەھمىيىتى بىلەنمۇ ئالاھىدە خاراكتېرلىنىدۇ. بۇ خىل ئەخلاق - ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا بولۇپمۇ جەمئىيەتنىڭ كەسپىي تۇرمۇش پەنجىلىرىدە ياخشىلىق بىلەن يامانلىق، چىنلىق بىلەن ساختىلىق، ھالاللىق بىلەن ھاراملىق، ئادالەت بىلەن ئادالەتسىزلىك، شەرەپ بىلەن نومۇسسىزلىق ... ھادىسىلىرىگە نازارەتچىلىك قىلىدىغان كۈچلۈك جامائەت پىكرى قورالى، دەخلىسىز كەسپىي ئېتىقاد، ئادەت كۈچى، ھۆكۈمران خەلق ئېتىبارى بىرلىكىدىن ھاسىل بولغان مۇقىم كەسپىي تەپەككۇر (ئىددىيە) سۈپىتىدە رول ئويناپ تۇرغان، تۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ ھەرقانداق زاماندىكى ئەھمىيىتىنى زادىلا تۆۋەن چاغلاشقا بولمايدۇ. دېمەك، كەسپىي ئەخلاقنى مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا، كەسپىي ئىلىم ۋە كەسپىي قانۇن دېيىشكىمۇ تامامەن بولىدۇ.

بىزگە مەلۇمكى، دۇنيادا ئىجادىيىتى يوق مىللەت ياكى خەلقنىڭ تارىختا شۆھرىتى بولمايدۇ، شان - شەرەپ، ھۆرلۈك، پەخىرمەنلىكى بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. ئىجادىيەت بىرەر مىللەت ياكى بىرەر خەلقنىڭ تەقدىر ئۆتكىلى ۋە تارىخ ئۆتكىلىدۇر. مۇشۇ مەنىدىن ئالغاندا، تارىختا، بولۇپمۇ كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەر تارىخىدا ھەر خىل ئىجتىمائىي كەسىپچانلىقى، ئىجادكارلىقى (ئىلىم، ھۈنەر، كەسىپ، تىجارەت، ئىجادىيەت، ئىختىرالىرى) بىلەن دۇنيادا بولۇپمۇ ئاسىيادا ئالدىنقى قاتاردا تونۇلغان، شۇ تارىخلار بويىچە كەسىپكە كىرەلمىگەن، كەسىپلىشەلمىگەن، تەبىئىي تۇرمۇش ئادەتلىرى بىلەن داۋاملىشىپ تۇرغان مىللەتلەر ۋە خەلقلەرگە كەسپىي مەدەنىيەت ئەسىرىنى ئۆتكۈزۈپ ياكى ۋاسىتىلىق يۇقتۇرۇپ ئۇستازلىق، كەسپىي ئۆرنەكلىك تۆھپىلىرى بىلەن داڭ چىقارغان — (بۇ پىكرىمىزنىڭ تارىخىي ئاساسىنى مەزكۇر ژۇرنالنىڭ بۇ يىلقى 1 - سانىدا شەرھىلەپ ئۆتكەنىدۇق - مۇئەللىپ) ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىختىكى كەسپىي ئەخلاقىنى شۇ زامانلارغا نىسبەتەن مەزمۇنى تولىمۇ كەڭ، مۇكەممەل، ئىلمىي، ئاممىباب، ئەسىردار (شۆھرەتلەنگەن) مىللىي ئەخلاق ئىدى دېيىشكە تامامەن بولىدۇ.

سەئىدىيلەر بولۇپمۇ 16 - ئەسىر سەئىدىيلەر ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ مۇكەممەل ئەخلاق سىستېمىلىرىدىن بىرىمۇ ئەنە شۇ خىل كەسپىي ئەخلاق سىستېمىسى ئىدى. تۈرلۈك تارىخىي مەنبەلەردىن بىلىشىمىزچە، شۇ زامانلارنىڭ ئەقلىي تەربىيە، ئەمگەك تەربىيىسى، جىسمانىي تەربىيە، ئىستېتىكا تەربىيىسى ۋە باشقا تەربىيە تۈرلىرىنىڭ ھەممىسىلا دېگۈدەك ئەنە شۇ خىل كەسپىي ئەخلاق سىستېمىسىنى توپ مەنبە قىلىپ جاتلانغان ۋە شاخلانغاندۇر. بۇ خىل

سىستېمىسىنىڭ ئىجتىمائىي ئۇلى — (جەمئىيەتلىشىش جەريانىمۇ ھەم) شۇ جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي كەسىپ-پەرەستلىك، ئادالەتچىلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك، ھەققانىيەت، تۇغرىلىق، تەڭلىك، ھۆرلۈك ۋە تەرەققىيات مەزمۇن قىلىنغان خاسىيەتلىك مىللىي جەمئىيەت ئىدىئولوگىيىسىدىن ھاسىل بولغان ۋە جانلانغان. «بەلەن گەپلەر» نىڭ مۇئەللىپى — ھۆرمەتلىك ۋەقەشۇناس ماموت ئىسلام بىزنىڭ بۇ تەرىپىمىزگە ئاجايىپ ياندىشىپ ئەينى چاغلاردا مۇنداق يازغانىدى: «... ئەزىزانلار دەۋرى - دەۋرانلىرى — (سەئىدىيىلەر زامانلىرى دېمەكچى - ئا) دا كەسىپلەنمىگەن، كەسپىي رىسالىلەر، پىرلەر — (ئۇستازلار — ئا) دائىمدا بولمىغان ھەر قانداق تىرىكچىلىك ھەرىكەتلىرى ھارام ۋە مەنئى ئېردىلەر ... دىيانەت مەۋقەئى بولمىغان، مەزھەپ — (كەسپىي ئېتىقادچىلىق يولى — ئا) تۇتمىغان، ھالال — ھارام چۈشەنچىسى مۇجمەل ... ھەر قانداق كەسىپكار، جاھانساز پۇقراغا توغرا يول كۆرسەتمەك، ھالال كەسىپكە كۆندۈرمەك ۋە ئۇ يولدىن بەھرىلەندۈرمەك شەرت ھەم ۋاجىب ئېردىلەر ... كەسىپ - كارى يوق، ھۈنەر - ھەرىكەتسىز ۋە پاكى ھۈنەر - ھەرىكەتكە ھىممەتسىز، ئاللاھتىن تىرىكلىك، بەندىدىن رىزىق، جاھاندىن نەپ تىلەشنى ئارزۇ - ئىستەك قىلغان لەش تەنلەر — (تىرىكتاپ ئاشقېپىلەر — ئا) ئەل دەككىسىدىن بىخالى، گۇمانغا نىشان، رىزىقىدا خاراب، يۇرتتا خار، مالاقەتتە يېتىم — (ئەلدىن يەكلىنىپ - دېمەكچى — ئا)، خارىزار — بىھىممەتىيار ئېردىلەر ... ئەنە شۇنداق نامېھىل پېشكەل مۇسۇلمان يارانلارنى توغرا جاھانسازلىققا، ھالال كۈنگە، توغرا تەرەپكە، ئادىمىي خىسلەتكە باشلىماق، ئەمرى ئۈگۈت — (نەسىھەت) قىلماق ساۋاب، پەزىلەت تاپقانلىق بولاتتىلەر ....»

سەئىدىيىلەر جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي مىجەز نامىسى ھېسابلىنىدىغان بۇ خىل كەسپىي ئەخلاق تەرەپكە كۆرىدىن شۇنى ھېس قىلىشقا بولىدۇكى؛ شۇ جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسى ئومۇمەن ئىجتىمائىي تەرەققىيات — (يۈكسىلىش) ئىزىغا چۈشۈرۈلگەنلىكى، خەلق ئىجادىيەتكە يېتەكلەنگەن، قىستالغان ھەم ئادەتلەندۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن، خەلقنىڭ كەسپىي تەرەققىياتى، مەئىشەتى، كەسىپلىشىشى يۈكسىلىپ، جەمئىيەتتە ئىش-ئوقەتسىزلىك، نامراتلىق، ئىجتىمائىي ئىللەت - جىنايەتچىلىك، تەپرىقە، نىزا - خۇسۇمەت، كۆچكۈنچىلىك، سەرگەردانلىق — (يۇرت، ماكانسىزلىق)، چۈشكۈنلۈك، خورلۇق، چىرىكلىك ... ئىللەتلىرى جەمئىيەت خاراكتېرلىك مەۋجۇدلانمىغان، خۇددى «شەرئىيىتىمىزنىڭ خاسىيەتلىرى» ① دە تەكىتلەنگەندەك: «ئەلدە ساۋاب كۆپ گۇناھ ئاز، يۇرتتا ھەرىكەت، بەرىكەت، خاسىيەت، ساۋاب كۆپ...» بولىدىغان ئېھمىل ۋەزىيەت مۇقىملىقى تىكلەنگەن. بۇ خىل كەسپىي مەۋقەلەر بىلەن كەسپىي تەرەققىياتلار خاسىيىتىدىن بىزنىڭ بۇ ئەزىز ماكانىمىزنىڭ شۇ زامانلاردىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەئىشەت بۆلىقى، بەرىكەتلەر خەزىنىسى، يەر يۈزىنىڭ «جەننەتۇل ئەلا» سىغا ئايلانغانلىقىدا شەك يوقتۇر. شۇ چاغلاردا ئوتتۇرا ئاسىيا ھەتتاكى ئاسىيانىڭ نۇرغۇن جايلىرىدىن بىزگە ئېقىپ كىرىپ ئارام تاپقان ھەم زىيارەت، تاۋاۋەت، تىجارەت سەۋەبكارلىقى بىلەن بىزگە ئۆزلۈكىدىن كېلىپ يەرلىشىپ جاھان تۇتقان كىشىلەرنىڭ ئىنتايىن كۆپ بولۇشى مانا شۇ خىل ئەۋزەل شارائىت تۈپەيلىدىندۇر.

① «شەرئىيىتىمىزنىڭ خاسىيەتلىرى» — «تەزكىرە پىر - ياران» دېگەن ئەسەرنىڭ ئايرىم ماۋزۇلانغان بىر قىسمى — ئا.

ئىنچامچانلىق ئىپتىدائىي تۈپەيلىدىن مەزكۇر ماۋزۇيىمىزنى مۇنۇ بىر مىسال بىلەن — «سودىگەر ئەخلاقى توغرىسىدا» دېگەن مىسال بىلەنلا خاتىمىلەيمىز.

سودىگەر - (كەسپىي سودىگەر) ئەخلاقى توغرىسىدا: «ئەخلاقۇل مۇھسىنىن» ① — (ياخشىلارنىڭ ئەخلاقى - ت) دېگەن ئەسەردە مۇنداق دېيىلگەن: «بەندىلەر ھەر بىر ئىشى — (جۈملىدىن كەسپىي تىجارەتلىرى — ت)دا ئۆز نەپسىنىڭ — (خاسلا ئۆز شەخسىيىتىنىڭلا - ت) پىلانىنى ئارىغا قوشماسلىقى لازىم. نەپسانىي غەرەز ھەققانىي ئەمەلنى — (توغرا نىيەت، توغرا ئىش - ھەرىكەتنى - ت) ۋەيران قىلىدۇ...»

*

«رىسالە تەۋەررۇكات» ② تا مۇنۇلار قەيت قىلىنغان: «... سودا قىلماق، كەسىپ تۇتماق، سودا، كەسىپ - ھۈنەرنى نەسلىگە سايە قىلماق، شاگىرت چىقارماق، باشلىماق، ئۆگەتمەك، كۆندۈرمەك، ئۆز كەسپى - تىجارەتلىرىدە ۋە ھۈنەر - پەشمەتلىرىدە ئەلنى رازى قىلماق، ھالال يول تۇتماق، ئەل - يۇرتقا، ئاتا - ئانىسىغا نەپ بەرمەك، ساداقىتىنى بۇزماسلىق ئۇلۇغ ساۋاب ھەم شەرەپتۇر. ھالال كەسىپ، توغرا يولنى ئىتمات ئەتكەن — (تاللىغان، ئىختىيار قىلغان - ت) ھەر بىر ئەھلى مۇسۇلمان كەسىپكار - شەيىن، تارازا، گەز، كەمچەن، ساناق، ساندا ئۆزىنى ھارامىلىقتىن، سەۋەنلىك ۋە مالالچىلىقتىن ئىنتايىن خالىي تۇتماقلىقى، ئەلگە قەھەتچىلىك، كاساتچىلىق، قىممەتچىلىك، مۇشكۇلچىلىك، نومۇس، كۈلپەت، خورلۇق ... كەلتۈرىدىغان قىلىق - قىلمىشلاردىن ئۆزلىرىنى تارتىشلىرى، ساقلاشلىرى شەرتتۇر. بۇلار شاھلاردىن يارلىق، شەرىئەتتىن ئەمىر، خالايىقتىن تەلەپ، زاماندىن مەجبۇرىيەت تەرىقىسىدە تەكىت قىلىنغان ۋە بېكىتىلگەنلىكى ئۈچۈن، مۇتلەقا ئۇقۇم - مۇتلەقا قانۇندۇر...»

تارىخىمىزنىڭ بۇ خىل يازما دەلىللىرىدىن ئەينى زامان — 16 - ئەسىر سەئىدىيىلەر ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ سودا - سانائەت كەسىپچىلىكى بىلەن كەسپىي ئەخلاقىنىڭ ئومۇمەن ئىنساۋەت بىرىنچىسى، خېرىدار بىرىنچى، ئىنساب بىرىنچىلىكنى مۇقىم مەۋقە قىلغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش تامامەن مۇمكىندۇر.

5. ئۆرپىدىكى ئىجتىمائىي ئەخلاق

ئۆتمۈشتىن بىزگە ئۆلىنىپ كەلگەن تارىخىي خاتىرىلەردىن ئايان ۋە مەلۇمدۇركى؛ سەئىدىيىلەر ئالتۇن چاغلىرىنىڭ ئىجتىمائىي مۇھىتىدا ئالاھىدە شۆھرەتلەنگەن ئۆرپىدىكى — (ئۆرپ - ئادەتتىكى) ئەخلاقىي پەزىلەتلىرىمىز تەركىبىدە مۇنۇ ئىپادە - قىلىقلار تولىمۇ ئەھمىيەتلىك ۋە خاراكتېرلىكتۇر:

---

① «ئەخلاقۇل مۇھسىنىن» — مەۋلانە ھۈسەيىن ۋائىز كاشىفى تەرىپىدىن 15 - ئەسىردە ھىراتتا پارس تىلىدا يېزىلغان ئەسەر - ئەخلاقنامىدۇر. بۇ ئەسەر مەشھۇر ئەدىب ۋە تەرجىمە ئەللامىسى - ئۇيغۇر موللا مۇھەممەت تۆمۈر قەشقەرى تەرىپىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

موللا مۇھەممەت تۆمۈر قەشقەرى چوڭقۇر بىلىمگە ئىگە ئەدىب ۋە مۇتەپەككۇر بولغاچقا، مەزكۇر ئەسەر بىلەن «كەلىلە ۋە دەمنە» دېگەنگە ئوخشاش زور ھەجىملىك ئەسەرلەرنى ئاجايىپ يۇقىرى تالانت بىلەن مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا تەرجىمە قىلىپ چىققان. شۇ سەۋەبتىن بۇ ئەسەر ئۇيغۇر تىلى مۇھىتىدىكى خەلقلەرنىڭ ئاڭ، چۈشەنچىلىرىگە گويا ئۆز بايلىقىدەك ئۆزلىشىپ، سىڭىپ كەتكەن.

مەن بۇ ئەسەرنىڭ ھازىرقى زامان يەشمىسىنى ھۆرمەتلىك ئەدىبلىرىمىزدىن مۇھەممەت قاسىم ئەكرەم، تۇرسۇن نىياز كېرەملەر تەرىپىدىن «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلىنىڭ 1987 - يىل 1 - سانىدا ئېلان قىلىنغان تەييار ئەينىدىن پايدىلاندىم.

② «رىسالە تەۋەررۇكات» — «تەزكىر پىر - ياران» دېگەن ئەسەرنىڭ ئايرىم ماۋزۇلانغان بىر قىسمى.

... ئىككىلا ئائىلىنىڭ خاسىيەت ۋە ساۋاب تاپماققا تۇتۇنغان ھەر بىر ئادەمنىڭ ئىنسانىلىق مەسئۇلىيەتلىك ۋاجىباتى، قەرزى - ئادەتتە ئەخلاق يولى بىلەن ئادا بولغاي. بۇ ئەخلاق يولىدا ئىنساننى ئىنسانىلىق يولىغا باشلىغان ئۇستازغا، ئىنساننى ئىنسان قىلغان ئاتا - ئانىلارغا، ئىنساننى دۇنيادا مەلىكىلىك ئىنسان قىلغان سەۋەبكار ئادەملەرگە، ئىنساننى توغرا يولدا يېتەكلىگەن داھىيلارغا، ئىنسانىي ۋىجدان، ئادالەت، شەرەپ، ھۆرلۈك ئەزىزغا سۆزۈپ كىرگۈچى دانىشمەن زاتلارغا، شەپقەت - شاپائەتكە مۇھتاج نەسلى يارانلىرىغا، ئادەرات قەۋم - ھەققەمسايىلىرىگە ۋاپا قولىنى تەڭلىگەن مەرد - سېخىيلەرگە ھۆرمەت ئەخلاقىنى ئىپادىلەتمەك، ئېھتىرامدا بولماق، ئۇلار بىلەن سۆيۈلمەك، پەخىرلەنمەك ھەق ۋە شەرەپتۇر ...»

— («شەرئىيىتىمىزنىڭ خاسىيەتلىرى» دىن)

يۇقىرىقى بايانىنىڭ ھازىرقى زامان تەرىپاتىغى مۇنداق شەرھىلەش - يېشىش مۇمكىن.

1) ئۇستاز — (ئاغزىدا ئىلىم سالغان، تەربىيە قىلغان، كەشپىيات، ھۈنەر، كەسىپ ئۆگەتكەن، كەسىپلەندۈرگەن، يېتەكلىگەن ئۇستاز، ئۇستا، يېتەكچىلەر ...) غا؛ 2) ئاتا — (ئاتىلىق ئەجرىنى چەككەن، پۇشتى، مېھرىنى سەرپ قىلغان ئەزىز ئاتىمىزغا ئەلۋەتتە) غا؛ 3) ئانا — (ۋاپالىق، تەن دۇرۇس، ھالالچى، ئىشچان، ئەدەبلىك، قەيسەر، ئەل بەختىگە جان بېغىشلايدىغان ئادەملەرنى تەربىيىلەيدىغان، تەربىيىلىگەن ئانىلارغا ئەلۋەتتە)غا؛ 4) ئەل پېشىۋالىرى — (ئەلنىڭ ھۆرمەتلىك يېتەكچىلىرىگە، ئۆلىما، ئەدىب، تېۋىپ، سەنئەتكار، مۇنەججىم. . لەر)غا؛ 5) ئەھلى خالايىق — (جامائەت، خەلق) قە؛ 6) ئادەت — (ئەل يۇرتنىڭ ئەنئەنە ئادىتى)گە؛ 7) ھەق - ئادالەت — (خەلقنىڭ قانۇنى ۋە قانۇننى چىقىرىش قىلغان ھەر خىل ئىجتىمائىي تەرتىپ - تۈزۈملەر) گە؛ 8) ئىستىقباللىق ئەمرى — مەرۇپ، يېتەكلەشلەر — (توغرا نەسىھەت، مەسلىھەت، تەشەببۇس، چاقىرىق، دالالەتلەر)گە؛ 9) بىچارىلەر — (ئەمگەك، تىرىكچىلىك سالاھىيىتىدىن ئايرىلىپ، بىقەمسىزلانغان، پاناھسىز قالغان يېتىم — يېتىملەر، نەسلى بىچارىلەر، بىقۇۋۇل نەسلى قانداشلار)گە؛ 10) ئەلنىڭ پەخرى يارانلىرى — (مىللىي قەھرىمانلار، باتۇرلار، ئىختىراچىلار، ئىجادىيەتچىلەر، ئەلگە مەنپەئەت ئاتا قىلغۇچى ...لار)غا؛ 11) ئۆز خىراجىتى بىلەن ئەل-يۇرت غېمىنى قامدىغۇچىلار — (ئەل-يۇرت ئۈچۈن يول، كۆل، مەدرىسە، مەكتەپ، ئورمان، باغ، لەڭگەر.... بىنا قىلغۇچىلار، ۋەخپە يەر، مۈلۈك، بايلىق بەرگۈچىلەر) گە ھۆرمەت مۇلازىمىتىدە بولۇش، تۆھپە ۋە ئەجرىگە لايىق نام، شەرەپ ئاتا قىلىش، ئەزىزلەش — ئۇيغۇر مىجەزى (ئۆرپ-ئادەت)دىكى ئەقەللىي تۇيغۇدۇر. ئېسىل پەزىلەتنى مەدھىيىلەش، قەبىھ قىلىقلارنى ئەيىبلەش-ئەزەلدىن ئۇيغۇر نەسلىنىڭ پېشىنىك ئالاھىدىلىكى بولۇپ كەلگەن، ئەلۋەتتە.

سەئىدىيلەر ئالتۇن چاغلىرىنىڭ ئىجتىمائىي مۇھىتىدا ئىجتىمائىيەت ئۈچۈن زىيىنى روشەن، مالامىتى ئېغىر، تەسىرى قەبىھ ھېسابلانغان بەد ئەخلاق — (ئەخلاقسىز، قەبىھلىك) مالامەتلەر تۈركۈمىدىن تۆۋەندىكى قىلمىشلارنى ئاتاپ ئۆتۈش زۆرۈردۇر. بۇ توغرىدا «ئۇلۇغلارنىڭ نەپەس مۇبارەكلىرى توغرىسىدا» دېگەن قوليازمىدا تەكىتلىنىدۇكى: «... ئىنساننى ئىنسان قىلغان ئۇلۇغ ئۇستازنىڭ، ئىنساننى بار ۋە مۇلازىم قىلغان ئەزىز ئاتا-ئانىنىڭ قېنىنى تۆككەن، رىزىق، شەرىپىگە ئاسىيلىق قىلغان جىمىنى ئاددىي ئىنسانغا، مەزلۇم- بىچارىلەرگە زوراۋانلىق قىلغانلارغا، ۋەتىنىگە، ئەل-يۇرتىغا، خەلقىگە، قەۋم-يارانلىرىغا ئاسىيلىق ۋە ۋاپاسىزلىق قىلمىشلىرىدىن يانمىغانلارغا، نەسلىنى ساتقان، جىنسىي دەللاللىق كەسپىنى

ئىشلىگەن، ئەر تۇرۇپ ئاياللىق، ئايال تۇرۇپ ئەرلىك قىلىقىدىن ئۇنۇم-نەپ كۆرۈپ كۆن-
گەنلەرگە، جازانىخورلۇق، ئوغرىلىق، قاراقچىلىق، بۇلاڭچىلىق قىلغان-گۇناھىدىن يانمايدى-
غانلارغا، خەلق زىيىنىغا ئەيشى-ئىشرەت قىلىشنى ئادەت قىلغانلارغا، زالىم ئەمەلدارلارغا، قەھرى
غەزەپلىكلەر، لۈكچەكلەر، زوراۋانلار، خۇنخورلار، تۈز كورلار، تۆھمەتخورلار، پىتنە-پاساتچى-
لارغا، ئادالەت، ئىنساپ، ھايانى كەسىپ قىلمىغانلار... غا، زىنايى ھارامنى، نەشە-دۆت— تۇ-
تۇن، شارابنى دوست تۇتقانلارغا نالىس كۆڭۈل، ئاق نىيەت بىلەن ئارايىش—(بېرىش-كېلىش —
ئا) قىلماق، ھۆرمەت خۇشامەتتە بولماق، تەرىپ-تەسۋىرلىرىنى قىلماق نابابىلىقتۇر، كورلۇق،
خۇشامەتكارلىقنى كەسىپى ئىختىيار قىلغانلىق، ۋىجداندىن بەزگەنلىكتۇر». «كارۇك رىۋايىتى» ①
دېگەن بىر يەرلىك خاتىرىنىڭ مۇنۇ قۇرلىرى يۇقىرىقى قاراشلار ئۈچۈن بىر مىسالى دارىتىمدۇر:

—داد! ھەزرىتى قازى قۇززات ئالىيلىرى، — دەپ
ئەرز- ھاللىرىنى تۆكتى كارۇك قازى ئالدىدا نا-
ماز خانلىق ئەلپازىدا تۇرۇپ: - پەقىرنى سەردار
ساھىب - (چاكارلىق ھىندى سودىگەر -مۇھاجىر ئەل-
ۋەتتە-ئا) قارچۇغا بىلەن شىكارغا بۇيرىغانىدى.
شىكاردا قارچۇغا قولۇمدىن چىقىپ كېتىپ مۇنۇناتەس
دېھقاننىڭ ئۆگزە پەغىزىگە قونۇۋالدى. قارچۇغىنى
ئېلىش نىيىتىدە ئۆگزىگە چىقىشقا تامدىن ئېشىلدىم.
ناتەس ئۆگزىگە چىققۇزمىدى. جېدەللەشتۇق، ئۇر-
دۇم، ئۇردى. ئاغزىمنىڭ ئۈچ يېرىدىن ئۈچ چىشىمى-
نى چۈشۈرۈۋەتتى. خۇن تەلەپ قىلىمەن. ئىگەم، نا-
تەسكە جازا كۈتىمەن....

—جاۋاب بەر ھەقتا!— دېدى قازى دېھقان تۆ-
مۈرگە نەزەر سېلىپ— نېمىگە ئۇردۇڭ، چىشىنى
چۈشۈرگىنىڭ راستمۇ؟ قانداق قىلىسەن؟

— ئۇرغىنىم، چىشلىرىنى تۆككىنىم راست،— دېدى
دېھقان تۆمۈر مەردانە قىياپەتتە.— كالا دىننىڭ
مۇرتى— (ھىندى دېمەكچى-ئا) باسقان ئۆگزىنىڭ
تېگىدە ياشاش- (ئىپلاس تاپاندا پاك ۋەتەن تو-
تۇش) مېنىڭ نەسلى ئەجدادىم ئۈچۈن نومۇس ۋە
نەسلىكتۇر. بۇ ھىندى ساھىب ئۆز تۇپرىقىمدا مېنىڭ
بېشىمدىن ئاتلاپ ئۆتمەكچى بولدى. تىل سالدى.
تىلىنىڭ ھاقارەت مېغىزىنى: جەددە-پۇشتۇمنى، ئەۋ-
لادى ئەساۋىمنى، ئەڭ يامىنى مېنى تاپقان دادام،
تۇغقان ئانام، ئۆگەتكەن موللام، قىزىم، ھەمشىرە
ئاجىزلىرىمنى ئاياغ- ئاستى قىلىش، كەمسىتىش
دېئىنىگە ئىشلەتتى. چىدىيالمىدىم. سوكۇت كاسەم
تاشتى، قاتتىق ئەدەبلىمەكچى بولدۇم، لېكىن ئۆزۈمگە
ھاي بەردىم. پەقەت ئاغزىغىلا نەسىھەت قىلىپ قويدۇم.
ئۆگزىگە چۈشكەن كۆزى، قاراپ ئىلگىرىلىگەن پۇتى،
تامغا كۆتۈرۈلگەن قولىغا قىلىدىغان نەسىھەتلىرىم
ئۆزلىرىنىڭ ھەققانى ھۆكۈملىرىگە بىنائەن ئەل-
خالايىق ئالدىدا ئوچۇق ۋە ئاشكارا بولىدۇ....

ساھىب ئۆز قىلمىشىدىن تانمىدى، پۇشايمان
يېمىدى؛ ئىقرار قىلدى. قازىمۇ ساھىبنىڭ بىر
مۇسۇلماننىڭ ئانىسىنى ھاقارەت قىلغان ئەيىبى
بىلەن قارىلىدى...

دەرۋەقە، ئۇيغۇر پۇشتىمىدا ئۆز تۇپرىقى، ئاتا-ئانىسى، ئۇستازى، خەلقى، شان - شۆھ-
رىتىنىڭ ھاقارەتلىنىشىگە سۈكۈت قىلىپ تۇرۇش سەۋرىسى ئەزەلدىن بولۇپ باققان ئەمەس.
بۇ خىل سەۋر نومۇس سەۋرىسىدۇر.

«تەنەپپۇسلۇق سوۋغىلار» دىن

ئادەم مەڭگۈ ئانىسىنىڭ بالىسىدۇر. ئانىنى مەد-
ھىيىلەيمىز. ئۇنىڭ مۇھەببىتى چەكسىز. ئۇ يارلىق ئىنسانى-
نى ئاق سۈت بىلەن باققان.

ئاياللار دۇنيانىڭ ئانىسى. ئانا دۇنياغا پەر-
زەنت تۇغۇپ چوڭ قىلىپ بېرىپلا قالماستىن، مۇھەب-
بى ئادەم تەربىيىلەيدۇ. كىشىگە تۇرمۇش خۇشال-
لىقى بېغىشلايدۇ. ئانا تۇرمۇش ۋە تەبىئەتكە ئوخ-
شاش ئادالەتچىدۇر. يارلىق بالىلار ئۇلارنىڭ يۈ-
رەك پارىسى... قۇياش بولمىسا گۈل ئېچىلماس. مۇھەب-
بەت بولمىسا بەخت بولماس. ئاياللار بولمىسا مۇھەببەت

① «بەلەن گەپلەر» دىن

بولماس، ئانىلار بولمىسا شائىر، قەھرىمانمۇ بولماس. دۇنيادىكى ھەممە ئىپتىخارلىق ئىنساندىن كېلىدۇ. دۇنيادىكى بارلىق گۈزەل نەرسىلەر ئىنساندا بولغان مۇھەببەتتىن تۇغۇلىدۇ. ئانىنى - ھەممىگە قادىر ۋە قابىل ھاياتلىقنىڭ بۇلىقىنى مەدھىيىلەش كېرەك.

— گوركىي

كەلگۈسىگە مۇندەرىجىلەر

ھۆرمەتلىك يارانلار: «كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي ئوچېركلىرى» نىڭ 2 - قىسمى يەنى «جاھالەت تۇمانلىرى» - (خوجا — ئىشانلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان جاھالەتلىك زامان) قىسمىنى مەزكۇر ژۇرنالنىڭ 1988 - يىل 6 - سانىدىن باشلاپ 1989- يىللىق سانلىرىدا داۋاملىق ئېلان قىلماقچىمەن. بۇ ئەسەر تۆۋەندىكى تارماق ماۋزۇلاردىن تەركىبلىنىدۇ:

مەنبەسىز ساختا تەرىپاتلار.
تارىختىن كەلگەن نەسىللىك.
قاباھەت «ئەقىدە».
قۇيۇندىن كەلگەن «ئاۋلىيا».
نىقابلىق «پىر» لار.
نوقانچى ھازازۇللار.
ئالدام كەشپىياتچىلىرى.
زۇلمەت ياراتقۇچىلار.
زۇلۇم قازناقلىرىدا.
شەكلىسىز جىنايەت.
تەپرىقە «پەرىشتە» لىرى.
قىرغىن «داھىي» لىرى.
چېگرىسىز «ئىنساب».
جانغا زامان «دۇئا» لار.
خاسىيەتسىز «ساۋاب».
شەيتان «مەرىپەت» تە.
مازار مېتىلىرى.
ئىنساب كىرمىگەن ھۇجرىلەر.
ھايات كۈشەندىلىرى.
قاباھەت قىلمىقلار.
نومۇس يوقاتقان خوجام.
خۇداغا يات قۇللۇق.
ئىسلام رەقىبلىرى.
ۋىجدانىغا زىد «ۋىجدان».
ئالدانغان ئەۋلاد.
چىراغسىز جاھالەت.
بۇزۇلغان تەقدىر.
خائىنلار ئىزىدىن.
تەتۈر پەلەك.
ئىجابەتسىز «دۇئا».
چالا ئويغىنىش.
تۇمان چولپانلىرى.
زەربىدىكى كەيپىيات.
ۋەزىيەتتىن كەلگەن ۋەزىپىلەر.
ۋەتەن شەھىدلىرى.
بىزگىچە كەلگەن نومۇس.
خاتىمە.

(داۋامى كېيىنكى سانلاردا)

(بېشى 47 - بەتتە)

— ياق، — دېدى سەۋدايى، — مەنمۇ كۆپىنىڭ بىرى بولۇپ يۈرۈۋېرەتتىم

— ئەگەر دۇنياغا قۇرۇقلۇقمۇ، دېڭىز-ئوكيانمۇ يارىتىلمىغان بولسا ھەممىمىز ئوتچار - قاناتقا ئايلىنىپ كەتكەن بولاتتۇق، ئۇ چاغدا ساڭا قورقۇنچلۇق تۇيۇلاتتىمۇ؟

— ياق، يەنىلا كۆپىنىڭ بىرى بولۇپ يۈرۈۋېرەتتىم.

خىيالپەرەست ئادەم ئۇنىڭغا يەنە سوئال قويدى:

— ئەگەر دۇنياغا كۈندۈز يارىتىلمىغان بولسا، ھەممىمىزلا شەپەرەڭ ياكى ھوقۇشقا ئايلىنىپ كېتەتتۇق، شۇنداقتا ساڭا قورقۇنچلۇق بولاتتىمۇ؟

— قورقۇنچلۇق بولاتتى، — دەپ جاۋاب قايتۇردى سەۋدايى. شۇئان ئۇنىڭ كۆزلىرىنى قورقۇنچ ئالامەتلىرى قاپلىدى.

— نېمىشقا؟ — دەپ ھەيران بولدى خىيالپەرەست، — ئۇ چاغدىمۇ يەنىلا كۆپىنىڭ بىرى بولۇپ يۈرۈۋەرمەسمىدىڭ؟

— كۆپىنىڭ بىرى بولۇشنىڭمۇ چېكى بار، — دېدى سەۋدايى قاپاقلىرىنى تۈرۈپ، — مەن بېلىق، لەھەك، ئوتچار قاناتنىڭ نەسلىگە ئايلىنىپ قالساممۇ مەيلى، لېكىن تۈن بەندىسى بولۇشقا رايىم يوق.

چۆلپىردە ئىلھاملىرى

(نەسىرلەر)

ئەخمەت ئىمىن

خاماندا

مەن خامانغا باردىم. خاماننىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر ئات تۆلۈقچا سۆرەۋاتاتتى. ئۇنىڭ يېنىدا بىر قىسىم كىشىلەر خامان سورۇۋاتاتتى. ئالتۇندەك دان ئۇلارنىڭ ئايىغىغا تۆكۈلسە، سامانلىرى يۇرقىراپ بېرىپ ھېلىقى ئاتنىڭ بېشىغا چۈشەتتى. ئاتنىڭ بېشىغا، بېلىگە ۋە ساغرىسىغا ئۇزۇن - قىسقا سامانلار چاپلىشىۋالغان؛ يايلى، قۇيرۇقلىرىمۇ توپان ساماننىڭ دەستىدىن كۆرگىسىز بولۇپ كەتكەنىدى. ئاتنىڭ تېنىدىن ئېقىۋاتقان تەرگە ۋە ئۇنىڭغا چاپلاشقان سامانغا قاراش بەكمۇ كۆڭۈلسىز، لېكىن ماڭا ئۇنىڭدىنمۇ بەك كۆڭۈلسىز تۇيۇلغىنى ئاتنىڭ كۆزىنىڭ تېگىقلىقى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئات ئىگىسىنىڭ ۋارقىراشلىرىغا جور بولۇپ قولىدىكى قامچىنىڭ قارسىلداشلىرىمۇ تېخى.

ئىگىسى ناخشىغا چۈشكەندە ئات بىرخىل ئايلىناتتى، ۋارقىراشقا چۈشكەندە تۇيۇقسىز چۆچۈپ قەدەملىرىنى ئىتتىك ئالاتتى، بېشىدا

قامچا ئويمىغاندا بولسا ھودۇقىشىدىن يۈگۈرۈپمۇ سالاتتى.

ئات ئىگىسى شۇ تاپتا: «ئالتۇن دانلىرىم سامىنىمىدىن ئايرىلىۋاتىدۇ» دەپ مول ھوسۇلنىڭ پەيزىنى سۈرۈۋاتقاندەك ئىدى.

ئات بولسا شۇ تاپتا: «مەن ئۇزۇن بىر مەنزىلگە كېتىۋاتىمەن» دەپ خىيالىدا ئاجايىپ بىر مەنزىلنىڭ قارىسىنى كۆرۈۋاتقاندەك ئىدى. ئۇ خىيالىدا بەلكىم قويۇق ئورمانلىقتا كېتىۋاتقاندۇ؛ تېنىگە چاپلاشقان سامانلار ئۇنىڭغا گۈلنىڭ تۆكۈلگەن بەرگىلىرىدەك ياكى ئالمىقانداق دەرەخلەرنىڭ چېچەكلىرىدەك بىلىنسە، بېشىغا تېگىۋاتقان قامچىلار ئۇنىڭغا شەمشادمۇ، چىنارمۇ، ئىشقىلىپ، بىر دەرەخنىڭ قاراسلاپ سۇنغان شاخلىرىدەك تۇيۇلۇۋاتقاندۇ.

مەن ئالدىمدىكى ھالەتكە قاراپ ئىختىيارسىز ۋارقىرىۋەتتىم:

— ئاھ، كۆزنى ئەتكەن لاتا، سەن قامچىنىمۇ قۇدرەتلىك. قامچا زەربە بىلەن ھەيۋىدىن بۆلەك ھېچنىمىگە قادىر ئەمەس. سەن بولساڭ قاراڭغۇلۇق قوچىقىدا ھەر كىمنى ھەر نېمە قىلىشقا قادىر. چۈنكى سەن ئىرادىسىز جان ئىگىسىگە قارىغۇنىڭ دىلىغۇللۇقى بىلەن قۇلنىڭ رايىشلىقىنى بېغىشلىغۇچى.

بازاردا

مىغ - مىغ بازاردا بىر كىشىنى ئۇچراتتىم، قولىدا قەپەز، قەپەزنىڭ ئۈستىدە تولۇق يېپىلغان يوپۇق تۇراتتى.

— ھەي، ئىنسان، دېدىم ئۇنىڭغا چاقچاق قىلىپ، — نېمىشقا قەپىزىڭنىڭ يوپۇقىنى ئېلىۋەتمىدىڭ؟! قۇشمۇ جان ئىگىسى بولغاندىكىن بازار كۆرگەچ سايراپ ماڭسۇن - دە.

— بازار كۆرگەن قۇش سايرىمايدۇ، دېدى ئۇ جىددىي قىياپەتتە، — بىر ھېنىلا كۆرگەندە سايرىسۇن دەپ يولدا قەپىزىگە يوپۇق يېپىپ ماڭىمەن. پەقەت مېنىڭ ئۆيۈملا ئۇنىڭ سايراش دىيارى.

— ئۇنداق بولسا، — دېدىم مەنمۇ جىددىي قىياپەت ئېلىپ، — ئۇ سايرايدىغان دىيار مازار ئىكەن.

جۇۋازخانىدا

بىر كۈنى مەن جۇۋازخانىغا باردىم. كۆزى ئېتىلگەن بىر ئېشەك جۇۋاز ئەتراپىدا توختىماي ئايلىناتتى. ئۇنىڭ پىرقىراشلىرىغا قاراۋېرىپ مېنىڭ كاللاممۇ پىرقىراپ كەتتىمۇ، قانداق؟ جۇۋازچىدىن ئىختىيارسىز سوراپ ساپتىمەن:

— بۇرادەر، ئېشىكىڭنىڭ كۆزىنى باغلاپ قويغىنىڭ نېمىسى؟

— شۇنىمۇ ئۇقمامسەن، — دېدى جۇۋازچى زاڭلىق ئارىلاش كۈلۈپ قويۇپ، — كۆزى ئوچۇق بولسا ئېشەكمۇ بىر ئىزدا ئايلىنىۋېرىشكە ئۇنايتتىمۇ؟

ئانىسى ۋە قىزى

ئانىسى قارا پەرەنجىسىنى قىزىنىڭ يۈزىگە سېلىپ قويۇپ سورىدى:

— قىزىم، شۇ تاپتا پەرەنجەڭ بىلەن كىمگە ئوخشاپ قالغاندەك تۇرىسەن؟

— شۇ تاپتىما، — دېدى قىزى، — غارنىڭ ئاغزىدىكى قويۇق ئۆمۈچۈك تورىنىڭ ئىچىدىن قاراپ تۇرغان دەرۋىشكە، قاراڭغۇ زىنداندىكى تۆمۈر تورلۇق دېرىزە ئىچىدە تەلمۈرۈپ تۇرغان مەھبۇسقا، ئاچكۆز بېلىقچىنىڭ تورىغا تۇغۇلۇپلا چۈشۈپ قالغان بېلىقجانغا ئوخشاپ قالغاندەك تۇرىمەن، ئانا.

مەھبۇسنىڭ ئىلتىماسى

مەھبۇس جاللات پالتىسى ئالدىغا كەلگەندە پادىشاھتىن ئىلتىماس قىلدى:

— ئۆلتۈرۈشتىن بۇرۇن كۆزۈمنى تېڭىپ

قويۇشقا ئەمىر قىلىسىگىز.

— ھاللات پالتىسىغا قاراپ تۇرۇشتىن قورقتىڭمۇ؟ — دېدى پادىشاھ ئۇنى زاڭلىق قىلىپ.

— يوغىسۇ، پادىشاھىم. مەن تىنىمقىم ئۇزۇلۇشتىن بۇرۇن پۈتۈن دۇنيانى قاراڭغۇلۇق قۇچىقىدا كۆرۈشنى خالاۋاتىمەن، بۇ قاراڭغۇلۇق ماڭىمۇ زۇلمەت غارىدا ئابىھاياتنى ئىچىپ قويۇپ ئۆلەلمەي قىينىلىۋاتقان ئىنساننىڭ تۇيۇقسىز كەلگەن ئەجەل دەقىقىسىدە سۇرۇۋاتقان ھوزۇرىنى بېغىشلىسا ئەجەب ئەمەس.

قارلىغاچ ۋە بۇركۇت

تۇيۇقسىز ئاسماننى قارا بۇلۇت قاپلىدى. باياتىن بېرى ئاسمان قەرىدە پەرۋاز قىلىپ ئوينىۋاتقان قارلىغاچلار بىردىنلا پەسلەپ يەر بويلاپ ئۇچۇشقا باشلىدى. باياتىن بېرى ئۇچماي تۇرغان بۇركۇت بىردىنلا قانات قېقىپ قارا بۇلۇتلارنى ئوقتەك يېرىپ ئۆتكەنچە ئاسمان قەرىگە كۆتۈرۈلۈپ كەتتى.

— دەرھەقىقەت، — دېدىم مەن، — پاكار ئۆينىڭ ئۈستىگە چاڭگا تىزغان قارلىغاچ قارلىغاچلىقىنى قىلدى. بۈيۈك تاغنىڭ ئۈستىنى ماكان قىلغان بۇركۇت يەنىلا بۇركۇتلىكىنى قىلدى.

بۇركۇتكە خىتاب

ئۇچۇۋچى ساڭا تۇماقە كىيگۈزسە ئۇنىما، بۇركۇت!
ئۇ سېنى قۇللۇقنىڭ ئىسكەنجىسىگە ئالىدۇ.
ئىنگەك كۆزۈڭدىن تۇماقەنى ئېلىۋەتسە زەن سال، بۇركۇت!
ئۇ سېنى ئۆزۈڭ ياخشى كۆرۈدىغانجان ئىنگىسىگە سالىدۇ.

سەن كۈچلۈك، بۇركۇت! ئۆتكۈر تىر-

داقلىرىڭ بۆرىنى ئالالىغان يەردە، كۆزۈڭدىكى تۇماقەنى ئالالماسمۇ!

بايقۇشنىڭ تەسەللىسى

ئېخ، كېچە!
چۈشلىرىم شۇ قەدەر كۆپ، شۇ قەدەر ئاجايىپ؛ مەن سېنى زېرىكتۈرمەيمەن.
ئاھ، كۈندۈز!
خىياللىرىم شۇ قەدەر نۇرغۇن، شۇ قەدەر مۇڭلۇق؛ مەن سېنى مۇگدىتىپ قويمەن.

ئىنسان خىتابى

كۈندۈز قۇياشىم بىلەن يورۇق، كېچە قاياشىم بىلەن يورۇق.

ئەل ئالدىدا دائىم بولسىلا يۈزۈم يورۇق، بۇ ئۆمرۈم بولار پارلاق، ئۆلسەم ھەم گۆرۈم يورۇق.

قىرسىلىق

تۈن چىمىلدىقىدا يېتىپ تاڭ قىزىنىڭ ئويلايتتىم،
ئەمدى تۈن پۈركەنجىسىگە يۆگىنىپ زاۋال مومىيىنى ئەسلەيدىغان بولدۇم.

ماختىنىش

بۇلۇت: مەن زېمىننىڭ بېشىغا كۈن چۈشكەندە، ئۇنىڭغا سايىۋەن بولغۇچى.

تۇمان: مەن زېمىننىڭ ئىچى سىقىلغاندا، ئۇنىڭغا قۇچاق ئاچقۇچى.

خىيالپەرەست بىلەن سەۋدايىنىڭ سۆھبىتى

خىيالپەرەست ئادەم بىر سەۋدايىدىن سورىدى:

— ئەگەر دۇنياغا قورۇقلۇق يارىتىلمىغان بولسا، ھەممىمىزلا بىلىق ياكى لەھەڭگە ئايلىنىپ كېتەتتۇق، شۇنداقتا ساڭا قورقۇنچلۇق بولاتتىمۇ؟

(ئاخىرى 44 - بەتتە)

مۇناپىقنىڭ ئۆلۈمى

(پوۋېست)

مۇھەممەتتېلى زۇنۇن

سەللە ئىچىدىكى سەلىپ

زاۋال ۋاقتى. ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ھەيۋەتلىك مۇنارى ئۈستىدىكى كۆمۈچ رەڭ ئاي - يۇلتۇزلار قان رەڭگە كىرگەن چاغ. ھەزرەت تەرەپتىن كېلىۋاتقان مىس كولدۇرلىق ئات ھارۋا تۈمەن دەرياسىنىڭ ياغاچ كۆۋرۈكىدىن ۋە ئاۋات بازار — گۈزەردىن ئۆتۈپ، يارباغ تەرەپكە قايرىلدى. چاقىغا قالپاقسىمان تۆمۈر مىخلار قېقىلغان ھارۋا كاتاڭلاردا سىلكىنمەكتە، بورانلىق دېڭىزدىكى قولۋاقتەك گاھ ئۇيانغا، گاھ بۇيانغا چايقالماقتا. ھارۋا ئۈستىدە ئىككى كىشى. بىرى، باش - كۆزىگە داكا يېپىلغان، قېلىن يوتقان بىلەن چۈمكىۋېتىلگەن. ھارۋا شۇنچە سىلكىنسىمۇ، چايقالسىمۇ ئۈن - تىن چىقارمىغىنىغا

* بېشى ژۇرنىلىمىزنىڭ 1988 - يىل 3 - سانىدا

قاردىغاندا سەكرات ئازابى تارتىۋاتقان بىزۋۋان كېسەل بولسا كېرەك. ئاق يەرىجە-چۈمبەللىك يەنە بىرى ئۇنىڭ ئانىسى ياكى خوتۇنىمىكىن، مۇسىبەت تەشۋىشى ئىچىدە، زۇۋانى تۇتۇلۇپ كەتكەن بولسا كېرەك، ئۈن - تىنسىز مۈكچىيىپ ئولتۇرىدۇ.

ئات هارۋا يارباغ دەرۋازىسىنى ئارقىدا قالدۇرۇپ كۈن پېتىش تەرەپكە قاراپ ئىلگىرىلىمەكتە. سول تەرەپتە سېپىل. ئوڭ تەرەپتە ئېنگىلىز، پەرەڭ، هىندى، ئافغان سودىگەرلىرىنىڭ پىششىق خىشلىق رەت - رەت دۇكانلىرى. ئاق يەرىجە-چۈمبەللىك «خوتۇن» بويىنىنى تولغاپ، ئۇيان - بۇيانغا قارىدى. يېقىن ئەتراپتا ئادەم قارىسى كۆرۈنمىگەندىن كېيىن سەل - پەل ئېگىشىپ، بىھوش قىياپەتتە ياتقان «بىمار»غا پىچىرلىدى:

— ئېنگىلىز - پەرەڭ كونسۇلخانىسىدىن ئۆتتۇق.

تىلسىز «بىمار» تىلغا كىردى:

— تېزراق!

— ماقۇل، خوجام. قامچىسىدىن قاس چىقاردى هارۋىكەش.

چۇ!...

بوز يورغا سوۋادان تېرەكلىك سەمەن يولىدا بىر دەم يورغىلىغاندىن كېيىن جەنۇب تەرەپكە قايرىلدى - دە، يومۇلاقشەھەر سېپىلىگە ياندىش سېلىنغان شۋىت دوختۇرخانىسىغا يۈرۈپ كەتتى.

دوختۇرخانا سەيناسى ئادەمدىن خالىي ئەمەس ئىدى. ئاق يەرىجىلىك «خوتۇن» بىلەن هارۋىكەش باش - كۆزى چۈمكەكلىك «بىمار»نى هارۋىدىن ئاۋايلاپ چۈشۈردى ۋە قولتۇقىدىن يۆلەپ كارىدورغا ئېلىپ كىرىپ كەتتى. كېيىن بوسۇغىدىن يۈتىنى ئالدى، يۈزىنى ئاچتى:

— ها ها ها!... — چاقچاق يولۇق شىم - كاستيۇم كىيىۋالغان پاكار، دوغىلاق كىشى بىر هازاغىچە كۈلۈپ كەتتى. — ۋاھ، قالتىسقۇ! مۇنداق هۈنىرىڭمۇ بار دېسىلە، ئىشان خوجام! ئاق يەرىجە سىلىگە ئەجەب يارىشىدىكەن، مەزىسىناخۇنۇم!

— بىزگە تىكىلىدىغان كۆز كۆپىيىپ كەتتى. پېيىمىزدە يۈرۈۋاتقانلار ئاز ئەمەس، — دېدى ئىشان خوجا يۇمشاق ئورۇندۇق ئۈستىدە يۆكۈنۈپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، — شەكىل-قىياپىتىمىزنى يېڭىلاپ تۇرماقتىن باشقا ئامال يوق.

— شۇنداق، — دەپ تەستىقلىدى كاستيۇملۇق كىشى ئۇ-الا - چىپار گالىستۇكىنى تۈزەشتۈرگەچ، — ئېھتىيات قىلغاننىڭ زىيىنى يوق. كەڭ - كۆشادە ئولتۇرۇشىلا، ئۇسسۇزلۇق

ئىچىشسىلە، — كەلڭ تاپان. ئىنچىكە بەل رومكىلارغا ۋىنو تولدۇرۇلدى. — قېنى، ئىچكەچ پاراڭلىشايلى. خوش. ئىشان خوجام، گەپ باشلىسىلا.

— قايسىبىرىنى دەپ بولاي. شەۋت ئەپەندىم، قايسىبىرىنى دەپ بولاي؟ — ئاچلىق، مۇھتاجلىق ئىسكەنجىسىدە، ئەجەل گىرۋىكىگە بېرىپ قالغان قېرى تىلەمچىگە ئوخشاش نالە قىلىشقا باشلىدى خوجا ئىشان. — شۇنچە كەڭ قەشقەرگە پاتمايۋاتىمەن، دەرد-ئەلەم ئىچىمگە پاتمايۋاتىدۇ؛ راستىنلا كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ قالىدىغان ئوخشايمەن، شەۋت ئەپەندىم، ساقايماس كېسەلگە!

ئۈستىخىنى قوپال، يوغان باش مەزىن يىغلامسىرىغان ئاۋاز بىلەن يالۋۇرۇشقا باشلىدى:

— راست، شەۋت ئەپەندىم، ئەرز-ھالىمىزنى پوپ جانابلىرىغا يەتكۈزمىسەك بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ. ئۇلۇغ بىرىتانىيە كونسۇلى جانابلىرىغا يەتكۈزمىسەك بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ. ئۇلار خەيرىخاھلىق قىلمىسا، بېشىمىزنى سىلىمىسا، يانتاياق بولمىسا بىز ئۆرە بولالمايدىغاندەك تۇرىمىز...

بۇلارنىڭ دېگەنلىرى راست ئىدى. ئالاھىدە تەييارلىق بىلەن ماتەمتەي ئالدىغا كىرگەن خوجا ئىشان يۇقىرىقىدەك ئاقىۋەتكە مۇپتىلا بولغاندىن كېيىن ئۇزاق كېچىلەرنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزدى. ئاخىرى «ئېگىلگەن باشنى قىلىچ كەسمەيتۇ، يەنە بىر كىرىپ باقاي» دېگەن قارارغا كەلدى؛ ۋەكالىتەن سېتىپ بېرىش شەرتى بىلەن مىڭ تۇۋاق ئاق-قارا مۇم ئېلىپ چىقتى. پۈتۈن سوپى-دەرۋىشلىرىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، يۇرتمۇ-يۇرت ۋەز ئېيتىپ يۈرۈپ، مىڭ مۇشەققەتتە سېتىپ تۈگەتتى. بۇنىڭ پۇلىنى تاپشۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن كىرىپ، دەرد-ئەھۋالىنى بايان قىلدى، ئىلتىپات سورىدى:

— ھەزرەت-مۆھتەرەم بوۋامنىڭ ھەشەمەتلىك مازارى ئورۇنلاشقان مۇقەددەس تاۋابگاھ...

— بىلىمەن، — دېدى ماتەمتەي قاپىقىنى ئاچماستىن، — ئاشۇ يۇرتقا تەنھا ئىگىدارچىلىق قىلسام، كىچىك خاقان بولسام دېمەكچىمۇسەن؟

— ھەددىم ئەمەس، تىتەي ئالىيلىرى، مۇرىت-مۇخلىسلىرىم بىلەن تىنچلىقتا ئىستىقامەت قىلىپ، بوۋامنىڭ چىرىغىنى ياندۇرۇپ ئوتسەملا بولدى.

— مەن ئېيتىپ قوياي، باشقىلار ساڭا چېقىلمىسۇن!

— رەھمەت ئىلتىپاتلىرىغا، ماتەمتەي ئالىيلىرى، — خوجا ئىشان ئاز-تولا ئۈمىدلەنگەن، روھلانغان ھالدا چىقىپ كەتتى.

خوجا ئىشان ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان قەشقەردە باش كۆتۈرۈپ كەلگەن «سەئىدزادە»لەرنىڭ بېسىم-تەھدىتىدىن يەنىلا خالاس بولالمىدى. ئۇلار ماتەمتەينىڭ ھىمداشلىقىغا، بايلارنىڭ مەدەتكارلىقىغا، بەش دەرۋازا ئوچىلىرىنىڭ قوللىشىغا ئىگە ئىدى. ئۇلار ھەزرەت تەۋەسىگە ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلاتتى-دە، خوجا ئىشاننىڭ مۇرىت-مۇخلىسلىرىنى ئۇرۇپ ياتقۇزۇپ قوياتتى. داشقازانلارنى ئېلىپ كېتەتتى ياكى داشقايناق ئۈستىگە قىغ-توپراق چېچىۋېتەتتى. خوجا ئىشان ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرىنى تۈمەن دەرياسىنىڭ كۆۋرۈكىدىن ئۆتكۈزمەيتتى. خوجا ئىشان مەدداھلىق سورۇنلىرىدا مۇم سېتىۋېلىشنىڭ «خاسىيىتى» ھەققىدە ۋەز ئېيتقان ۋە مۇخلىسلىرى ئارقىلىق مۇم سېتىشقا كىرىشكەندىن بۇيان خەلقنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ كەتتى. شەھەردىكى

«سەئىدزادە»لەر پۈرسەتنى غەنىمەت بىلدى - دە،
شىددەتلىك ھۆجۇمغا ئۆتتى. «خوجا ئە-
شان- ئەسلى زاتى نامەلۇم بىر ھارامزادە،-
دەپ چېقىشتۇردى ماتىتەيگە.- مۇم سېتىش با-
ھانىسى بىلەن ھەر تەرەپكە قوتراپ مۇرىت-
مۇخلىس كۆپەيتمەكتە. جانابلىرىغا تاقابىل
تۇرماقچىمۇ قانداق؟»

دەل مۇشۇ كۈنلەردە ئۇشۇشاق باللار
مۇنداق بىر قوشاقنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدى-
غان بولۇپ قالدى.

«قوغلاندى نەسەۋىتىن،
تۇرپاندىكى «كەھەب» تىن؟
قايسى مەزھەپ، نەسەۋىتىن،
كولدۇرمىلىق ئىشانەم.

ھەزرەتتىكى گۈمبەزدە،
يامان نىيەت-غەرەزدە،
قۇچقاچ باقار قەپەزدە،
كولدۇرمىلىق ئىشانەم.

مۇمچى تازنىڭ ھەمراھى،
پىرئون روھى- ئەرۋاھى،
ۋەيلۇن دوزاق دەرگاھى،
كولدۇرمىلىق ئىشانەم...»

«كولدۇرمىلىق ئىشان»ئاخىرى ئۆزىگە
چەكسىز خەيرىخاھ، كۈچلۈك يار-يۆلەك»تاپ-
تى: بۇ-شۋېت دوختۇرخانىسى ئىدى. پېشانى-
سىگە قىزىل كرېست ئېسىۋالغان بۇ جاي
ئادەتتىكى بىر«ئەجنەبىي دوختۇرخانىسى»ئە-
مەس، بەلكى ئېنگلىز - شۋېت مىسسىئونېر-
لىرىنىڭ دىن تارقىتىش مەركىزى،
ئەپيۇن سېتىش مەركىزى ئىدى.
بۇ يەرگە كەلگەن بىمارلار ھەق-
سىز داۋالىناتتى. داۋالانغۇچىلارغا خرىستىئان
دىنىغا ئائىت كىتاب-كىتابچىلار، «ئىلاھى ئا-
نام-مەريەم»، «خۇدانىڭ ئوغلى-ئېيسا»نىڭ
رەڭلىك سۈرەتلىرى، مىس، كۈمۈچ سەلىپلەر،
كرېست بەلگىلىرى ھەدىيە قىلىناتتى. بەزى
شوخ-كەيپسىز باللار دوختۇرخانا دەرۋازىسىغا
يېقىنلاشقاندىلا كرېست ئېسىۋالاتتى. دەمىس-
سىئونېرلارنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئوڭ قولىنى
پېشانىسىگە ۋە ئىككى مۈرىسىگە تەگكۈزۈپ
خرىستىئانچە چوقۇناتتى. «ئوقۇيمىز، ئۇرۇق-
تۇغقان، دوست-ئاداشلىرىمىزغا بېرىمىز» دەپ
تالىشىپ يۈرۈپ، بىر مۇنچە كىتاب، سەلىپ
«ھەدىيە» ئالاتتى. كىتابلارنى دوپپىغا پىلتە
قىلىدىغانلارغا، سەلىپلەرنى مىسكەر، سەرراپ-
لارغا سېتىپ خەجلىشەتتى. بەزى ئادەملەر مەخ-
پىي ئەپيۇن سودىسى ئۈچۈن كەلسە، بەزى-
لىرى تۈرلۈك سىياسىي مەقسەتلەر ئۈچۈن كې-
لەتتى. ئۇلار مۇشۇ سائەتتە خوجا ئىشان بى-
لەن ئەمەت مەزىننى كۈتۈۋاتقان ئالاچەكپار
گالستۇكلۇك دوغىلاق كىشى (ئېنگلىز- شۋېت
تەرجىمانى، ئىشەنچلىك ئادىمى- ھەسەن
شۋېت) ئارقىلىق ئېنگلىز كونسۇلخانىسىنىڭ
باش مەسئۇلى بىلەن بىۋاسىتە كۆرۈشەلەيتتى،
سۆزلىشەلەيتتى. خوجا ئىشاننىڭ بۈگۈنكى
مۇددىئاسىمۇ ئېنگلىز باش كونسۇل بىلەن،
ھېچبولمىغاندا، بۇ يەردىكى باش دىن تارقاتقۇ-
چى بىلەن كۆرۈشۈش ئىدى.

-بەك كەچ بولۇپ كەتتى، ئۇلۇغ بىرىتا-
نىيە كونسۇلخانىسىغا بېرىپ يۈرمەيلى،- دې-
دى ھەسەن شۋېت بۇلارنىڭ بىر تالاي دەرد-
ئەھۋالىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن،-ئازراق
تەخىر قىلىشسىلا، باش مىسسىئونېرجانابلىرى-
نىڭ قېشىغا چىقىپ باقاي، ۋاقتى يەتسىلا...

-مانا قول، شۋېت ئەپەندىم، شۇنداق قى-
لىسىلا،-ئىشان بىلەن مەزىن ياقا - يەڭلىرىنى

تۈزەشتۈرۈپ، ئېشىككە تەلمۈرۈپ تۇراتتى. ھە-
سەن شەۋكەت قىرىق ياشلاردىن ئاشقان يېشىل
كۆز مىسسىيونېرنى باشلاپ كىردى. — ئەسسالامۇ
ئەلەيكۇم پوپ ئالىيلىرى، — ياندىقىدا بويۇن
سوزغان تۆگىدەك ئىگىلدى بۇلار. ئاندىن كې-
يىن خىرىستىيانچە چوقۇندى.

— كىرېست؟ — بويىنىدىكى ئالتۇن زەنجىرلىك
كىرېستنى ئىشارە قىلدى چاڭگا ساقال مىسسىيونېر.

خوجا ئىشان ھەسەن شەۋكەتنىڭ ياردىمى-
نى كۈتمەستىنلا جاۋاب بەردى:

— بار، بار. بۇ ئەڭگۈشتەردىن ئايرىلامدى-
غان؟ ئەتىۋارلاپ بېشىمىزدا كۆتۈرۈپ يۈرۈۋا-
تىمىز دېسىلە، بېشىمىزدا، — ھەر ئىككىسى ئال-
دىراشلىق بىلەن سەللىسىنى قولىغا ئالدى.
تىنىپ سالسىلا غايىب بولۇپ كېتىدىغان ئاجا-
يىپ ئەتىۋار نەرسىنى ئىزدىگەندەك ناھايى-
تى ئېھتىيات بىلەن چۇۋۇشقا باشلىدى، — مانا!
دېدى ئۇلار كىچىككىنە تۆچ كىرېستنى ئىككى ئال-
قىنىغا ئېلىپ، — جاناب ئالىيلىرى ھەدىيە قىل-
غان بىباھا ئەڭگۈشتەردىن ئايرىلامدىغان؟ شە-
ۋكەت ئەپەندىم، گېپىمىزنى ئەينەن يەتكۈز-
گەيلا، بىزنىڭمۇ، جاناب ئالىيلىرىغا ئوخشاش
بوينىمىزغا ئېسىۋالغۇمىز بار، ئەپسۇسكى ....

— ئالدىراشنىڭ ھاجىتى يوق، — دېدى مىس-
سىيونېر ھەسەن شەۋكەتنىڭ تەرجىمىسى ئاخىر-
لاشقاندىن كېيىن، — ئولتۇرۇپ سۆزلىشەيلى،
قېنى، مەرھەمەت.

قىيىن ئەھۋالدا قالغان خوجا ئىشان تۇن-
جى قېتىم بۇ يەرگە كىرگەندىلا بۇ كىرېستكە
ئىگە بولغانىدى.

— دىنىدىن-دىنىغا، مەزھەپتىن-مەزھەپكە
ئۆتۈش — ئەجدادلىرىمىز باشتىن كەچۈرگەن
نورمال ھادىسە، — دەپ چۈشەندۈرگەنىدى ھە-
سەن شەۋكەت بىرمۇنچە تارىخىي مىساللار بى-
لەن، — ئېنگىلىز — شەۋكەت خوجايىنلىرىمىزنىڭ
ھىمايىسى ۋە ئاتىدارچىلىقىغا ئېرىشمەكچى
بولسىلا، خىرىستىيانچە چوقۇنۇشلىرى، سەلىپ
ئېسىشلىرى شەرت. باش مىسسىيونېر ناھايىتى
سەۋرچان جاناب. ئۇ ھازىردىن باشلاپ چوقۇ-
نۇش، سەلىپ ئېسىۋېلىش تەلىپىنى قويمايدۇ.
لېكىن بۇ يەرگە كىرگەن باش مىسسىيونېر جاناب
بىلەن دىدارلاشقان چاغلىرىدا چوقۇنۇشنى
ئۇنتۇپ قالمىسىلا. سەلىپنىڭ ئۆز يانلىرىدا
ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ قويۇشنى ئۇنتۇپ قال-
مىسىلا. تۇمار ئىچىگە ئېلىپ ئېسىۋالسىمۇ مەيلى.

ئەۋلىيالىق مۇقامىغا يەتكەن بىر خوجا-
زادە تۇمار ئېسىۋالسا قاملاشامدۇ؟ دوست-
دۈشمەنلەر نېمە دەيدۇ؟ ياق. ئەڭ ئاقىلانە
چارە تېپىش كېرەك. ئۇ، سەللە ئىچىدە سەلىپ
ساقلاشتىن ئىبارەت «مۆجىزە» نى كەشىپ قىل-
غانلىقى بىلەن پەخىرلىنەتتى. ئەنە، بۈگۈن كۆر-
گەن باش مىسسىيونېر جانابمۇ قايىللىق ۋە
رازىمەنلىك بىلەن كۈلۈپ قويدى ئەمەسمۇ؟
مىسسىيونېرنىڭ كۈلۈمسىرەپ تۇرغان چىرايىغا
قاراپ ئالاھىدە جانلىنىپ قالغان خوجا ئىشان
ماتتەي ئۈستىدىن، شەھەر ئىچىدىكى «يالغان
سەئىدزادە» لەر ئۈستىدىن بىر تالاي شىكا-
يەت قىلدى:

— كىشىلەر: «ئايرىلغانغا ئۆلەيمەن، ئە-
قىدەمگە يىغلايمەن» دەپ ناخشا ئېيتسا، چۈ-
شەنمەيتتىكەنمەن، تېگى-تەكتىگە يەتمەيتتىكەن-
مەن، بېشىمغا كەلگەندە بىلدىم، چۈشەندىم، —
ئۇنىڭ ئاۋازى تولىمۇ زەئىپ، قىياپىتى ئېچى-
نارلىق ئىدى، — ماتتەي دېگەن نېمىگە شۇن-
چە ئەقىدە قىلدىم، ئىگىلدىم، باش ئۇردۇم، قىل-
مىغانلىرىم قالمىدى، ئەپسۇسكى، ئۇ، خەلقى
ئالەم ئىچىدە نۇسخىسى تېپىلماس بىۋاپا نا-
مەرد ئىكەن، قورقۇنۇچلۇق مەخلۇق ئىكەن!...

— چوڭقۇرراق ئويلاپ بېقىشسىلا، ماتتەي-
دىن قورقۇنۇچلۇقراق كۈچ يوقمىدۇ بۇ يۇرت-
تا؟

— ھە-ە؟ — مىسسىئونېرغا ھەيرانلىق بىلەن تىكىلدى ئىشان بىلەنمۇرىت. پۈتىنى مىنگەشتۈرۈپ ئولتۇرۇپ، پاپىرۇس ئىسمىنى پۈۋلەۋاتقان مىسسىئونېر سوئالىنى داۋاملاشتۇردى:

— دىنى تارقىتىشىمىز بىلەن كارى بولمىغان، ئەپيۈن سودىمىزغا چەك قويمىغان بىر ئەمەلدارنى قورقۇنچلۇق دېگىلى بولارمۇ؟ ئەقىل توختاتقان ياش ياكى ئەقىل توختاتمىغان گۆدەك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەر قانداق يەرلىك پۇقرا «ھىندى-كالا گۆشى يەمدۇ» دەپ قويمىدىغانلا بولسا، ھىندى سودىگەرلىرى تەرىپىدىن ئۇرۇپ چەيلىنمىدۇ، نىمجان قىلىنمىدۇ.

— ئۇنداق قىلمىسا، ئەجنەبىي خوجايىنلىرىمىزغا ئارام بېرەمدىغان بۇ ياۋايىلار؟

— شۇ تاياق زەربىدىن ناكا بولۇپ قالغانلارنىڭ ئىڭەك-چاقا، ئۇرۇق-تۇغقانلىرى دەۋا قىلسا، ماتىتەي دەۋاگەرنىڭ ئەدىپىنى بېرىدۇ، ئەجنەبىيگە ناماقۇل بولىدۇ. شۇنداقمۇ؟

— ئۇنچىلىك قىلمامدىغان؟ ھەر بىرلىرى ئەزىز مېھمىنىمىز ئەمەسمۇ؟

— بىز ئەجنەبىيلەرنى شۇنچە قەدىرلەۋاتقان، شۇنچە كەڭ ھوقۇق، ئىمتىيازدىن بەھرىمەن قىلىۋاتقان ماتىتەينى قورقۇنچلۇق دەيدىغان بولساق، بىزنى يەكلەۋاتقان، چەكلەۋاتقانلارنى نېمە دېيىش كېرەك، جانابلار؟

— ئابدۇقادىر داموللا! — دېدى خوجا ئىشان سەگەكلىشىپ.

— دەل ئۆزى شۇ! — قۇۋۋەتلىدى ئەھمەت مەزىن.

— ئۇ قەيەرلىك؟

— ئاتۇشلۇق! — تەڭ جاۋاب بەردى ئىشان بىلەن مەزىن.

— ئاتۇشلۇق بىر داموللا پۈتۈن قەشقەر شەرىئەت مەھكىمىسىنىڭ قازىلىق ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالسا، كۈندىن-كۈنگە ئىناۋەت تېپىپ كېتىۋاتسا، بۇ قورقۇنچلۇق ئەمەسمۇ؟ قەشقەرلىق بىلەن ئاتۇشلۇقنىڭ، ئەنجانلىقنىڭ بىرلىشىپ كېتىشى قورقۇنچلۇق ئەمەسمۇ؟ ئۇلارنىڭ بىز ئەجنەبىيلەرگە قارشى بىرلىك سەپكە ئۇيۇشۇۋېلىشىدىن ھەزەر ئەيلەش كېرەك! توغرا، ماتىتەي — ئىنتايىن ئاچكۆز، تەكەببۇر، ئىقتىدارسىز، قابىلىيەتسىز مەخلۇق، كۆنى تۆكەپ، جېنى تۇمشۇقىغا كېلىپ قالغان مەخلۇق!...

ئاي-يۇلتۇزسىز كېچە. قاسساپلارنىڭ كانارىلىرى باغلىنىدىغان سۆگەتلەر ئەتراپىدا سۆڭەك تاللىشىپ، بىر-بىرىگە خىرىس قىلىشىۋاتقان لالما ئىتلاردىن باشقا جىمجىتلىق ئۇيقۇدا. مىس كولدۇرمىلىق بوز يورغا ھەزرەت تەرەپكە قاراپ يورغىلىماقتا. ھارۋىنىڭ ياۋىنىگە قونۇۋالغان ئۇرۇق ھارۋىكەش قىزىل پۈپۈكلۈك ئۇزۇن قامچا دەستىسىنى سىقىمدىغان ھالدا مۈگدىمەكتە. يەنىلا ئېغىر كەيپىيات قىياپىتىدە يېتىۋالغان خوجا ئىشان ئۆز دەردىگە داۋا تاپقاندەك، يۈرەك يارىلىرى بىردىنلا ساقىيىپ كەتكەندەك خۇشال. ئۇ، باش مىسسىئونېرنىڭ ماتىتەي ھەققىدىكى سۆزلىرىنى تەكرارلىماقتا، مۇلاھىزە قىلماقتا: مىسسىئونېر جاناب يالغان ئېيتمايدۇ، ماتىتەينىڭ ئەجىلى يېقىنلاپ قالغانلىقى مۇقەررەر، بۇ ئىشتا ئەجنەبىي خوجايىنلىرىمىزنىڭ رولى ۋە قولى يوقمىدۇ؟ بار، بولمايدىغان ئىش بولامدۇ؟ تەختتىن غولايدىغان مەخلۇقنى بىلگەن يەردە تەختكە چىقىدىغان ئەربابنى بىلمەي قالامدۇ ئۇلار؟ بىلىشى ئېھتىمال. ياق، جەزمەن بىلىدۇ! ھۆكۈم قىلىش مۇمكىنكى بۇ ئەرباب ئەجنەبىي خوجايىنلىرىمىزنىڭ نەزەرىگە يولۇققان زات. پەقىرنىڭ تەقدىرى-ئىستىقبالى ئەمدى....

باش مىسسىئونېر ئۇزاق تارىخنى ئەسلىتىپ مۇنداق دېگەنىدى: «ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدىلا

مۇسۇلمان بولغان سۇتۇق بۇغراخان پۈ-
تۈن قاراخانىلار دۆلىتىنى ئۆز ئىلكىگە ئې-
لىپ بولغانغا قەدەر سىر ساقلىغان.
ئىمان ئېيتقانلىقىنى ئاشكارىلىمىغانىدى. يوشۇ-
رۇن هالدا كىرىپ ساقلاپ يۈرگەنلىكلىرى تۆپە يې-
لىدىن ئالدىمىزدا خىجىل بولمىسىلا، قورۇنمى-
سىلا. هەر ئىشنىڭ ۋاقتى-سائىتى بولىدۇ. سە-
ۋر قىلسىلا، ئىشانىم.» بۇ گەپلەرنى ماتىتەيى-
نىڭ هالاكىتى توغرىسىدا بېرىلگەن بېشارەت
بىلەن چېتىپ بېقىپ، ئىچ-ئىچىدىن جانلىنىپ
كەتتى خوجا ئىشان. «سۇلتان سۇتۇق بۇغرا-
خاننى ئاللاھىدە تىلغا ئېلىشىدىكى مۇددىئا
نېمە؟ ماتىتەي زاۋال تاپقان مەزگىلگە قەدەر
سىر ساقلىسام، سەۋر قىلسام، پەقىرغىمۇ...» –
هاياجان ئىچىدە ئورنىدىن قوزغالدى ئۇ. –
مەزىننىڭ ئاخۇنۇم، سەللىمىز ئىچىدە ساقلاۋاتقى-
نىمىز راستىنلا ئەگكۈشتەرمۇ- نېمە!...

هەرىكەتچان مالاي

ماتىتەي تولۇم چاشقان،
ئالۋاڭنى تولا چاپقان.
ئەلنى قاخشىتىپ ئاخىر،
دارغا ئېسىلىپ ياتقان!

قەست قىلدىڭ ئاۋام خەلققە،
زۇلمىڭدا يۈرەك لەختە.
تويماس ئەجدىها - تىتەي،
تويدۇڭمۇ مۇئەللەقتە!؟....

ماتىتەي دارغا ئېسىلغان، ئەزىزانە قەشقەر
شادلىق-تەنتەنە قاينىمىغا چۆمۈلگەن كۈن.
ئۈزۈن يىللىق ئازاب-كۈلپەت جېنىدىن ئۆتۈپ
كەتكەن، قەهرى-غەزىپى چېكىگە يەتكەن، قان-
لىق قىساس ئوتلىرى پۈتۈن ۋۇجۇدىغا سىڭىپ
كەتكەن جاپاكەش خەلق ئاسمان-پەلەك تەلە يې-
لەپ تۇرغان «تولۇم چاشقان»غا لەنەت تاش-
لىرى ياغدۇرماقتا. داڭلىق پالۋان-مەرھۇم سې-

يىت نوچىنىڭ ۋارىسلىرى ئۆز ئۇستازىنىڭ
تەۋەررۈك راۋابىغا زەخمەك ئۇرۇپ، كالاڭكۇك
ئۇستازىنىڭ ئەشەددىي قاتىلىنى غەزەپ بىلەن
ئەيىبلىمەكتە:

ئاچچىقىم بېسىلغايمۇ،
تولۇمچە قىلىپ سويسام.
شۇم ئاغزىڭغا ماتىتەي،
مۇدىنى ئېرىتىپ قويسام!

ئاق رومالىق ئەما تىلەمچىنىڭ ئۆزگىچە
مۇڭلۇق ئاۋاز بىلەن ئېيتقان ناخشىسى

كىشىلەرنى جەلپ قىلماقتا. چوڭقۇر ئويغا سالماقتا ئىدى:

ئەلنىڭ كۆڭلى بىر دەپتەر،
دەپتەردە ئەلەم-دەردلەر.
نەۋاختا شىپا تاپقاي،
قانلىق داغ-جاراھەتلەر.

چاچ - ساقاللىرى چارلاشقان مەدداھ جازا مەيدانىنىڭ بىر تەرىپىدە ماتەمتەي ئۈستىدىن شىكايەت قىلماقتا، ئالتە غۇلاچ ئېگىزلىكتە ساڭگىلاپ تۇرغان جەسەتكە قارغىش شۆلگەيلىرىنى چاچراتماقتا ئىدى:

— ئەي خۇدانىڭ مۆمىنلىرى، ئەلەم چەككەن بەندىلەر، بۇ «تولۇم چاشقان» نېمە ئۈچۈن مۇنداق پاجىئەلىك قىسمەتكە مۇپتىلا بولدى، بىلەمسىلەر؟ — مەيدانىنى ھالقىمان ئوراپ تۇرغان خالايىققا سوئال قويدى ئۇ.

— ئەلنىڭ ئاھى تۇتتى! — تەك جاۋاب بەردى بىر قانچە ئادەم. نەقىشلىق راۋاب تۇتقان قەددى - قامەتلىك بىر يىگىت خەلق توپىنى يېرىپ ئۆتۈپ، يۇقىرىقى جاۋابنى شەرھلىدى:

— بىزدە «ئاھ ئۇرارمەن - ئاھ ئۇرارمەن، ئاھلىرىم تۇتقاي سېنى؛ كۆز يېشىم دەريا بولۇپ، بېلىقلىرىم يۇتقاي سېنى» دېگەن ناخشا بار. بۇ زالىمنى جاپاكەش خەلقنىڭ ئاھى تۇتتى، ئۇستازىمىز تاشۋاينىڭ قىساسى، سېيىت نوچىنىڭ قىساسى، بارلىق بىگۇناھ قۇربانلارنىڭ قان قىساسى تۇتتى!

— راست! — دېدى پۈتۈن خالايىق.

— توغرا، — دەپ قوشۇلدى مەدداھ، — بۇ «تولۇم چاشقان» ئۇلۇغزاتلارنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ كەتتى، دۇئايىبەتكە كەتتى. روھ-ئەرۋاھلارنىڭ مەدەتكارلىقىدىن مەھرۇم قالدى. يۇرت ئۇلۇغلىرى — خۇدانىڭ ئەزىزلىرىدۇر. خۇدانىڭ ئەزىزلىرىنى چەتكە قاققان ھەر قانداق ھۆكۈمران روھ - ئەرۋاھلارنىڭ مەدەتكارلىقىدىن مەھرۇم بولىدۇ، قارغىشقا ئۇچرايدۇ. مانا مۇشۇنداق پاجىئەلىك قىسمەتكە مۇپتىلا بولىدۇ! — ئالقىنى بىلەن قۇلىقىنى يېپىۋېلىپ، بار ئاۋازى بىلەن نەزمە ئوقۇشقا باشلىدى:

شۇنچە يىل تىتەي بولۇپ دەۋران سۈرۈپسەن،
مۇمچى تاز،
پاك نەسەب - زاتى ئۇلۇغنى پەس كۆرۈپسەن،
مۇمچى تاز.
روھى - ئەرۋاھلار غەزەپ - قەھرىگە ئۇچراپ
ئاخىرى،
ئۆگزىگە يايغان گۆلە - قاقتەك قۇرۇپسەن،
مۇمچى تاز.

تەۋرىمەيدۇ دەر ئىدىڭ كەلكۈندىمۇ ئورنۇڭنى
سەن،
چىنىڭ گۆھەر، ئالتۇنغا تولدۇرغانىدىڭ
قويىنۇڭنى سەن،
ئەمدى كۆر ئاسمان - پەلەك سىرتماقتا ئۈز
بويىنۇڭنى سەن،
دەۋزىخى ۋەيلۇنغا تەخىرسىز يۈرۈپسەن،
مۇمچى تاز...

تۆت تەرەپكە ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇلغان «دوست» تارتقۇچىلار ھەر مىسرادىن كېيىن ئۈزۈپ - ئۈزۈپ «دوست - دوست!» دېيىشسە، تۆت مىسرادىن كېيىن «ھەق دوست» دەپ تۇۋلىشاتتى سوزۇق ئاۋاز بىلەن.

قۇيرۇقى ئۈزۈلمەس جەڭنامىلەرنىڭ بىر قىسمىنى سۆزلەپ تۈگەتكەن، ۋەز - نەسىھەت، ئەمىر - مەرۇپلىرىنى ئاياغلاشتۇرغان ۋە تىلەمچىلىك خالتىسىنى يىغىشتۇرغان مەدداھ،

دوتەي يامۇل تەرەپكە راۋان بولدى. بىر قانچە يىللار ئىلگىرى تەكەببۇر ماتىتەي ئالدىدا قۇرتتەك ئۆمىلىگەن، ماتىتەيىنىڭ جىنسىي زەئىپلىك كېسىلىگە دورا ئىزدەش ئۈچۈن ئۆز مۇرت - مۇخلىسلىرى بىلەن بىرلىكتە ئېكىنزار دالا - ئېتىزلارنى چەيلەپ، ئەسكى تامىلىقلاردا يىقىلىپ - مۈدۈرەپ قوچقاچ قوغلاپ يۈرگەن بۇ «سەئىدزادە» ئەمدى يېڭى خوجايىنى ماشياۋۋۇنىڭ ئايىقىغا يىقىلماقچى، ئۇنىڭ بۈگۈنكى «ئۇلۇغ غەلىبىسى»نى مۇبارەكلىمەكچى ئىدى. ئۇنىڭغا ئەگەشكەن 200 دىن ئوشۇقراق سوپى - دەرۋىش چاڭ - توزان كەلكۈنى ئىچىدە چۆكمىلەيتتى، پىرقىرايتتى، ئاغزىدىن كۆپۈك چاچرىتىپ جەرە سالاتتى:

نەپسى بالا مۇمچى تاز، ھۇم،
بىزگە باقماي قىش ۋە ياز، ھۇم،
كۈنىمىزنى تەس قىلغان، ھۇم،
بەرمەي ھوقۇق - ئىمتىياز، ھۇم...

نەچچە يىللار ئىلگىرى توقۇپ چىققان نەزمىلىرى ئىچىدىكى «تىتەي» دېگەن سۆزنى «دوتەي»گە ئۆزگەرتكەن بۇ ئادەملەر دوتەي يامۇل سەينىاسىغا كىرگەندىن كېيىنمۇ يەنە شۇنداق چۆكىلەپ، تىنىمسىز جەرە سېلىشقا باشلىدى:

ھەزرىتى دوتەي جاناب، ھۇم،
ھۆكمىڭىز ئايەتكە باب، ھۇم،
سىزنى، ئەي شەپقەتچىمىز، ھۇم،
قىلغىلى كەلدۇق تاۋاب، ھۇم.

ھۆكۈمران تەختىگە چىققان جاھىل بۇقا، ياۋا قوتازمۇ دەسلەپكى ئاي-پەسىللەردە مۆڭگۈزىنى يوشۇرۇشقا ئۇرۇنارمىش. مافۇشىڭنىڭ ئورنىغا دەسسىگىنىگە بىر نەچچە ھەپتە بولغان ماشياۋۋۇمۇ «مۆڭگۈزى»نى يوشۇرماقتا، ئۆزىنى قەشقەر خەلقىنىڭ غەمگۇزارى، باش-

پاناھى قىلىپ كۆرسەتمەكتە ئىدى. مۇم سىپىتمۇپلەش مەجبۇرىيىتى، قوچقاچ ئالۋىڭى قاتارلىق يۈكنى خەلقنىڭ شىلىسىدىن ئېلىپ تاشلىغان بۇ «ئادالەتپەرۋەر زات» ھەر جۈمە كۈنى نەچچە يۈز ئۇيغۇر، تۇڭگان ئەسكەرلەرنىڭ قوراللىق مۇھاپىزىتى ئاستىدا ھېيتگاھ جامەسىگە كېلىپ، نامازغا داخىل بولاتتى. نامازدىن كېيىن جامە دەرۋازىسىنىڭ ئىككى تەرىپىدە قىستىلىشىپ تۇرغان ھاجەتمەنلەرنىڭ قەنت، ناۋات، نان قاتارلىق نەرسىلىرىنى «سوپ» دەپلا شىپالىق «دېمىدە»گە ئايلاندۇرۇپ بېرەتتى. ئەسكەرلەرنىڭ قىشلىق - يازلىق ئەسكى چاپان، يىرتىق ئىشتانلىرىنى كوچىلاردىكى يېتىم-يېسىرلارغا تارقىتىپ بېرەتتى. نەچچە يىللاردىن بۇيان ساڭ ئاستىدا بېسىلىپ تۇرۇۋېرىپ كۆكىرىپ كەتكەن بۇغداي - قوناقلارنى شەرىئەت مەھكىمىسىنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇردى. بۇ نەرسىلەر ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئەچى-تېشىغا ئېسىلغان داشقازانلاردا پىتىقلاپ قايناپ تۇرىدىغان بولدى.

— دىنداشلىرىم، قان - قېرىنداشلىرىم، نەچچە يىللاردىن بۇيان كۆپ جاپا چەكتىڭلار، — دېگەنىدى دوتەيلىك تەختىگە ئولتۇرغانلىقىنى مۇبارەكلەش ئۈچۈن كىرگەن يۇرت كاتتىلىرىغا، — خۇدانىڭ مەرھەمىتى ۋە ھەر بىرىڭلارنىڭ مەدەتكارلىقى ئارقىسىدا پۈتۈن قەشقەرنى ئەدلى - ئادالەت ئاپتىپى بىلەن نۇرلىنىپ تۇرغان ھەقىقىي ئەزىزانە يۇرتقا ئايلاندۇرغايمەن، — خوجا ئىشانىنى ئايرىم قوبۇل قىلغاندا يەنە مۇنداق دېگەنىدى، — قۇمۇلدا كۆتۈرۈلگەن تۆمۈر ئىسيانىنى باستۇرۇشتا تېگىشلىك تۆھپە قوشقانىكەنسىز. ھۆكۈمەتكە قارشى ئويۇشقان كۈچلەرنى بۆلۈپ - پارچىلاپ تاشلاش جەھەتتىمۇ مول

تەجرىبىمگە ئىگە ئىكەنسىز. پەقىرغىمۇ يېقىندىن يار - يۆلەكتە بولغايسىز.

ئارتۇقچە ھاياجانلانغىنىدىن ئەس - ھوشىنى يوقاتقان خوجا ئىشان:

— پەقىرغا شۇنچىلىك ئىشەنگەنلىكلىرىگە يۈز مىڭ رەھمەت، ماتتەي ئالىيلىرى، — دەپ سالغان ۋە ئەجەل تەشۋىشى ئىچىدە ئۆز ئاغزىغا ئۇرۇپ كەتكەنىدى.

—كېرەك يوق، كۆنۈپ كەتكەن ئېغىز ئەمەسمۇ؟ —دېگەنىدى ماشياۋۋ ئەپۇچان، كەڭ كۆڭۈل ئەرباب ئىكەنلىكىنى نامايەن قىلىپ،— مۇنچە قورقۇپ كەتمەڭ، سىز بىزگە ئەسقاتىدىغان ئادەم...

بۇ «ئەسقاتىدىغان ئادەم» مادوتەينىڭ ئىشىنىشىگە تەقەززالىق بىلەن تەلمۈرمەكتە، ئۇنىڭ شەنىگە توقۇغان يېڭى قەسىدىسىنى يادلىماقتا ئىدى:

ماتتەيگە ئابى ئەجەل يۇتقۇزدىڭىز سىز،
بىزنى كۆلپەت دوزىقىدىن قۇتقۇزدىڭىز سىز.
دوتەي جاناب، دەۋران سۈرۈڭ مىڭ يىللار ئامان،
بىزگە تەلەي ئەنگۈشتىرى تۇتقۇزدىڭىز سىز.

. . . .

شۇ كېچە، سېپىلغا يانداش سېلىنغان شۋىت دوختۇرخانىسىنىڭ مەخپىي بۆلۈمىدە ئۈچ كىشى كەڭ - كۇشادە سۆزلەشمەكتە، ماتتەي دارغا ئېسىلغاندىن كېيىنكى قەشقەر ۋەزىيىتى ھەققىدە تەھلىل يۈرگۈزمەكتە. ئۇلار - ئۆتكەندە بىز كۆرۈپ ئۆتكەن تۆت كىشىنىڭ ئۈچى — باش مىسسىئونېر، ھەسەن شۋىت، خوجا ئىشان.

— دىن تارقاتقۇچى ئۇستاز - ئەۋلىيالىق مۇقامىغا يەتكەن ئۇلۇغزات ئىكەن، ئاي - يىللاردىن كېيىن يۈز بېرىدىغان ئىشلارنى ئالدىنئالا بىلەلەيدىكەن، —دەيتتى خوجا ئىشان كۆز ئالدىدا ئولتۇرغان باش مىسسىئونېرغا كۆچۈكلىنىپ، — ماتتەينىڭ ھالاكىتى ھەققىدە بەرگەن بېشارىتى مانا بۈگۈن راست بولۇپ چىقتى. بۇ جانابنىڭ قەشقەردىكى «ئاساسىي خەۋپ» توغرىسىدىكى ھۆكۈمى بىلەن مادوتەي ئالىيلىرىنىڭ كېپى بىر يەردىن چىقتى، — ماشياۋۋ ئۇنىڭغا مۇنداق دېگەنىدى، — ياڭ جاڭجۈڭ ئالىيلىرى ھەمىشە «ئۇخلىغاننى باشقۇرماق ئاسان» دەيدىغان. بۇ سۆزنىڭ تېگى - تەكتىگە ۋە قەدرىگە يېتەلىشىمىز كېرەك. خەۋەر تېپىشىمچە، بەزى ئىسيانكارلار قانداقتۇ «ئويغىنىش ھەرىكىتى» بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانمىش. قەشقەرلىق بىلەن ئاتۇشلۇق، خوتەنلىك ھەتتا ئەنجانلىقلار ئوتتۇرىسىدا تىل بىرلىكى ۋە دىل بىرلىكى مەۋجۇد ئىمىش. قومۇلدىكى بەش شەھەر، ئون ئىككى تاغدا مۆكۈپ ياتقان گادايلار ئويغانىدى، ئويۇشتى، ئاخىرىدا نېمە بولدى؟ قەشقەر «ئويغىنىش - ئويۇشۇش» تىن ئىبارەت بالا - قازانىڭ ئالدىنى ئېلىش كېرەك! — يېڭى خوجايىنىنىڭ ئالىي ئەمر - پەرمانىنى سۇدەك يادلىۋالغان خوجا ئىشان شۇنچە كۆتۈرەڭگۈ باشلىغان سۆزىنى ھەسرەتلىك ئۇلۇغ - كىچىك تىنىش بىلەن ئاخىرلاشتۇردى، — ياڭ جاڭجۈڭ ئالىيلىرى ئەينى زاماندا قەشقەر بىلەن ئاتۇش ئوتتۇرىسىدىكى تۇتۇرگە داۋىنىغا سېپىل سوقۇش تەسەۋۋۇرىنى ئوتتۇرىغا قويغانىكەن. ئەپسۇسكى...

باش مىسسىئونېر چۈشەندۈردى، تەسەللى بەردى، رىغبەتلەندۈردى:

— تۈتۈرگىگە سېپىل سوقۇش ياڭ جاڭجۈڭنىڭلا ئەمەس، ئۇلۇغ بىرىتانىيە باش كونسۇللۇق جانابلىرىنىڭ ۋە بىزنىڭمۇ تەسەۋۋۇرىمىز ئىدى. ئەپسۇسكى، بۇ 20- ئەسىر، لاي - تۇپراق بىلەن تۇرغۇزۇلغان سېپىلنىڭ

ۋاقتى ئۆتكەن دەۋر. بىزگە ئەللە ئەسقاتىد-
دىغىنى — مەنىۋى سېپەل!
ئۇلار ئۇزاقتىن - ئۇزاق پىكىرلەشتى،
ۋەزىيەتنى ھەر تەرەپلىمە تەھلىل قىلىشتى.
مافۇشىڭ دارىغا ئېسىلغان، ماشياۋۋو ھەر-
بىي - مەمۇرىي خادىملارنى تەلتۆكۈس تىز-
گىنلەپ كېتەلمەيۋاتقان مۇشۇ پەيتتىن تار-
قىتىش قەدەممىزنى تېزلىتىشنىڭ ئەپلىك
پەيتى، ئەپيۈن سودىسىدا كەڭ يول ئېچىۋې-
لىشنىڭ ياخشى پۇرسىتى دەپ قاراشتى؛ ئەج-
نەبىلەرنىڭ پائالىيەت ئەركىنلىكى ھېچقان-
داق دەخلى - تەرۇزگە ئۇچرىمايدىغان ھالەت-
نى شەكىللەندۈرۈش كېرەك دەپ قاراشتى.
ئۇلارنىڭ پىكرى يەنىلا «ئاساسىي خەۋپ»
دەپ مۇقىملاشتۇرۇلغان «ئويغىنىش ھەرىكىتى»
ئۈستىگە، بۇ ھەرىكەتنىڭ ئابرويلۇق يېتەك-
چىسى ئابدۇقادىر داموللا بىننى ئابدۇۋارىس
ئۈستىگە مەركەزلەشتى.

. . . . .

ھەر قايسى گازارمىلاردا تۇرۇۋاتقان ھەر-
بىيلەرنىڭ ئاتلىرى تۈمەن دەرياسىدا سۇ-
غۇرۇلاتتى. يايداق ئاتقا مىنگەن ئۈچ - تۆت
چېرىك بىر - ئىككى يۈز يايداق ئاتنى تۆ-
شۈك دەرۋازا ياكى يارباغ كۆۋرۈكى تەرەپ-
كە قوغلايتتى. ئانچە كەڭ بولمىغان يول-رەستە-
لەرنى ئاچچىق چاڭ - توزان قاپلىمىغا غەرق
قىلىۋەتكەن يۈگەنسىز بۇ ئاتلار ئالدىغا ئۇچ-
رىغانلا نەرسىنى ئامان قويمايتتى. ئۇششاق
تىجارەتچىلەرنىڭ تەنزىلىرى، نىۋايلارنىڭ
تەۋەكلىرى، سوت - قايماقچىلارنىڭ تاۋاق-
كومزەكلىرى، ئەپكەشلەرنىڭ سۇغىلىرى، باق-
قاللارنىڭ قوغۇن - تاۋۇزلىرى، قىزىل-سېرىق
بويالغان پىششىق توخۇملار... ئات تۇياقلىرى
ئاستىدا ئېزىلەتتى، يەنچىلەتتى، لاي - پاتقاق
قويىنىغا پېتىپ كېتەتتى. ئاتلارنىڭ ئارىسىدا
قالغان ئاقپەرىجىلىك ئاياللار، ھاسا تاياق-
لىق بوۋايلار، ئۇششاق باللار جاراھەتلىن-
گەنىتى ھەتتا ئۆمۈرلۈك مېيىپناق بولۇپ قا-
لاتتى. خەلقنىڭ بۇ ھەقتىكى ئەرز - شىكايەت-
لىرىگە ماتىمەي قۇلاق سالمىغان، مادۇتەيمۇ
تېخىچە تەدبىر قوللانمىغانىدى.
شىللىسىدىكە ئېغىر يەشمىكلەر يۈكلەنگەن
يەتتە ھامال ئېنگىلىز كونسۇلخانىسى ئورۇنلاش-
قان چىنىباغ تەرەپتىن يارباغ دەرۋازىسى تە-
رەپكە كېلىۋاتاتتى. ئۇلار ھەر قەدەمدە نەچ-
چە ھاسىرايتتى. بىگىزدەك ئۇچلۇق پولات ھاسا
تۇتۇۋالغان ئىككى ئەجنەبىي يول قاسىنقىدى-
كى سۈۋادان تېرەكلەر سايىسى ئاستىدا
مەغرۇر قەدەم تاشلىشاتتى. ھامماللار يارباغ
دەرۋازىسى تەرەپكە قايرىلدى. تۈمەن دەريا-
سى تەرەپتىن يانغان بىرەر - ئىككى يۈز ئات
تاغ كەلكۈنىدەك باستۇرۇپ كەلدى - دە، يول
چېتىدىكى كىشىلەرنىڭ يۈز - كۆز، كىيىم
كېچەكلىرىگە، دۇكانلارنىڭ قاتلىما قاناتلىق
ئىشىكلىرىگە لاي چاچرىتىپ ئۆتۈپ كەتتى.
قويۇق چاڭ - توزان سوسلاشتى. سۇنغان سان-
دۇق، توپا - تۇپراق، لاي - پاتقاق ئىچىگە
مىلىنىپ ياتقان ماللىرىنى كۆرگەن ئىككى
ئەجنەبىي ئورنىدىن تۇرغان - تۇرمىغان ھام-
ماللارغا ئېيىقتەك ئېتىلدى. ئۇلار جان-جەھ-
لى بىلەن تېپەتتى، ئۇراتتى. ئۇچلۇق پولات
ھاسا بىچارە ھامماللارنىڭ باش، يەلكىلىرىدە
قانلىق ئىزىن پەيدا قىلماقتا ئىدى. قۇلىقى-
دىن قان ئېقىۋاتقان قېرى ھامال بىر ئې-
پىك بىلەن دوم يىقىلدى. ئوتتۇرا ياشلىق،
ئورۇقتىنا بىر ھامال ئۇنىڭ بېشىنى يۆلە-
دى، «تۆمۈر ئاكا - تۆمۈر ئاكا!» دەپ ۋار-
قىرىدى. غەزەپ بىلەن تۇرۇۋالغان پولات ھاسا
ئۇنىڭ بېشىغا تەگدى. يىگىتنىڭ قاڭشىرىنى
بويلاپ ئاققان ئىسسىق قان قېرى ھامالنىڭ

قېنى ئۈستىگە تامچىلىدى. تەكەببۇر ئەجنەبىي پولات ھاسىنى يەنە كۆتۈردى. مۇتىھەملىككە، زوراۋانلىققا سۈكۈت قىلىش — مەنىۋى قۇللۇقنىڭ ئىپادىسى، تىز پۈكۈش-كىشىلىك غورۇرىنى يوقاتقانلىق ئەمەسمۇ؟ ھامال يىگىت مۇتىھەم ئەجنەبىي شىلتىغان ھاسىنى سول قولى بىلەن تۇتۇۋالدى ۋە ئالدىغا تارتتى.

— ھۇ، ئادەمگەرچىلىكنى بىلمىگەن ھايۋان!

كۈرەڭ ئەجنەبىي يىلتىزى كېسىلگەن قاقشال توغراقتەك «گۈپپىدە» يىقىلدى. يىگىتنىڭ ئالقىنىدىكى قانلار بىر نېمىلەرنى دەپ ئىڭراپ ياتقان زوراۋاننىڭ سول قۇلىقى ئەتراپىغا كۆچكەنىدى.

— بارىكاللا، يىگىت، ياشاپ كەت!

— ئاتاڭغا رەھمەت، ۋىجدانلىق يىگىت!

— ھالى شۇنچىلىك ئىكەنغۇ بۇ ئەجنەبىي مايمۇنلارنىڭ! ...

ئەتراپنى چەمبەرسىمان ئورىۋالغان ھۆپپىگەرلەر، يولۇچىلار شۇنداق دېيىشتى، خۇشاللىناتتى، غەزەپلىنەتتى. زەخمىلەنگەن ھامال قېرىنداشلىرىنى يۆلەيتتى. مادۇتەيىنىڭ قوراللىق چېرىكلىرى ھەيۋەت بىلەن باستۇرۇپ كەلگەندە، قېرى ھامال نەپەستىن توختىغان، بىر ئەجنەبىي نەگىدۇ يوقالغان، ئىڭراۋاتقان ئەجنەبىي لايىغا پاتقان كاسىسىنى ئۇۋۇلاۋاتقانىدى.

— جېدەل چىقارغان قايسىڭ؟ ئەجنەبىي خوجايىنلارغا مۇشت كۆتۈرگەن قايسىڭ؟!

ئىمىجان ئەجنەبىي دەرھال جانلاندى. ئۇچلۇق ھاسىسىنى ھامال يىگىتكە ئۇدۇل قاراتتى. چېرىكلەر قاتىل ئەجنەبىينى قولتۇقىدىن يۆلەپ، گىلەم سېلىنغان ئات ھارۋىغا چىقىرىشتى. ھامال يىگىتنىڭ قوللىرىنى چەمبەرچەس باغلاشتى — دە، دوتەي يامۇلىغا ئېلىپ كېتىشتى. چېكىدىن ئاشقان بۇ ئادالەتسىزلىكنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن كىشىلەر ئىختىيارسىز ھالدا مۇشت تۈگۈشتى. بۇ — ئۆز غورۇرى — ئىپتىخارىنى، ئىززەت ئىپتىخارىنى جان تىكىپ قوغداش ئۈچۈن تۈگۈلگەن قىساسكار مۇشت ئىدى!

....

شۇ ئاخشام، ناماز شام ۋاقتى. قىساسكار مۇشت، غەزەپلىك چوقان- سۈرەنلەر قورشاۋى ئاستىدا قالغان ئېنگلىز كونسۇلخانىسىنىڭ ئارقا ئىشىكى قىيا ئېچىلدى. بىر قاناتلىق تارغىنا ئىشىكتىن قىستىلىپ چىققان بىر ئادەم ئىككى ئالقىنىنى يەرگە تىرەپ، تۆۋەنگە، يىراقلارغا نەزەر سالدى. ئىككى- ئۈچ غولاچ چوڭقۇرلۇقتىكى بۇ زېمىن ئەسلىدە مۇنبەت شاللىق بولۇپ، تۈمەن دەرياسىغا كەلگەن كەلكۈن نەتىجىسىدە لاي- لاتقا ئاستىدا قالغانىدى. ھازىر ئۇ يەر-بۇ يەردە غۇجمەك-غۇجمەك كۆرۈنۈپ تۇرغان قارا سۆگەت، سېرىق سۆگەتتىن باشقا نەرسە يوق ئىدى. ھېلىقى ئادەم ئوڭ- سولغا، سۆگەتلەر ئەتراپىغا بىر ھازاغىچە كۆز تىككەن ۋە قولاق سالغاندىن كېيىن ئىشىك تەرەپكە قاراپ قول شىلتىدى. بىر گەۋدە ئىككى بولدى. بىر دەمدىن كېيىن تۆۋەنگە قاراپ سېرىلدى. ئاق پوستەك ئۆرلەپ تۇرغان شور تۇپراققا پېتىپ قالغان پۇتلىرىنى تەستە يۆتكەپ، زەي سۇ يىغىلىپ قالغان ئازگاللارغا يىقىلىپ- قوپۇپ، مىڭبىر مۇشەققەت ئىچىدە ئەگرى - بۈگرى يالغۇز ئاياغ يولغا چىقىۋالدى. يارباغ كۆۋرۈكىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدىكى جەينەكسىمان بوشلۇق «سامان بازىرى» دەپ ئاتىلاتتى. خېرىدارسىز قالغان بىر ھارۋىكەش ئۆيىگە قايتىشقا تەمشىلىپ تۇراتتى. ھېلىقى ئىككى ئادەم ھاسىراپ-ھۆمىدەپ يېتىپ كەلدى- دە، «ھارۋىكەش، ھەزرەتكە!» دېدى. كاپكازچە ئۆتۈك، ئادەتتىكىچە ئىلىرەڭ چەكمەن تون كەيگەن، لاي-پاتقاققا مىلەنگەن بۇ ئادەملەرگە ھەيرانلىق بىلەن قاراپ قالغان ھارۋىكەش ئالقىنىغا چۈشكەن تەڭگىنى كۆرگەندىن كېيىن ماقۇللۇق بىلدۈردى.

—تېزرەك! — ئۇنىڭ يانچۇقىغا يەنە بىر سەر تەڭگە تاشلىدى ئۇلار.

—چۇ، ئان قېچى!—ساغرىسىغا قامچا يېگەن ئات تۈمەن دەرياسىنىڭ تۆشۈك دەرۋازا تەرەپتىكى كۆۋرۈكىدىن تاراقلاپ ئۆتكىنىچە، دۆڭگە قاراپ چاپتى.

....

شۇ ئاخشام، توققۇزاق دەرۋازىسى تەرەپتىن ئالدىراش كېلىۋاتقان ئىخچام سەللىلىك كىشى ئامبارچىنىڭ دوقمۇشىدىن ئۆتتىمۇ قايرىلدى. بىر- بىرىگە ياندىشىپ سېلىنغان «قازان مەدرىسە» بىلەن «خانلىق مەدرىسە» ئالدىغا كەلگەندە، سەل- پەل دېمىنى ئېلىۋالدى-دە، كونا ئوردا كوچىسىغا راۋان بولدى. كۆتۈرمە ئۆيلەر بىر-بىرىگە ياندىشىپ كەتكەن بۇ كوچا دېرىزە- تۈڭلۈكسىز ھۇجرىدەك قاراڭغۇ ئىدى. بۇ كىشى كوچىنىڭ ئوي-چوڭقۇرىنى ناھايىتى ئوبدان بىلسە كېرەك، ھېچقانداق تەمتىرىمەيتتى، مۇدىرەپ يىقىلمايتتى، قەدىمىنى ئاستىلاتمايتتى. ئۇ، قوش قاناتلىق تونۇش دەرۋازا ئالدىغا كېلىش بىلەن تەڭ تۆمۈر ھالقىغا قول ئۇزاتتى. «جاڭ- جاڭ-جاڭ!...»

—كىم؟ —ھويلا تەرەپتىن ئوغۇل بالىنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى، چىراغ يورۇقى يېقىنلاشتى.

—مەن. داموللام جانابلىرى ئۆيدىمۇ؟

ئوغۇل بالا جاۋاب بېرىپ بولغۇچە، ھويلا تەرەپتىن بىر ئايالنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى:

—موللا ساۋۇت، كىمكەن؟

—قۇتلۇق ھاجىم جانابلىرى! —ئوغۇلنىڭ كۆتۈرەڭگۈ ئاۋازىدىن چوڭقۇر ھۆرمەت ۋە ئىنتىزارلىق ئەكس ئېتىپ تۇراتتى. ئىشىك ئېچىلدى، —كىرسىلە، ئۇستاز.

ساقال- بۇرۇتلىرى چىرايلىق ياسىتىلغان بۇ ھۆرمەت ئىگىسى ئۆز سوئالىنى تەكرارلىدى:

—داموللام جانابلىرى ئۆيدىمىكىن؟

—«لاي پەشتاق»قا كەتكەنىدى، كېلەرۋاقتى بولۇپ قالدى. ئۆيگە كىرىپ تۇرسىلا، قۇتلۇق ھاجىم، —دالاندا تۇرۇۋاتقان ئايال جاۋاب بەردى.

—رەھمەت، نائىلە خېنىم، ئالدىغا بارايى، —قۇتلۇق ھاجىم ئارقىغا ياندى. بەشئېرىق كوچىسىغا راۋان بولدى. پەشتاق ۋە مۇنارلىرى خام خىشتىن ياسالغانلىقى ئۈچۈن «لاي پەشتاق» دەپ ئاتالغان مەدرىسە شۇ كوچىدا ئىدى.

شۇنچە ئالدىراش كىرگەن قۇتلۇق ھاجىم مەدرىسە سەيناسىدا «شىپپىدە» توختىدى. چۈنكى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر ئالىمى، مەزكۇر ۋەتەنپەرۋەر شائىرنىڭ قەدىرلىك ئۇستازى ئابدۇقادىر داموللا بىننىمي ئابدۇۋارىس جانابلىرىنىڭ مۇبارەك ئاۋازى جاراڭلاۋاتاتتى:

—«سۈرە ھەج» — ئۇلۇغ «قۇرئان كەرىم» ئىچىدىكى 22- سۈرە، 78 ئايەتنىڭ بىرىكمىسىدىن تۈزۈلگەن بۇ سۈرەنىڭ 39-ئايەتىنى ئوقۇڭلار!—بىرەر يۈز كىشى يېقىنلىق تەلەپپۇز بىلەن ئەرەبچە ئوقۇشتىن توختىغاندىن كېيىن مەنىسىنى يېشىپ چۈشەندۈردى ئابدۇقادىر داموللام، —«ھۇجۇم قىلىنغۇچىلارغا، زۇلۇمغا ئۇچرىغانلىقلىرى ئۈچۈن، قارشىلىق كۆرسىتىشكە رۇخسەت قىلىندى. ئاللاھ ئۇلارغا ياردەم بېرىشكە ئەلۋەتتە قادىر» مانا بۇ —خۇدانىڭ سۆزى، خۇدانىڭ ۋەدىسى. ئاللاھ تائالا زۇلۇمغا ئۇچرىغان، ئېزىلگەن- خورلانغان خەلقنىڭ تەڭ قوزغىلىپ، بىردەك ئۇيۇشۇپ، زالىملارغا قارشى ئاتلىنىشىغا ئەنە شۇنداق ئىجازەت بەرگەن؛ مەلۇم كىشى ياكى مەلۇم مىللەتنىڭ پېشانىسىگە ئەبەدىي قۇللۇق- مەھكۇملۇقنى پۈتۈپ قويدۇم دېگەن ئەمەس؛ ھاقارەتكە سەۋر، ئاسارەتكە شۈكرى قىلىڭلا دېگەن ئەمەس!

پۈتۈن ئەقىل- زېھنى ۋەجان دىلى بىلەن بېرىلىپ ئاڭلاۋاتقانلار «خانلىق مەدرىسە»

«قازان مەدرىسە»، «ساقىيە مەدرىسە»، «ساچ مەدرىسە» قاتارلىق مەشھۇر بىلىم يۇرتلىرىدا تەلىم ئېلىۋاتقان تالىبلار ئىچىدىكى يۈرەكلىك تەرەققىپەرۋەرلەر ئىدى. ئۇلار ئابدۇقادىر داموللامغا ساداقەتمەنلىك بىلەن ئەگىشەتتى. ئۇلارنىڭ تەسىرى يېزا- سەھرالارغىچە كېڭەيمەكتە، چوڭقۇرلاشماقتا ئىدى.

ئابدۇقادىر داموللام بۈگۈن يارباغدەرۋازىسى سىرتىدا يۈز بەرگەن پاجىئەدىن خەۋەردار ئىدى. بۇ پاجىئە مۇناسىۋىتى بىلەن قوزغالغان ئاممىۋى قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكىتىدىنمۇ بىخەۋەر ئەمەس ئىدى. شۇ تاپتا ساداقەتمەن تالىبلارنىڭ بۇ ھەقتە سورىغان سوئاللىرىغا جاۋاب بېرىۋاتاتتى. بۇ ئەھۋالنى ئېنىق چۈشەنگەن قۇتلۇق ھاجىم قىرلىق تۈۋرۈكلەر دالدىسى بىلەن شەپىسىز مېڭىپ، تالىبلار قاتارىدىن ئورۇن ئالدى. ئوچۇق ۋە ئىسسىق چېھرى بىر جۈپ قىزىل شام يورۇقىدا تېخىمۇ قىزىرىپ ۋە نۇرلىنىپ كەتكەن ئابدۇقادىر داموللام ئىلمىي نۇتقىنى داۋاملاشتۇرماقتا ئىدى:

— «زالىملارغا ھېچقانداق مەدەتكار يوق» — بۇ — خۇدانىڭ سۆزى. ئەپسۇسكى، خۇدانىڭ كالامىنى قولىدىن، «ئەلھەمدۇلىللاھ مۇسۇلمانمەن» دېگەن سۆزنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدىغان بەزى «ئۇلۇغزادە»لىرىمىز مەزلۇملارغا رەقىب، زالىملارغا رەپىق بولماقتا، مەدەتكار بولماقتا!...

ئابدۇقادىر داموللامنىڭ سۆزى دەل مۇشۇ يەردە ئۈزۈلدى. سۆزنى ئۈزگەن لاتاخەي كىيگەن، ماتۇزىرلىق چېرىك ئىدى. ئۇ، ئۇنتىنسىزلا يېقىنلاپ كېلىپ:

— قازى ئاخۇنۇم، ئۆزلىرىنى مادۇتەيجانابلىرى چاقىرىۋاتىدۇ، — دېدى ۋە قوشۇمچە قىلدى، — ئات ئىشىك ئالدىدا.

— بولىدۇ، سىز چىقىپ تۇرۇڭ!

قۇتلۇق ھاجىم ئىتتىك ئورنىدىن تۇردى ۋە سالام بەردى.

— ھاجىم، ئۆزلىرى؟... — ھەيرانلىق بىلەن تىكىلدى داموللام.

— جانابلىرىنى يوقلاپ كەلگەنىدىم، — قۇتلۇق ھاجىم ئاۋازىنى پەسەيتىپرەك سورىدى، — يەنە نېمە دەپ كەلگەندۇ بۇلار؟

— باش ئاغرىقىغا مۇپتىلا بولغان ئامباللىرىمىزنىڭ ھاجىتى چۈشكەن بولسا كېرەك.

ماتىتەي ئەسكەرلىرى ۋە ئەمەلدارلىرىنىڭ ھەددىدىن ئاشقان يولسىزلىقى ۋە زوراۋانلىقى كۆپىنچە ھاللاردا ئۆلۈم ھادىسىسى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى. قازاغا ئۇچرىغۇچىنىڭ دەۋاگەرلىرى كۆپ ۋە كۈچلۈك بولسا، تەھدىت ياكى قورال كۈچى بىلەن باستۇرۇشنىڭ ئاقىۋىتى خەتەرلىك بولىدىغان بولسا، بۇ دەۋانى سۈلھى - سالا بىلەن بىر تەرەپ قىلىش مەجبۇرىيىتى ئابرويلۇق دىنىي زاتلارغا ياكى شەرىئەت مەھكىمىسىگە يۈكلىنەتتى. ماشاۋۇۋۇنىڭمۇ بۈگۈنكى «ماجرا»نى ئەنە شۇ كونا ئۇسۇل بويىچە بىر تەرەپ قىلماقچى بولىدىغانلىقى ئېنىق ئىدى. نېمە قىلىش كېرەك؟ پۇچەك پۇلغا ئىمانىنى ساتقان بەزى موللىلارغا ئوخشاش «ھەر كىشىنىڭ تەقدىرى قىسمىتى لەۋھۇلمەھپۇزغا پۈتۈلگەندۇر. مەرھۇم قېرىندىشىڭلارنىڭ ۋاپاتىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەستۇر؛ قازاغا رىزا بولماق- مۆمىنلىكنىڭ ئەقەللىي ئۆلچىمىدۇر» دەپ ۋەز ئېيتسۇنمۇ؟ جىنايى جاۋابكارلىقنى خۇدانىڭ ئۈستىگە يۈكلەپ قويۇشتەك قەبىھ ۋاسىتە ئارقىلىق قازام قاتىلنى قوغداپ قالسۇنمۇ؟ زوراۋانلارنىڭ خالىغانچە قان تۆكۈشى، قاتىللىق قىلىشى ئۈچۈن يول ئېچىپ بەرسۇنمۇ؟!... سۆيۈملۈك ئالىمنىڭ كۆڭلىدىكى سان ناھايىتى ئېنىق ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇ، قۇتلۇق ھاجىمنىڭ بۇ ھەقتە

سورىغان سوئالىغا مۇنداق جاۋاب بەردى:

—ئاللاھ —زۇلۇمغا ئۇچرىغۇچىلارنىڭ خەيرىخاھىدۇر، قارشىلىق كۆرسەتكۈچىلەرنىڭ مەدەتكارىدۇر. ئاللاھ قوللىغاننى قوللاش، ئاللاھ ياردەم بەرگەنگە ياردەم بېرىش—ھەر بىر مۇسۇلمان ئۈچۈن پەرز ۋە قەرزدۇر.

—ئەلۋەتتە.

—بەزىلەر، زۇلۇمغا ئۇچرىغان خەلقنىڭ قەھرى-غەزەپ كەلكۈنىنى سەۋرى تاقەتنىڭ قۇملۇق چۆلىگە سىڭدۈرۈۋېتىش كويىدا بولۇۋاتقۇدەك. بۇ كەلكۈن ھەددىدىن ئاشقان ئەجنەبىلەرنىڭ كېمىرى مۇنارىنى غەرق قىلىۋېتىشى، ئەپيۈن-مەنىۋى ئەپيۈنلىرىنى لاي-لاتقا ئاستىغا كۆمۈۋېتىشى لازىم ئىدى.

......

تۈمەن دەرياسىنىڭ تۆشۈكدەرۋازا كۆۋرۈكىدىن تاراقلاپ ئۆتكەن ئات ھارۋىدىكى ئىككى كىشى ھەددىدىن زىيادە خۇش بولۇپ كەتتى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ ئىزدەپ تاپماقچى بولغان كىشىسى 300 دىن ئوشۇقراق مۇرىت-مۇخلىسىنى ئەگەشتۈرگەن ھالدا ئالدىراش كېلىۋاتاتتى.

—بۇ مۇتىھەملەر تاڭ ئېتىشتىن بۇرۇن تىنچىتىلمىسا، ئىش چوڭقىيىپ كېتىدۇ،—دېدى ئەنگلىيە كونسۇلخانىسىنىڭ مەخپى خىزمەت خادىملىرى،—سوۋېت كونسۇلخانىسىنىڭ ئادەملىرى ئۈچ پۇتلۇق ئاپپارات جاھازلىرىنى كۆتۈرۈپ كېلىشىدۇ، تارتقان سۈرەتلىرىنى دۇنياغا تارقىتىدۇ. ئۇلۇغ بىرىتانىيە پادىشاھلىقى ھۆكۈمىتىنىڭ خەلقئارا ئىناۋىتىگە تەسىر يەتكۈزىدۇ.

—باش كونسۇل ئالىيلىرى خاتىرجەم بولسۇن،—خوجا ئىشان ناھايىتى ئىشەنچلىك جاۋاب بەردى،—بىزمۇ ئالاھىدە تەييارلىق بىلەن يولغا چىقتۇق، —بۇلار يارباغ دەرۋازىسىغا يې-

قىلىنىشى بىلەن تەڭ جەرە باشلىدى:

يېگانە ئاللاھ ئالەم ياراتتى،
خاكى زېمىندىن ئادەم ياراتتى.
ھەر كىمگە لايىق ئۆمۈر-ھاياتلىق،
رىزقى-نېسىۋە چاچتى-تاراتتى...

كونسۇلخانا ئەتراپىنى قورشىۋالغانلار مىڭغا يېقىن ئادەم ئىدى. ئۆلگۈچىنىڭ ئوغۇل پەرزەنتلىرى، ئەر ئۇرۇق-تۇغقانلىرى بۇ قارشىلىق كۆرسەتكۈچىلەر قوشۇنىنىڭ زەربىدار گۇرۇپپىسى ئىدى. ئۇلار «قانغا قان ئالايلى!»، «قاتىلنى قانات ئاستىغا ئالغانلارغا ياخشى كۈن يوق!» دەپ توۋلىشاتتى، كۆپچىلىك قوشۇلاتتى. كونسۇلخانا ئىچىگە تاش-كېسەك ياغدۇراتتى. سوپى-ئىشانلارنىڭ قەدىمى يېتىش بىلەن تەڭ ھەرىكەت توختىدى. قەھرى-غەزەپلىك چۇقان-سۈرەنلەر بېسىقتى. ھەتتا ئويۇن-تاماشا كۆرۈش ئۈچۈن كەلگەن بىر توپ كەيپسىز بالىلار سوپىلارنى دوراپ جەرە سېلىشقا، قەھرى-غەزەپنى ئويۇن كۈلكىگە ئايلاندۇرۇشقا باشلىدى.

— ئاھ قېرىنداشلىرىم، دۇئاگوي ئاتىسىدىن، خەيرىخاھىدىن، مېھرىبانىدىن بىمەھەل ئايرىلىپ قالغان پەرزەنتلىرىم، مۇسىبەتداشلىرىم!— غۇلىچىنى كەڭ ئاچقىنىچە ھازىدارلار ئالدىغا كەلدى خوجا ئىشان،— مەرھۇم ئىمانى كامىل مۇسۇلمان ئىدى. بەش ۋاخ ناماز، ئوتتۇز كۈن روزىنى قازا قىلمايدىغان تەقۋادار كىشى ئىدى. ئۇنىڭ ۋاپاتىغا چەكسىز ئېچىنغانلىقىم تۈپەيلىدىن كېچىنى كېچە دېمەي، يولنى يىراق كۆرمەي، ھەزرىتى ئاپپاق خوجام ئارامگاھىدىن بۇ يەرگە كەلدىم.

مۇسىبەتدارلارچە تەلەپپۇز بىلەن ئېيتىلغان بۇ گەپلەر توپ ئىچىدىكى بەزى ساددە ئادەملەرنىڭ كۆڭلىنى ئېرىتىۋەتتى.

— رەھمەت، ئىشان خوجام، جاپاكەش بىر ھامماللىنىڭ ۋاپاتىغا شۇنچە ئېچىنغانلىقلىرىغا رەھمەت،— دېيىشتى ئۇلار تەسىرلەنگەن ھالدا.— غېرىبىنىڭ بېشىنى سىلىغانلارنىڭ بېشىنى خۇدايىم ئۆزى سىلايدۇ. دۆلەت-مەرتىۋىلىرى تېخىمۇ زىيادە بولۇپ كەتكەي، خوجام.

خوجا ئىشان ئەمىر-مەرۇپقا كىرىشتى:

— ئات-خۇدانىڭ شىرى، تۆت چاھار يارنىڭ بىرى— ھەزرىتى ئەلى شاھى مەردان پىرىم مىنگەن ئەزىز جانىۋار. مەزكۇرنىڭ ئۇلۇغ جۈمە كۈنىدە ئەزىز جانىۋار تۇياقى ئاستىدا جان بەرگەنلىكى ئۇنىڭ شەھىدلىك مەرتىۋىسىگە يەتكەنلىكىنىڭ ئالامىتىدۇر. جەننەت ئەھلى قاتارىدىن ئورۇن ئالغانلىقىنىڭ دەلىلىدۇر.... ھەر كىمنىڭ ھايات-ماماتلىق قىسمىتى ئۆز پېشانىسىگە پۈتۈلگەن بولىدۇ. تەقدىرگە تەن بەرمەسلىك، قازاغا رىزا بولماسلىق كۇپۇرلۇقنىڭ كاساپىتىدۇر... ئەزىز قېرىنداشلىرىم، ئەجنەبىلەر ئالدىدا ئۆزىمىزنى خار قىلمايلى، «ئۆلۈكىنى ساتىدىكەن» دېگەن ئاھانەتكە قالمايلى. مەرھۇمنىڭ ئاخىرەتلىكى ۋە نەزىر-چىراغلىرى ئۈچۈن كېتەرلىك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى پەقىر ئېلىپ كىرگەن. ئەنە، ئاۋۇ ھارۋىدا تەييار تۇرۇپتۇ. ۋۇجۇدى سوۋۇپ بولغۇچە يەرلىكىدە يېتىپ بولغان مېيىت بىر ھەسسە ئارتۇق ساۋابقا مۇيەسسەر بولغاي. دەرھال تۇتۇش قىلىپ، ناماز بامداتقا ئۈلگۈرتەيلى!

ئۈنۈپ چىققاندەكلا پەيدا بولغان ئەمەت ھەزىن مېيىت ئىگىلىرىگە پەندى-نەسىھەت قىلىشقا كىرىشتى:

— ئىشان خوجام— خۇدانىڭ نەزەرىگە يولۇققان ئۇلۇغزات. بۇ ئۇلۇغ زاتنىڭ لەۋزىنى يەردە قويۇش گۇناھ. يۇرۇشىسىلە، تېزرەك تۇتۇش قىلىپ، دەرھال يەرلىكىدە قويايلى.

بىر قانچە مويسىپىت بۇ پىكىرنى قوللىدى. قارشىلىق كۆرسەتكۈچىلەر قوشۇنىنىڭ زەربىدارلىرى ئىدىيە جەھەتتىن تەۋرىنىشكە باشلىدى. مۇرت-مۇخلىسلار يەنە جەرە سېلىپ، مەجنۇنلارچە ئايلىنىشقا، كىشىلەرنىمۇ مەجنۇنغا ئايلاندۇرۇشقا باشلىدى:

بەرھەق تۇغۇلماق، ئۆلمەكمۇ بەرھەق،
نى-نى ئۇلۇغلار تۇپراققا پاتتى.
كىم نارىزاكى تەقدىر قازاغا،
شەك-شۈبھىسىز ئۇ دوزاققا پاتتى....

خوجا ئىشاننىڭ قولىدىن بەرگىنى-ئىككى تاغار ئۇن-گۈرۈچ، 30 جىڭ سۇ يېغى، بىر كالا؛ قولىغا كەلتۈرگىنى— جىرىڭلاپ تۇرغان ئالتۇن ئىدى. ئۇنىڭدىنمۇ مۇھىمراقى، ئەجنەبىي خوجايىنلىرى ئالدىدىكى يۈز-ئابرويى ئىدى. ئىككى كۈندىن كېيىن ئالاھىدە يوقلاپ چىققان ھەسەن شىۋېت باش مىسسىيونېرنىڭ رەھمەت-تەشەككۈرىنى يەتكۈزۈپ مۇنداق دېدى:

— ئۇلۇغ بىرىتانىيە پادىشاھلىقىنىڭ باش كونسۇلى جانابلىرى بىلەن باش مىسسىيونېر جانابلىرى سىلىدىن تولىمۇ مىننەتدار. ئۇلار ئۆزلىرىنى قالتىس ئەقىل-ئىدراكلىق، چارە-تەدبىرلىك زات ئىكەن دەپ ماختاشتى. جانابلىرىنىڭ دەرىجە ۋە مەرتىۋىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ھەققىدە مادوتەيگە تەكلىپ بەرمەكچى. جېدەل-ماجرانى تىنجىتىش، قېرى ھامماللىنىڭ جەسىتىنى يەرلىكىدە قويۇش جەريانىدا چەككەن جاپا، تارتقان چىقىملىرى ھېسابىغا، مانا بۇ ئالتۇننى ئىنئام قىلدى!

ئالقىنىغا چۈشكەن تۆت قىرلىق قۇيما ئالتۇننىڭ ئون سەردىن كەم ئەمەسلىكىنى پەملىگەن خوجا ئىشان قىلغىلى قىلىق تاپالماي قالدى:

— رەھمەت، خەيرى-ساخاۋەتلىك خوجايىنلىرىمىزنىڭ ئالىي ھىممىتىگە يۈز مىڭ رەھمەت. ھۆرمەتلىك ھەسەن ئەپەندىم، خوجايىنلىرىمىزغا يەتكۈزۈپ قويسىلا: ئەقىل-ئىدراك يۇلتۇزىنى، نۇسرەت ۋە شۆھرەت ئەنگۈشتەرىنى، — سەللىسى ئىچىدىكى كىرىستىنى ئېھتىيات بىلەن سىلاپ قويدى، — ئۆز قولى بىلەن تەقدىم قىلغان ئىلتىپات ئىگىسىنىڭ سادىق قۇلىمەن. ھەر قانداق ۋەزىپە-تاپشۇرۇقلىرىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىشقا تەييارمەن!

دوتەي ماشياۋۋۇ ئەجنەبىي خوجايىنلارنىڭ «تەكلىپى» بىلەن ئاپپاق خوجا مازارىنىڭ جىمى ۋەخپىلىرىگە ئىگىدارچىلىق قىلىشتەك ئالىي ھوقۇقنى خوجا ئىشانغا ئىنئام قىلىۋەتتى. پۈتۈن ناھىيە-شەھەرلەردىكى نەچچە مىڭ مو ۋەخپە يەر، يۈزلىگەن دۇكان-سارايلارنىڭ كىرىمى ھېچقانداق دەخلى-تەرۇزگە ئۇچرىماستىنلا ئۇنىڭ چۆنتىكىگە كىرىدىغان بولدى. بۇ ھەددى-ھېسابسىز بايلىق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شۇ يەر-زېمىن، باغ-ھويلا، دۇكان-سارايلارنى ئىجارىگە ئالغۇچى ھەر قانداق كىشى خوجا ئىشانغا «قول بېرىشى» (مۇرىت-مۇخلىس بولۇشى) شەرت ئىدى. بۇ ھال ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىنى ھەسسىلەپ كۆپەيتىۋەتتى!

....

تۈن قانچە قاراڭغۇ بولسا، ئوغرى-قاراقچىلار شۇنچە قۇترايدۇ. ئوغرى-قاراقچىلار قۇترىسا، خەلقمۇ شۇنچە سەگەكلىشىدۇ، بىرلىشىدۇ، ئويغىنىدۇ. قەشقەردىمۇ ئەھۋال شۇنداق بولماقتا ئىدى.

قىساسكار خەلقنىڭ ئۆتكەن قېتىمقى غەزەپ كەلكۈنى «تەقدىر» تۇغيانى بىلەن توسۇلۇپ، «شۈكرى-قانائەت» باياۋىنىغا باشلىۋېتىلگەندىن كېيىن ئەجنەبىيلەرنىڭ خورىكى ئۆسۈپ كەتتى. دىن تارقىتىش قەدىمىنى تېزلەتتى. دوختۇرخانىسى ئىچىدىلا ئەمەس، ھەر قايسى تىجارەت ئورۇنلىرىدىمۇ ئوچۇق-ئاشكارا ھالدا كىتاب-كىتابچە، تەشۋىقات ۋاراقلىرىنى تارقىتىدىغان ھالەتكە يەتتى. شۇ كۈنلەردە بىر ئەجنەبىي سودىگەرنىڭ ئەپيۇن يەشىكلىرى ئارتىلغان قىرىق خېچىرى قىزىل دەريانىڭ ياغاچ كۆۋرۈكىدىن بىمالال ئۆتۈپ، سېپىلنىڭ سىرتىنى بويلاپ مېڭىپ، شىۋىت دوختۇرخانىسى ئىچىگە كىرىپ كەتتى!...

ئابدۇقادىر داموللام بىئارام بولماقتا، قۇتلۇق ھاجىم شەۋقىي بىئارام بولماقتا، ۋەتەنپەرۋەر سودىگەرلەر، ئىمانى كامىل دىنىي زاتلار ۋە پۈتۈن قەشقەر خەلقى بىئارام بولماقتا ئىدى.

— مادوتەيگە گەپ قىلسىلا، قازى ئاخۇنۇم، — سالامدىن كېيىنلا شۇنداق دەيتتى ۋىجدانلىق بايلار، ئابرويلۇق ئۆلىمالار، يۇرت مۆتىۋەرلىرى، — مادوتەيمۇ بىر مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، دىنىمىزنىڭ پاكلىقىنى قوغدىسۇن، ئۆز دىنداشلىرىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغدىسۇن، ئەجنەبىيلەرنىڭ دىن تارقىتىشىنى چەكلىسۇن، ئەپيۇن سودىسىنى چەكلىسۇن!

ئابدۇقادىر داموللام بۇ گەپلەرنى دېمىگەن ئەمەس، بەلكى قايتا-قايتىلاپ دېگەن ۋە مۇنداق جاۋاب ئالغانىدى:

— مەن كىشىلىك ھوقۇقىغا ھۆرمەت قىلىدىغان ئادەممەن، ھۆررىيەتپەرۋەر زاتمەن. كىشىلەر ئېتىقادىغا چوقۇنامدۇ-مۇساغىمۇ، ئەپيۇن چېكەمدۇ-نەشىمۇ، ئۆز ئىختىيارى، ئۆز ئەركىنلىكى!

ئاخشام-ناماز خۇپتەندىن كېيىن تارقىلىشقا باشلىغان خەۋەر بامدات ۋاقتىغىچە پۈتۈن شەھەرنىڭ بۇلۇڭ-بۇرجەكلىرىگىچە يېتىپ بارغانىدى.

— يەنە ئەپيۇن كەپتۇ!

— قىرىق خېچىردا ئەپيۇن كەپتۇ!—دىخانلىق مەدرىسەدە شۇ گەپ، «قازان مەدرىسە»، «ساقىيە مەدرىسە»، «ساچ مەدرىسە»، «لاي پەشتاق مەدرىسە»دىمۇ شۇ گەپ؛ تىللاسارىيى، پىچاق سارىيى، ياغاچ سارىيىدا شۇ گەپ، ئەنجان رەستە، قاراگۇل رەستە، ئوردا ئالدىدىمۇشۇ گەپ ئىدى:

— بېرىۋاتقىنى ئوغا-زەھەر، ئېلىۋاتقىنى ئالتۇن-گۆھەر!— دەيتتى كىشىلەر قەھرى-غەزىپىنى باسالماي.— نېمانچە بوزەك قىلىشىدۇ بىزنى ئۇ ئورا كۆز مايمۇنلار!

ئۇشبۇ سائەتتە «لاي پەشتاق مەدرىسە»نىڭ ئىچكىرى ھۇجرىسىدا يەتتە كىشى جىددىي ۋە ئەستايىدىل سۆزلەشمەكتە، قەشقەرنىڭ تەقدىرى-ئىستىقبالى ھەققىدە يۈكسەك مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن تەھلىل يۈرگۈزمەكتە ئىدى. ئۇلارنىڭ بىرى - ئابدۇقادىر داموللا بىننىي ئابدۇۋارىس جانابلىرى، يەنە بىرى قۇتلۇق ھاجىم شەۋقىي ئىدى.

— ئەجنەبىلەرنىڭ ئېلىپ كېلىۋاتقىنى ئەلان بىلەن چاپان، ئېلىپ كېتىۋاتقىنى قان بىلەن جان! بۇ - خەلقىمىزنىڭ سۆزى، خەلقىمىزنىڭ باھاسى. زۇلۇم-كۈلپەت جېنىدىن ئۆتكەن، سەۋرى-تاقىتى چېكىگە يەتكەن خەلقىمىزگە نىجاتلىق يولى كۆرسىتىپ بېرىش باش تارتىپ بولمايدىغان مەجبۇرىيىتىمىز! — ئابدۇقادىر داموللامنىڭ سۆزى قۇتلۇق ھاجىم قاتارلىق ئالتە كىشىنىڭ قىزغىن قوللىشىغا ئېگە ئىدى. ئۇلار پۈتۈن قەشقەر خەلقىنى ئويغىتىش، زىچ ئىتتىپاقلاشتۇرۇش، قۇدرەتلىك خەلق نامايىشى ئۇيۇشتۇرۇش ھەققىدە كېڭىشىۋاتقانىدى.

—مادۇتەيىنى ئەپيۇن كۆيدۈرۈشكە مەجبۇرلاش، چەت ئەل مىسسىيونېرلىرى ۋە ئەپيۇن سودىگەرلىرىنى چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىشقا مەجبۇرلاش كېرەك! شۇنداق قىلغاندىلا، ھەددىدىن ئاشقان ئەجنەبىلەرنىڭ ھەيۋىسىنى يەر بىلەن يەكسان قىلغىلى، ۋەتىنىمىز ئىززەت-ھۆرمىتى ۋە مىللىتىمىز غۇرۇر-ئىپتىخارىنى قوغدىغىلى بولىدۇ.— بۇ-يەتتە كىشىلىك كېڭەشمىنىڭ قارارى ئىدى.

ھېيتگاھ— دولقۇنلۇق دېڭىز، ھەر قايسى كوچىلار-شاۋقۇنلۇق ئېقىن ئىدى. سېپىلنىڭ ئىچى-سىرتىدىكى بارلىق دۇكان-سارايلار تاقالغان، سودا-تىجارەت توختىغانىدى. تەرەپ-تەرەپتىن كەلگەن ھۈنەرۋەن-كاسىپلار، يايمىچى-تىجارەتچىلەر ھەتتا تىللا سارىيى تەۋەسىدە كۆزگە كۆرۈنگەن سەررافلار، ئەنجان رەستىدە نامى چىققان ھەتتاللار، ئابرۇيلۇق دىنىي زاتلار، يۇرت مۆتىۋەرلىرىمۇ شۇ قاينامدا ئىدى. كۆتۈرەڭگۈ روھلۇق تالىپلار، غەزەپلىك مۇشتلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، بار ئاۋازى بىلەن ۋارقىرايتتى، نەچچە مىڭ ئادەم بىردەك قوشۇلاتتى:

— ئەجنەبىلەرنىڭ زوراۋانلىقىغا قارشى تۇرايلى!

— ئەپيۇن سودىسىغا قارشى تۇرايلى!

— دىن تارقىتىشقا قارشى تۇرايلى!

— قارشى تۇرايلى!

بارغانسېرى ئۇلغىيىۋاتقان قۇدرەتلىك ئېقىن دوتەي يامۇل تەرەپكە قاراپ ئاقتى ۋە يامۇل دەرۋازىسى ئالدىدا شىددەتلىك شاۋقۇن كۆتۈردى:

— چەت ئەل مىسسىيونېرلىرىنى قوغلاپ چىقىرايلى!

— چەت ئەل ئەپيۇن سودىگەرلىرىنى قوغلاپ چىقىرايلى!

— يەرلىك ئەپيۇن بېدىكلىرىنى قاتتىق جازالايلى!

— ئەپيۇن كۆيدۈرەيلى!...

خەلقنىڭ قەھرى قىيانىدىن قورقۇپ كەتكەن ماشىياۋۋۇ يامۇل مۇھاپىزىتىنى ھەسسىلەپ كۈچەيتىۋەتكەن ۋە مۇكۇۋۇلغانىدى.

—مادۇتەي ئالىيلىرى بۇ يەردە ئەمەس، يېڭىشەھەردە،—دەپ جاۋاب بەردى يامۇل خادىملىرى،—ھەر بىردىڭلارنىڭ تەلەپىگە بىز جاۋاب بېرەلمەيمىز. مادۇتەي ئالىيلىرىنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، قايسى دىن، قايسى مەزھەپتە بولۇش؛ نېمىنى چېكىش-ئىچىش ۋە نېمىنى چەكمەسلىك ۋە ئىچمەسلىك، ھەركىمنىڭ ئۆز ئىختىيارى، ئۆز ئەركىنلىكى!

—ئەپيۇن كۆيدۈرەيلى!—بۇ سادا گۈلدۈرمامىدەك ياڭرىدى.

—ئەجنەبىيلەرنىڭ بارلىق زەھەرلىرىنى ئۆرتەپ تاشلايلى!

—ئۆرتەپ تاشلايلى! —شاۋقۇنلۇق ئېقىن ئاق ئوردا مەھەللىسىنى ئارقىدا قالدۇرۇپ، قۇمدەرۋازا سىرتىغا راۋان بولدى.

......

شۇ مەزگىل. قارا تەرگە چۆمگەن ئىككى دەرۋىش خوجا ئىشاننىڭ پىنھان ھوجرىسىدا كېكەچلىمەكتە، يېلىنماقتا:

—تىلىم - تىلىم قۇرۇپ - قۇرۇپ كەتتى، بىر يۇتۇم...

—جېنىڭ قۇرۇپ كەتسۇن، ئىلاھىم! جاۋاب بەر: سەپ ئىچىدە ئابدۇقادىر داموللا بارمۇ—يوق؟

—يوق - يوق، كۆرمىدۇق.

—قۇتلۇق شەۋقىيچۇ؟

—يوق.

—يوق - ھە؟!

—نۆزەمبەللا!

—مېڭىش، ئەمدى پۈتۈن شەھەر بەتكۆللەنى دەم تارتساڭمۇ مەيلىڭ!

كۆلگە ئۆزىنى ئاتقۇدەك ھالەتكە يەتكەن.

بۇ ئادەملەر خوجا ئىشاننىڭ «كۆز-قۇلاق»لىرى ئىدى. ئۇلار بۈگۈن جۈمە نامىزىدىن كېيىنلا باشلانغان سەلتەنەتلىك خەلق نامايىشىنىڭ بىرقىسىم ئەھۋاللىرىدىن دوكلات بېرىپ تۈگەتكەنىدى. ئۇلار نامايىشچىلار قوشۇنى دوتەي يامۇل تەرەپكە راۋان بولغاندىلا، بۇ ياققا قاراپ چېپىشقان، باشقا «كۆز - قۇلاق»لار تېخىچە يېتىپ كەلمىگەنىدى. «دوتەي يامۇلغا قاراپ ماڭغىنىغا قارىغاندا،— جىددىيلىك ئىچىدە خىيال سۈرەتتى خوجا ئىشان،— مادۇتەي ئالىيلىرىنى بىئارام قىلىدۇ، يولىمىز تەلەپلىرىنى ئورۇنداشقا مەجبۇرلايدۇ. كۆزنىمە، يامۇل ئەتراپىنى قورشاپ يېتىشىدۇ. دوتەي ئالىيلىرىغا، بەلكى، تىل - ئاھانەتمۇ ياغدۇرۇشار. ئاجايىپ پەيتتە ئەسقاتىدىغان بولدۇم-دە!...» ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى جىددىيلىك تۇيغۇسىنى ئىنئام تاماسى ئىگىلىدى. ئۇ، يالغۇز سىبدە سايىسىغا كۆمۈلگەن تار ھويلىغا چىقتى. دېھقان، ھۈنەرۋەن، لۆكچەك - قىمارۋاز قىياپىتىدە ياسانغان يىگىرمە نەچچە دەرۋىش بۇيرۇق كۈتۈپ ئولتۇراتتى. بۇلارنىڭ ۋەزىپىسى نامايىشچىلار قوشۇنىنى ئۇرۇش - چىقىش، بۇلاش - تالاش يولىغا سۆرەپ كىرىش، «توپىلاڭدىن توقاچ ئوغرىلاش» ئىدى.

—تەييارلىق پۈتتىمۇ؟

—پۈتتى!—قويىنىدىن تاش - توقماق، يەڭ ئىچىدىن چوماق؛ قونجىدىن پىچاق ئېلىشتى ئۇلار.

—ئاتلىنىڭلار!

خوجا ئىشان ئۆز ئىچىدە چوت سوقاتتى: «چاتاق چىقماي قالمايدۇ، قان تۆكۈلمەي قالمايدۇ. ئابدۇقادىر داموللا، سەن ئۆزۈڭنى ھەر قانچە يوشۇرساڭمۇ، جاۋابكارلىقتىن

قۇتۇلالمايسەن! مەھكىمە شەرئىيىنىڭ كۈمۈچ مۆھۈرىنى ساقلاپ قالالمايسەن!» دېدى ئۇ...» ئۇلار ئالقىنىنى سىلاپ قويدى. كۈمۈچ مۆھۈرنى، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئۇچۇپ كېلىۋاتقان ھەددى - ھېسابسىز بايلىقنى كۆرۈۋاتقاندەك ھوزۇرلاندى. سەيناغا چىقتى. تەييار ھالەتتە تۇرغان 300 دەك مۇرىتىنى كۆزدىن كۆچۈردى. بايىقى «كۆز - قۇلاق»لار سەپ ئالدىدا ئولتۇرۇشاتتى.

— ھەممەيلەن ئاڭلىسۇن، يەنە بىر دېگىنە! — بىردىنى ئورنىدىن تۇرغۇزۇپ سورىدى خوجا ئىشان، — جېدەلخور ئىستىيانچىلار كىملەر؟

— شەھەرلىكلەر، سەھرالىقلار.

بەش دەرۋازىلىق سېپىلنىڭ سىرتىنى، ئۇلارنىڭ نەزەرىدە، سەھرا ھېسابلىناتتى. ئۆمۈرلۈك جاپا - مۇشەققەت ئۈچۈن يارالغان بۇ سەھرالىقلارنىڭ نامايىشچىلار سېپىگە قاتنىشىشى خوجا ئىشاننى ئەجەبلەندۈرەتتى، تېرىكتۈرەتتى.

— يەنىچۇ؟ — تەنە - تەئەددىي بىلەن سوئال قويدى ئۇ.

— ئاتۇشلۇقلار!

— يەنىچۇ؟

— خوتەنلىكلەر، ئەنجانلىقلار!

— ئاڭلىدىڭلارمۇ؟ — ھەممىگە بىر قاراپ چىققاندىن كېيىن ئەمرىمەرۇپقا كىرىشتى، — خۇدا ئىنسانلارنى بىر - بىرلەپ ياراتقان. ئېتىزلىققا دان چاچقاندەك، ئونسەككىز مىڭ ئالەمنىڭ ھەممە يېرىگە تاراتقان. نېمە ئۈچۈن ئۇلار جەم بولۇۋالىدۇ؟ بىرلىشىۋالىدۇ؟ پەقىر كۆرگەن ۋە بېسىقتۇرۇشقا بىۋاستە ئىشتىراك قىلغان قۇمۇلدىكى چوڭ توپىلاڭ — مانا مۇشۇنداق بىرلىشىۋېلىشنىڭ مەھسۇلى ئىدى. بۈگۈن ئاتۇشلۇقلار، ياركەنت - خوتەنلىكلەر ھەتتا ئەنجانلىقلار بىرلىشىۋېلىپ، بىزنىڭ ئەزىزانە قەشقىرىمىزنى ئاپەت ۋە ھالاكەت غارىغا ئىتتىرمەكچى! قەشقەر - قەشقەرلىقنىڭ قەشقەرى! ئاتۇشلۇقلار ئاتۇشقا، خوتەنلىكلەر خوتەنگە، ئەنجانلىقلار ئەنجانغا كېتىشى شەرت!

......

ھەر قانداق كىشىنىڭ ئەپيۇن ۋە مەنىۋى ئەپيۇندىن باشقا نەرسىگە قول تەككۈزۈشىگە قەتئىي يول قويمىغان قۇدرەتلىك ۋە تەرتىپ - ئىنتىزاملىق نامايىشچىلار قوشۇنى ئەپيۇن يەشىكلىرى بىلەن تولغان ھارۋىلارنى ئالدىغا سالغان ھالدا قۇم دەرۋازا تەرەپتىن كىرىۋاتاتتى. ئۇلار شىۋىت دوختۇرخانىسىنىڭ ئالدىدىن تاپقان مەنىۋى تاجاۋۇزچىلىق قوللانمىلىرىنىڭ ھەممىسىنى شۇ جايدا كۆيدۈرۈۋەتكەن، بۇ ئەپيۇنلارنى بولسا، ھېيتگاھ جامەسى ئالدىدا ئۆرتەپ تاشلىماقچى ئىدى. ياڭراق شۇئار سادالىرى ئۆستەڭبويى مەھەللىسى تەۋەسىدىكى بارلىق كوچىلارنى لەرزىگە كەلتۈرمەكتە ئىدى:

— چەتئەلدىن تاراتقۇچىلىرى چىقىپ كەتسۇن!

— ئەپيۇن سودىگەرلىرى چىقىپ كەتسۇن!...

يول ياقىسىدىكى ئۆگزىلەرگە چىقىۋېلىش-ۋالغان ئوغۇل - قىزلار، چوكان - جۇۋانلار، بوۋاي - مومايلار بىردەك تەنتەنە قىلىشماقتا، ھۆرمەت چاپقۇسى چالماقتا ئىدى:

— ئاتاڭغا رەھمەت، ئوغلانلار!

— مۇرادىڭغا يەت، ئارسلانلار!...

نامايىشچىلار قوشۇنى ئۆستەڭ بويىنىڭ دوقمۇشىغا يېقىنلاشقاندا، قارشى تەرەپتىن بىرتالاي ئادەم باستۇرۇپ كەلدى. كوچىغا پاتماي قالغان بۇ بەدبەيلى مەخلۇقلار سەركىسىز پادىغا ئوخشايتتى. ياۋا كالىدەك

مۆرەيتتى، سەھرا ئېشىكىدەك ھاڭرايتتى:

— ئاتۇشلۇقلار ئاتۇشقا كەتسۇن! خوتەنلىكلەر خوتەنگە كەتسۇن!...

نامايىشچىلار يەر - جاھاننى زىلزىلىگە كەلتۈرگىدەك توۋلايتتى:

— ئويغۇنايلى، بىرلىشەيلى، زىچ ئىتتىپاقلىشايلى!

يولنى تورۇۋالغان بەدپەيلى مەخلۇقلارنىڭ «قەشقەر — قەشقەرلىقنىڭ قەشقەرى!» دەپ ۋارقىرىغىنى ۋارقىرىغانىدى. جېدەل-ماجىرا چىقىش، قان تۆكۈلۈش خەۋپى يېقىنلاشقانىدى. شاپ بۇرۇتلۇق، قەددى قامەتلىك بىر يىگىت ناۋاينىڭ پەشتىخۇنىسى ئاستىغا قويىدىغان ئۇزۇن پۇتلۇق ئورۇندۇق ئۈستىگە چىقتى-دە، نامايىشچىلار تەرەپكە مۇراجىئەت قىلدى:

— مەرھۇم ئۇستازىمىز سېيىت نوچى: «نائىنساپلىق، نادانلىق — يۇقۇملۇق كېسەلدەك؛ ئەقلى بارلار بولمىغاي ئۇنىڭغا سېزىلىك» دەپ قوشاق قېتىپ ئالەمدىن ئۆتكەنىدى. بىزنى يەنە مۇنداق ئاگاھلاندۇرغانىدى: نائىنساپلىق، نادانلىق — داغ - ھەسرەتتە قالغانلىق؛ بارسا كەلمەس بىر يولغا ئات - ھارۋىنى سالغانلىق!... ئۇستازىمىزنىڭ ئەشۇ تەلىمىنى ئۇنتۇپ قالمىغان ئەزىمەتلەر، كۆكرەك كېرىپ ئالغا چىقىڭلار، بۇ ياۋايىلار بىلەن بەل تۇتۇشۇپ باقايلى!

بىر - بىرىدىن قاۋۇل ئوتتۇز نەچچە يىگىت سەپراس بولۇپ تىزىلدى. بېلىنى مەھكەم باغلىغان، مۇشتۇمىنى قاتتىق تۈگكەن بۇ ئەزىمەتلەر — مەرھۇم سېيىت نوچىنىڭ ئىخلاسمەن شاگىرتلىرى ئىدى. ئابدۇقادىر داموللامنىڭ كۆپ قېتىملىق سۆز - نۇتۇقلىرىنى ئاڭلىغان ۋە يادىدا تۇتقان بۇ يىگىتلەر، ياۋاشنى بوزەك ئەتمەيدىغان، ياماننىڭ يول قويمايدىغان ھەقىقىي نوچىلار ئىدى. نامايىشچىلار قوشۇنىنىڭ تەرتىپ - ئىنتىزامىغا مەسئۇل بولۇۋاتقان، خوجائىشان مۇرىتلىرىنىڭ «توپىلاڭدىن توقاچ ئوغرىلاش» قەستىگە قەتئىي يول قويمىغانلار - دەل مۇشۇلار ئىدى. بۇلارنىڭ ھەيۋىسىنى كۆرگەن بەدپەيلى مەخلۇقلارنىڭ پېيى سىرقىرىدى، زۇۋانى تۇتۇلدى. غەيۇر يىگىت ئۇلارغا قاراپ ۋارقىرىدى:

— ئەي سەۋدايىلار، ئېيتىشقىنا، كىم قەيەرگە كېتىشى كېرەك؟ قان - قېرىنداش، دىنداش خوتەنلىكلەر خوتەنگە، ئاتۇشلۇقلار ئاتۇشقا كېتىشى شەرت ئىكەن، ئۇنداقتا، دىنىمىزغا قەست قىلىۋاتقان ئەجنەبىيلەرچۇ؟ مىللىتىمىزغا، ئىنسانىي غورۇرىمىزغا، جېنىمىزغا قەست قىلىۋاتقان ئەجنەبىيلەرچۇ؟ ئۇلار كەتمەي تۇرۇۋېرەمدۇ؟ ئەركىن يايراپ يۈرۈۋېرەمدۇ؟ شىلىمىزغا مىنىۋېرەمدۇ؟ خالىغانچە زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىۋېرەمدۇ؟!

— يىگىتنىڭ ھەققانىي سۆز - سوئاللىرى ئەسەبىلەشكەن بەدپەيلى مەخلۇقلارنىڭ زۇۋانىنى پېچەتلىۋەتكەنىدى، - بەزى بىنومۇسلار زوراۋان ئەجنەبىيلەرنى «مېھمان - ئەزىز مېھمان» دېيىشىدۇ تېخى! غورۇر - ئىپتىخارىنى قەدىرلەيدىغان قەشقەرلىقنىڭ قايسىبىرى باغاق يېزىدېپتىكەن ئۇ نېمىلەرگە؟! — يىگىت مەغرۇرانە خىتاب قىلدى، — ئويغىنىش، بىرلىشىش - نىجاتلىق يولى؛ يۇرتۋازلىق، گۇرۇھۋازلىق، مەزھەپچىلىك، ئىنساپسىزلىق - نادانلىقنىڭ مەھسۇلى. بۆلگۈنچىلەر - ئەجنەبىي ئىشغالىيەتچىلەرنىڭ قامچىسى، ئارغامچىسى! ئۇلار بۇ ئارغامچا بىلەن پۇت - قولىمىزنى باغلايدۇ، بۇ قامچا بىلەن باش - كۆزىمىزنى يارىدۇ! بۆلگۈنچىلەر — ئەڭ قەبىھ دۈشمىنىمىز!

— ياشىسۇن خەلقىمىزنىڭ بۈيۈك بىرلىكى!

— ياشىسۇن! — ئۇن مىڭلىغان خەلقنىڭ تەكشى ساداسى گۈلدۈرمامىدەك ياڭرىدى. خوجا ئىشاننىڭ ياللانما قوشۇنى يول بېرىشكە، ھالسىزلانغان ھالدا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى.

قەشقەر خەلقى مۇتەھەم ئەجنەبىلەرنىڭ يەشىشىك ئەپيۇنلىرىغا ئۆز قولى بىلەن ئوت ياقتى. 20 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى چارىكىدە ئومۇمىي ئېقىمغا ئايلىنىشقا باشلىغان ئويغىنىش ھەرىكىتىنىڭ تۇنجى مەشئىلىنى ياقتى!

......

— قاراڭغۇ كېچە. ھېيتگاھ جامەسى ئالدىدا ئوت يېقىلغان ئەپيۇنلار تېخىچە بۇرقۇراپ كۆيمەكتە، چەت ئەل ئەپيۇن سودىگەرلىرى بىلەن يەرلىك ئەپيۇن بەدنىكلىرىنىڭ ئىچ-باغرى كۆيمەكتە ئىدى. بىئاراملىق، دىشۋارچىلىق ئىچىدە تۈننى تاڭغا ئۇلىغان ئەنگلىيە باش كونسۇلى بىلەن شۋېت مىسسىئونېرى قىزىل تور قورشاپىدا قالغان كۆكۈش كۆزلىرىنى يۇمغان ھالدا ئۈن - تىنسىز ئولتۇرۇشماقتا. چىرايىنى ھارغىنلىق، ۋۇجۇدىنى زەئىپلىك چىرمىۋالغان بۇ ئادەملەر تەنھالىق ۋە جىمجىتلىققا نەقەدەر مۇھتاج ئىدى-ھە؟ بۇلارنىڭ پۈتۈن كۈنى «ھال سوراش»، «ئاماقۇللۇق بىلدۈرۈش» ئۈچۈن كەلگەن بايلارنى كۈتۈش - ئۇزىتىش بىلەن ئۆتتى. ئەنگلىيە ئىشغالىيىتىدىكى ھەرقايسى دۆلەت ۋە رايونلار بىلەن ئىقتىسادىي چېتىشلىقى بولغان بۇ بايلار يۈزلىگەن تۆگە - خېچىرلاردا ماڭدۇرغان قىممەت باھالىق ماللىرىنىڭ تەقدىرىدىن ئەندىشە قىلاتتى. «ئۇلۇغ بىرىتانىيە پادىشاھى ئالىيلىرى تۈنۈگۈنكى كۆڭۈلسىز ۋەقەدىن ۋاقىپ بولغان ھامان سودا مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈۋېتىدىغان بولسا، ئاھ، تۈگەشكىنىمىز شۇ!...» مال - دۇنيا ۋەسۋەسىسى ئىچىدە ھوش - كاللىسىدىن ئايرىلغان بۇ كاتتا بايلار ئۆز ئورنى ۋە دولىغا يېتەرلىك باھا بېرەلمەيتتى. ئەجنەبىي خوجايىنلار بۇ زېمىندا پۇت تىرەپ تۇرالىشىدىكى ھەل قىلغۇچ ئامىللارنىڭ بىرى — دەل ئۆزلىرى ئىكەنلىكىنى بىلمەيتتى. «تۈنۈگۈنكى كۆڭۈلسىز ۋەقە بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتىمىز يوق، باش كونسۇل جانابلىرى، — دەپ يالۋۇراتتى، قەسەم قىلاتتى ئۇلار، — كۆڭلىمىزنى چۈشەنگەيلا. ھەر بىرلىرى بىزنىڭ ئەزىز مېھمىنىمىز، خەيرخاھىمىز، شەپقەتچىمىز...»

چەت ئەل ئەپيۇن سودىگەرلىرى ۋە يەرلىك ئەپيۇن بەدنىكلىرىنىڭ ھال - ئەھۋالى تولىمۇ ئېچىنىشلىق ئىدى. ئۇلار باش كونسۇل ئالدىدا ھۆكرەپ يىغلايتتى. «كۆيۈۋاتقىنى ئەپيۇن ئەمەس، مېنىڭ يۈرىكىم، ئاھ، يۈرەكا!» دەپ ئۆز مەيدىسىگە مۇشتلايتتى، تامغا، تاختايلىق پولغا ئۇسسۇيتتى. دەرمانسىزلىنىپ ياكى ھوشسىزلىنىپ يېتىپ كېتەتتى. مەلۇم مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن يەنە داد - پەرياد كۆتۈرەتتى. پۈتۈن زىياننى يەرلىك ھۆكۈمەت قورال كۈچى ئارقىلىق بۇ «قەبىھ ئىسيانچىلار»دىن تۆلىتىپ ئېلىپ بەرسۇن، دېگەن تەلەپتە چىڭ تۇراتتى.

بىر زامانلاردا كۆزىمىزگە چېلىققان ئاق پەرىجە - چۈمپەردىلىك «خوتۇن» يېقىندىلا يەنە بىر نۆۋەت غىلپالغىنا كۆرۈنۈپ ئۆتۈپ كەتكەنىدى. ئەمەت ئىسىملىك بۇ ئادەم ئەسلىدە بىر پوكانچى ئىدى. قاسساپلىق قىلغۇدەك قۇربىتى — سەرمايىسى بولمىغان، قاسساپلارنىڭ ۋە ھاجەتمەنلەرنىڭ مال - چارۋىلىرىنى سويۇپ بېرىش ئارقىلىق تاپقان ئازغىنا تاپاۋەت بىلەن يېرىم قەلەندەر ھالەتتە كۈن كۆچۈرىدىغان كىشىلەر «پوكانچى» دېيىلەتتى. خوجا ئىشانغا «قول بەرگەن»، سەللىسى ئىچىدە سەلىپ ساقلاپ يۈرگەن بۇ پوكانچى ھەر قانداق يامان بۇقىنى كۆتۈرۈپ يىقىتالايدىغان كۈچتۈڭگۈر، قارام ئادەم ئىدى. قاراملىق، تەلۋىلىك، مۇتەھەملىكى تۈپەيلىدىن بىر مەسچىتنىڭ مەزىنلىك ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغانىدى. ئۆز مەھەللىسى تەۋەسىدە بولۇپ ئۆتكەن كاتتا بىر دەۋادا ئۇ، مۇتەھەم دەۋاگەر تەرەپنىڭ شاھىدى ۋە يۆلەنچۈكى بولغانىدى. ئومۇمىي قىممىتى 150 سەر ئالتۇنغا باراۋەر بولغان

بۇ دەۋا مۇتەھەم-دەۋاگەرنىڭ پايدىسىغا ھەل بولىدىغان بولسا، پايدىنىڭ ئوندىن ئۈچ ئۈلۈشى بۇنىڭ چاڭگىلىغا كىرىپ قالاتتى! دەۋا پۇلارنىڭ غەرەز-مۇددىئاسى بويىچە يەكۈنلىنىش ئالدىدا تۇرغان ھالقىلىق پەيتتە، ئابدۇقادىر داموللام چەت ئەلدىكى زىيارىتىنى ئاخىرلاشتۇرغان ۋە قەشقەر مەھكىمە شەرئىيىنىڭ قازىلىق مۆھۈرىنى قولىغا ئالغانىدى. چاڭگىلىغا كىرىش ئالدىدا تۇرغان 45 سەر ساپ ئالتۇندىن قۇرۇق قالغان ۋە خەلقى-ئالەم ئالدىدا شەرمەندە بولغان بۇ قارا يۈز، ئابدۇقادىر داموللامغا چىش-تىرنىقى بىلەن ئۆچ ئىدى. قانداقتۇر بىر غەرەز-مۇددىئانى كۆڭلىگە پۈككەن خوجا ئىشان ئۇنى ئاللىقاچان ئۆزىگە رام قىلىۋالغانىدى. كەمدىن-كەم ئىزدەيتتى، يوشۇرۇن كۆرۈشەتتى. پۇل-پۈچەك، ئاشلىق-ئوزۇق كىرگۈزۈپ تۇراتتى. ھازىر ئۇنى بۇ كونسۇلخانىغا ئارقا يول، ئارقا ئىشىك ئارقىلىق باشلاپ كىرگەنىدى. ئوچۇق چىراي بىلەن كۈتۈۋالغان ھەسەن شۇۋنت:

— باش كونسۇل جانابلىرى بىر سوتكىنى ئۇيقۇ-ئارامسىز ئۆتكۈزدى. ئۇ جىمجىتلىققا تولىمۇ موھتاج. ئازراق تەخىر قىلىشقايلا، — دەپ قويۇپ چىقىپ كەتكەنچە كىرمىدى.

— باش كونسۇل ئالىيلىرىنىڭ ئارامىنى بۇزۇشقا پېتىنالمايۋاتقان بولسا كېرەك، — دېدى خوجا ئىشان خېلىدىن كېيىن، — مەيلى، خوجايىنلىرىمىز قانغۇدەك ئارام ئېلىۋالسۇن. بىزمۇ ئۆز سودىمىزنى پىشۇرغاچ تۇرايلى.

قارام پوكانچى يېرىم چاڭگال ناسىۋالنى ئاغزىغا ئاتقانىدى، تۆۋەن كالپۇكى قىرغىزچە تۇماقنىڭ قاسقىنىدەك پولتىيىپ چىقتى.

خوجا ئىشان سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— دىن تاراتقۇچى ئۇستاز سىلىنى چۈشىنىدۇ، سىلىگە ئىشىنىدۇ. باش كونسۇل جانابلىرىمۇ تونۇشتۇرۇپتۇ. مەنمۇ شۇنچە ماختىۋەتتىم دېسىلە، مەزىنناخۇنۇم. باش كونسۇل جاناب سىلىنى كۆرۈشكە تەقەززا.

— كۆرسۇن! — دېدى مەزىن ئۆزىگە تەمەننا قويغان ھالدا.

— كۆردۈڭ، پەقىر تاللىغان ئادەمنىڭ قانداقلىقىنى كۆردۈڭ! ئاللاھىمدە ئىنشائاللاھمۇ بېرىدۇ تېخى! مەندىن 300 سەر ئاق تەڭگە، باش كونسۇل جانابتىن ئاللاھىمدە ئىنشائاللاھ: تويلىرى بولۇپ كېتىدىغان بولدى، مەزىن ئاخۇنۇم، قوش تويلىرى! — ئاۋازىنى پەسەيتتى خوجا ئىشان، — مەزىنناخۇنۇم، ئاللىمادىس...

— «ئاللىمادىس»؟ — چېچىلىپ تىكىلدى مەزىن.

— كونا رەقىبلىرىنى خۇدانىڭ دەرگاھىغا ھايالىمىز ئۆزىتىۋېتىشلىرىدىغا ئىشەنچىم كامىل. بىراق، ھەر ئېھتىمالغا قارشى... — خوجا ئىشان تىلىنى چايناشقا باشلىدى.

— مېنى مۇنچە تىت-تىت قىلماي، دەۋەرسىلە، خوجام.

— ئاللىمادىس، ئۆزلىرى ئاشكارا بولۇپ قالىدىغان بولسىلا...

— خاتىرجەم بولسىلا، جىن-شەيتانغىمۇ سايەمنى كۆرسەتمەيمەن، قۇيرۇقۇمنى تۇتقۇزمايمەن!

— دېگەنلىرىدەك بولار، ئەلۋەتتە. ئاللىمادىس، مەن دېگەندەك بولۇپ قالسىچۇ؟

— جانابلىرى بار، خوجايىنلىرىمىز بار، نېمىدىن قورقاتتىم؟

— سەۋەبىنى سوراپ، قىيىن-قىستاققا ئالسىچۇ؟

— زۇۋان سۈرمەي تۇرۇۋالسام، نېمە قىلالايتتى؟

خوجا ئىشان كۆز يۇمۇپ، بىر ھازاغىچە خىيال سۈرگەندىن كېيىن:

— تاپتىم، بىر ئەقىل تاپتىم! — دېدى تەلۋىلەرچە خۇشاللىق بىلەن، — «ئەنت ئېلىش» ئۈچۈن شۇنداق قىلدىم دېگەن سۆزدە تاقىدەك چىڭ تۇرىدىغان بولسىلا...

— «ئەنت ئېلىش»؟ — ئەجەبلىنىش بىلەن

تىكىلدى مەزىن.

— ئۇ كىشى ماڭا، — تۇمشۇقىنى مەزىنىنىڭ قۇلىقىغا ياقتى، — چىپىلدىغانىدى، ئەرلىك نومۇسۇمنى يۇيۇش ئۈچۈن . . .

— تۇفى! — مەزىننىڭ ئاغزىدىن چىققان ناسۋال ئارىلاش خەپىرۇك ۋابا كېسىلىگە يولۇققان توخۇنىڭ سۇيۇق كەندىسىگىلا ئوخشايتتى، — نېمە دەۋاتىلا، خوجام؟ — چاكىغا ساقىلىغا چاپلىشىپ قالغان ناسۋال يۇقۇندىسىنى غەزەپ بىلەن سۈرتتى ئۇ، — يەتتە باشلىق دۇۋىنى ئېتىپ ئۇرغۇدەك كۈچى بار مەندەك بىر ئادەم 64 ياشلىق قېرىنىڭ خورلىشىغا ئۇچراپتۇ دېسە، كىم ئىشىنىدۇ؟ بۆشۈكتىكى بوۋاقمۇ ئىشەنمەس بۇ گەپكە!

— ھەممە يەرگە تارتىمۇ تەك، ئۇمۇ دېسە، بۇمۇ دېسە، . . .

— خوجام، مەن سىلىگە قول بەردىم، ئەگەشتىم. بۇ ئىشقىمۇ ئىرادە باغلىدىم. مەن دېمىگەن شۇ گەپ قالغانمىدى ئەمدى؟! «خاۋارىج، جوھۇت، مۇناپىق، قاتىل» دېگەندەك ئاھانەتلەرنى كۆتۈرۈپ كەتكۈچىلىكىم بار. «ئەر سۈرەتلىك خوتۇن» دېگەن گەپنى بولسا، . . . ياق، خوجام، ياق! قاۋان نامىنى ئېلىپ، ۋەيلۇن دوزاقتا كۆيۈشكە رازىمەنكى، مىكىجىن ئاتىلىپ، جەننەتۇل-پىردەۋستە يۈرۈشكە رازى ئەمەسمەن!

مەزىن سۆزىنىڭ ئاخىرىدا ئۆلگۈرۈپ كىرگەن ھەسەن شەۋىت ھەيرانلىق بىلەن سوئال قويدى:

— «رازى ئەمەس؟» بەللى! «ئىشەنگەن تاغدا كىيىك ياتماپتۇ» دېگەن شۇ ئىكەن-دە؟ يۈرەكلىرى پوكولداۋاتامدۇ؟ تېشىلگەن تۇلۇمدەك بوشاپ كەتمىسىلە، مەزىن ئاخۇنۇم!

— ئاتام مېنى ئوغۇل بالا دەپ تۇغقان، ئوغۇل بالىنىڭ شۇمىكىنى سېلىپ چولۇق قىلغان!

مۇزدەك سوغۇق، چوقۇردەك قاتتىق جاۋاب ھەسەن شەۋىتنى ئوڭايسىز ئەھۋالدا قالدۇرغانىدى. خوجا ئىشاننىڭ ئەۋرىشىم تىلى بۇ قاتمال ھالەتنى دەرھال يۇمشاتتى:

— بەس، ئوينىشىپ دەپ قويغان كىچىككىنە گەپكە مۇنچە تەنە - تەئەددىي قىلىشىپ كەتمەيلى، مەزىن ئاخۇنۇم. خوش، ھەسەن ئەپەندىم، باش كونسۇل جانابلىرىنىڭ ۋاقتى؟ . . .

— ھەر بىرلىرىنىڭ يولىغا قاراپلا قالدى. قېنى، مەرھەمەت قىلىشسىلا.

— مانا - مانا، ئىشىمىزنىڭ ئوڭ كەلگىنى شۇ! ياقا - پەشلىرىنى تۈزەشتۈرسىلە، مەزىن ئاخۇنۇم، چىرايلىرىنى ئاچسىلا. ھەيبەللى، يۈرسىلە ئەمدى، — ئۇلار ھەسەن شەۋىتنىڭ ئارقىسىدىن يورغىلاشتى.

بىر قانچە كۈن - تۈنلەردىن كېيىن قەشقەر خەلقى ئۆزىنىڭ سۆيۈملۈك ئۇستازى ئابدۇقادىر داموللا بىننىي ئابدۇۋارىسنىڭ چەت ئەل ئىشغالىيەتچىلىرىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتقان بىر مىللىي مۇناپىق تەرىپىدىن قەتلى قىلىنغانلىقىدىن خەۋەر تاپتى. كېچىسى ئادەم ئۆلتۈرۈپ، كۈندۈزى ھازا تۇتۇشقا ئادەتلىنىپ كەتكەن مەككار خوجا ئىشان ھەسرەت - نادامەت ئىچىدە مېيىت ئۇزىتىۋاتقان ئون مىڭلىغان ھازىدارلارنىڭ ئالدىنقى رېتىدە ئىدى. بېشىدىن - ئايىغىچە ماتەم لىباسىغا ئورالغان ۋە ئارىلاپ - ئارىلاپ «ئاھ، قېرىندىشىم!» دەپ نىدا قىلىپ قويۇۋاتقان بۇ «ھازىدار» شەخسنىڭ ئەڭ قەبىھ جىنايەتكار، باش قاتىل ئىكەنلىكىنى كىممۇ خىيالىغا كەلتۈرەلىسۇن؟! ...

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

ھېكايەتلەر

ئىسكەندەر ئۇستازى ئارىستوتېلدىن:

— ئۇستازىم، مەن چوڭ ئىشلارغا قەدەم قويدۇم. بۇ ئىشلىرىم نەتىجىسىدە دوستلارنىمۇ، دۈشمەنلەرنىمۇ ئۇچرىتىمەن. ئۇلار بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇشۇم كېرەك؟ — دەپ سوراپتۇ.

ئارىستوتېل جاۋاب بېرىپ:

— ئىمكانىيىتىڭنىڭ بارىچە ئۆزۈڭگە دۈشمەن كۆپەيتمە. بىرەر كىشى ساڭا دۈشمەنلىك قىلىشقا باشلىسا، سەن ئۇنىڭغا مەرھەمەت نەزەرى بىلەن قارا، خۇش پېئىل بول، شۇنىڭ بىلەن ئۇ كىشى ئۆز دوستلىرىڭ قاتارىدىن جاي ئالىدۇ. دوستلىرىڭنى شەپقەت ۋە مەرھەمىتىڭ بىلەن خۇشال قىل، ئۇلار سەندىن ئايرىلماي، سەمىمىي دوستلىرىڭ بولۇپ قالىۋېرىدۇ.

يالغانچىلاردىن ۋاپا كۈتمە. توغرا سۆز كۆڭۈلگە ئاچچىق ۋە قاتتىق تېگىدۇ. ئادەم ياخشىلىق قىلغانغا ياخشىلىق قىلىدۇ، بىر ياخشىلىققا ئون ھەسسە ياخشىلىق قايتۇرىدۇ. كىشىنىڭ ئەسلى پاك- ساپ بولسا، ئۇ كىشى ئەلگە مەنپەئەت يەتكۈزىدۇ.

ئىنسانپەرۋەرلىك قىل، ئالىي ھىممەتلىك، خۇش پېئىل، ئوچۇق چىراي، شېرىن سۆزلۈك بول، — دەپتۇ.

* * *

بىر باي ئارىستوتېلغا:

— مەن سىزگە 100 سوم ھەدىيە قىلماقچى، سىز بۇنىڭغا نېمە دەيسىز؟ — دەپتۇ.

ئارىستوتېل مۇنداق جاۋاب بېرىپتۇ:

— ھەدىيە قىلماق ئۆزۈڭ ئۈچۈن ياخشى، ھەدىيە قىلماسلىق مەن ئۈچۈن ياخشى، چۈنكى ماڭا پۇل بەرگىنىڭدىن كېيىن: «پالانى دانىشمەنگە 100 سوم ھەدىيە قىلغانمەن» دەپ ئېيتىسەن، مىننەت قىلىپ يۈرۈيسەن. ھېچنەرسە بەرمىسەڭ، مىننەت قىلىپ يۈرۈشىڭدىن قۇتۇلىسەن.

* * *

ئىسكەندەر ئۇستازى ئارىستوتېلغا:

— ئۇستازىم، كىشىنىڭ سىرىنى پاش قىلغانغا قانداق جازا بېرىش كېرەك؟ مەن پالانى كىشىگە سىرىمنى ئېيتقانىدىم، ئۇ كىشى سىرىمنى ساقلىيالماي ئاشكارا قىلغان، مەن ئەمدى ئۇنىڭغا جازا بەرمەكچىمەن، سىز بۇنىڭغا قانداق قارايسىز؟ — دەپتۇ.

ئارىستوتېل دەپتۇ:

— ئۇ كىشىگە جازا بېرىشكە ھەققىڭ يوق، ئۆزۈڭ ئەيىبلىكسەن. سىرىڭنى ئۆزۈڭ ساقلىيالماي، بىراۋغا ئاشكارا قىلغانسەن.

ئەخلاق ئادەم زىننىتى

ئۆزۈڭ ساقلىيالمىغان سىرنى باشقىلار قانداق ساقلىيالىسۇن؟!

ئىسكەندەر سۈكۈت قىلىشقا مەجبۇر بولۇپتۇ.

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مۇتەللىپ پالتاجى

*

بېخىللىقنىڭ نەتىجىسى

ھېكايەت قىلىنىشىچە: بىر ئادەم خوتۇنى بىلەن بىللە قورۇلغان توخۇ گۆشى يەپ ئولتۇرغانىدى. شۇ چاغدا بىر نامرات كىشى كېلىپ ئىشىكنى تاقىلداتتى. ھېلىقى ئادەم ئىشىكنى ئاچقاندا نامرات كىشى ئۆزىنىڭ دەردىنى ئېيتىپ، ئۇنىڭدىن ياردەم سورىدى. ئۆي ئىگىسى ھېچنەرسە بەرمەي، ئۇ بىچارىنى قوغلىۋەتتى.

بىر نەچچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن بۇ ئادەمنىڭ ئامىتى كېتىپ، ھېچنەرسىسى قالماي، مۇھتاجلىققا چۈشۈپ قالدى ھەم خوتۇنىنىڭ خېتىنى بەردى. خوتۇنى ئۇنىڭدىن ئاجرىشىپ، باشقا ئەرگە تەگدى. ئۇ بىر كۈنى يېڭى ئېرى بىلەن نان ۋە قورۇلغان توخۇ گۆشى يەپ ئولتۇراتتى، بىر نامرات كىشى كېلىپ سەدىقە سورىدى. خوتۇنىنىڭ يېڭى ئېرى دەرھال نان ئۈستىگە توخۇ گۆشى قويۇپ، ئۇنى ئەپچىقىپ بېرىشكە خوتۇنىنى بۇيرىدى. خوتۇن تاماقنى گادايغا بەردى - يۇ، يىغلاپ ئېرى قېشىغا قايتىپ كەلدى. ئېرى ئۇنىڭ يىغىسىنىڭ سەۋەبىنى سورىدى. خوتۇن بۇ نامرات كىشىنىڭ ئۆزىنىڭ دەسلەپكى ئېرى ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. ئىككىنچى ئەر: «بىرىنچى ئېرىڭ بىلەن تاماق يەپ ئولتۇرغىنىڭدا تىلەمچىلىك قىلىپ بارغان گاداي مەن ئىدىم. ئېرىڭگە بېخىللىقى ئۈچۈن پەلەك شۇنداق مۇكاپات بەرگەن»، - دېدى.

(«دانىشمەنلەر ئەدەب - ئەخلاق توغرىسىدا» دېگەن ئۆزبېكچە كىتابتىن)

جېلىل مۇھەممەت تەرجىمىسى

ئىككى ھەزىل

ئابدۇراھمان جامىي

كور كىشى قاراڭغۇ كېچىدە قولىدا چىراغ يەلكىسىدە كىچىك بىر كوزا، كېتىۋاتاتتى. ئەزمە بىر ئادەم يولدا ئۇنىڭغا يولۇقۇپ، دېدى:

— ئەي نادان، سېنىڭ ئۈچۈن كېچە - كۈندۈزنىڭ پەرقى يوق، يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق باپباراۋەرغۇ، چىراغنىڭ نېمە پايدىسى بار؟

كور كىشى كۈلۈپ تۇرۇپ ئېيتتى:

— بۇ چىراغ ئۆزۈم ئۈچۈن ئەمەس، ساڭا ئوخشاش كۆڭۈل كۆزى كور، بىخەۋەرلەر ئۈچۈندۇر. ماڭا ئۇرۇلۇپ كوزامنى چېقىۋەتمىگەيسەن.

* *

بىر تېۋىپنى كۆردىلەر، قەبرىستان ئالدىدىن ئۆتۈپ قالسا بېشىنى چۈمكىۋالار ئىدى. بۇنىڭ سەۋەبىنى سورىدىلەر. تېۋىپ جاۋاب بەردى:

— بۇ قەبرىستاندىكى ئۆلۈكلەردىن ئۇيۇلىمەن. چۈنكى كىمگە كۆز تاشلىسام، مېنىڭ زەربەمنى يېگەن ۋە قايسى بىرىگە قارىسام، مېنىڭ شەربىتىمنى ئىچىپ ئۆلگەن كىشىلەردۇر.

(ئابدۇراھمان جامىينىڭ ئۆزبېكچە: «باھارىستان» ناملىق ئەسىرىدىن)

ئەزىز ئەلى ئەزىزى تەرجىمىسى

ھېكمەتلىك سۆزلەر

نەپسىنىڭ كەينىگە كىرگەن – نەپسانىيەت مەنزىلىدىلا توختايدۇ.

ئىلىمگە ئەمەل قىلمىغان ئالىم – ئۈستىگە كىتاب ئارتىلغان ئېشەكتۇر.

مۇلايىم سۆز – ۋەھشىيلەرنى ئۆلپەتكە ئايلاندۇرىدۇ.

كۆپ، بىمەززە سۆزلەيدىغان ئەزمە – كېچىلىرى تاڭ ئاتقۇچە تىنىماي ھۇۋلايدىغان ئىتقا ئوخشايدۇ.

نادانىنىڭ ۋەھشىيلەرچە ۋارقىرىمىقى – ئېشەكنىڭ بىمەھەل ھاڭرىمىقى.

كۆپ سۆزلىگۈچى – زېرىكتۈرگۈچى.

ئاغزىدا كەلگەننى دېمەك – نادانىنىڭ ئىشى.

ئالدىدا كەلگەننىلا يېمەك – ھايۋاننىڭ ئىشى.

ئاز سۆزلىگەن – ئاز يېڭىلىدۇ.

ئاچلىقنىڭ تېگىدە ھېكمەت بار؛ توقلۇقنىڭ تېگىدە غەپلەت بار.

(ئەلشىر ناۋائىنىڭ: «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» ناملىق كىتابىدىن).

نەشرگە تەييارلىغۇچى: **ئەزىزئەلى ئەزىزى**

نەسىھەتلەر

ئۆلپەتنىڭ شەرتى كۆلپەتنى بىللە تەرك ئېتىش.

سەۋرچان ئادەمنى شان-شەرەپ، مۇۋەپپەقىيەت قارشى ئالىدۇ، ئالدىراقسانىنى نادامەت، پۇشايمان...

شېرىن سۆزلۈك، سىلىق مۇئامىلىلىك بىلەن خەلق ئارىسىدا داڭ چىقار، قىلغان ئىشىڭ بىلەن ھەرگىز ماختانما.

«مەن ئۇنداق ئادەم بۇنداق ئادەم» دەپ ئۆزۈڭنى ئۆزۈڭ يۇقىرى سانىما، ئەگەر جەمئىيەتكە خىزمەت قىلغان بولساڭ، سەۋر قىل، جەمئىيەت سېنى قەدىرلەيدۇ.

يېمەك-ئىچمەك – بەدەننىڭ ئوزۇقى، ئىلىم-پەن ئەقلىنىڭ...

ئاتا-ئانىسىنى ھۆرمەت قىلمىغان پەرزەنت ئۆز پەرزەنتىدىن ھۆرمەت تەلەپ قىلىشقا لايىق ئەمەس.

دوستلۇق – مېۋىلىك دەرەخ، دوستلارنىڭ بىر-بىرى بىلەن سىردىشىپ، ئىناق ئۆتۈشى شۇ دەرەخنىڭ شېرىن مېۋىلىرى.

ئۈچ نەرسە قەلبكە شادلىق، ئەقىلگە قۇۋەت بېرىدۇ: ئۇمۇسچان، خۇشخۇي، شېرىن سۆز خوتۇن؛ يېتەرلىك ئوزۇق-تۈلۈك؛ سەمىمىي سىرداش دوست.

نەسىھەت تەسىر قىلمىغان ئادەم بەختسىزدۇر.

(«دانىشمەنلەر ئەدەب-ئەخلاق توغرىسىدا» دېگەن ئۆزبېكچە كىتابتىن)

جېلىل مۇھەممەت تەرجىمىسى

* * *

ئىنساننىڭ ئابرويى نېمە بىلەن زىيادە بولۇر؟

سۆزنى كەم قىلماق، راست سۆزلىمەك بىلەن.

ماڭىدىغان يولنىڭ روشەنلىكى نېمە بىلەن بولۇر؟

ئۆز نەپسىنى تىزگىنلەشكە غالىب بولماق بىلەن.

ھەممىدىن بۇرۇن يامانلىقنى كىمگە قىلماق كېرەك؟

ئۆز نەپسىگە.

ئۇلۇغ ئەخلاق نېمە بىلەن ھاسىل بولۇر؟ ھەققانىي ئالىملارنىڭ، ياخشى كىشىلەرنىڭ سۆھبىتىنىڭ بەركىتى بىلەن.

قانداق كىشىلەرنىڭ ئەيىبى بولسىمۇ كۆزگە كۆرۈنمەس؟ قولى ئوچۇق، سېخى، خۇش پېئىل ئادەمنىڭ.

(«جاۋاھىرۇل فەند» «نەسىھەت جەۋھەرلىرى»، دېگەن كىتابتىن)

نەشىرگە تەييارلىغۇچى: ئۆمەر ھامىدى

* * *

ئەقىل بىلەن ئويلاپ سۆز قىلىش، چىرايلىق خۇي بىلەن شۈك تۇرۇش تىنچلىقتۇر.

شۈك تۇرغىنىمغا بىر قېتىممۇ پۇشايمان قىلماي، سۆز قىلغىنىمغا كۆپ قېتىم پۇشايمان قىلدىم.

ھەسەتخورلارنىڭ يۈرەكنى يارا قىلىدىغان تەنە سۆز ئوقلىرى بولمىسا، ئالىي پەزىلەت ئىگىلىرىنىڭ ئاشكارا بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

كىشىلەر بىلەن ئوتتۇراھال مۇناسىۋەتتە بولغىن، ئەگەر كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن دوستۇڭ دۈشمەنگە ئايلانسا ئۇنىڭ ساڭا بولغان دۈشمەنلىكى كامالەتكە يەتمەيدۇ.

ئۆز تىلىڭنى باشقىلارنىڭ ئەيىبىنى سۆزلەشكە قويۇپ بەرمە، باشقىلاردىمۇ تەنە قىلىشقا تىل باردۇر.

ئەگەر تىلنىڭ ئەقلى بولغىنىدا ئىدى ھەرگىزمۇ باشقىلارنىڭ ئەيىبىنى سۆزلىمەي ئۆز ئەيىبى بىلەن كۈيۈپ يىغلايدىغان بولار ئىدى.

(«مىفتاھىل ئەدەب» «ئەدەب-ئەخلاق ئاچقۇچى»، دېگەن كىتابتىن)

نەشىرگە تەييارلىغۇچى: ئەسرۇللاھ مەخدۇم لۈكچۈنى

* * *

ئۈچ تائىپە كىشىنى ھەممە ― دۈشمەن تۇتۇر: بىرىنچى: بېخىلنى؛ ئىككىنچى: زالىمنى؛ ئۈچىنچى: تەكەببۇرنى. ۋە يەنە ئۈچ تائىپە كىشىنى ھەممە ― دوست تۇتۇر؛ بىرىنچى: ئالىمنى؛ ئىككىنچى: مەرد - سېخىنى؛ ئۈچىنچى: ئادىلنى.

ئادەم زىننىتى ئىككى نەرسە بىلەندۇر؛ بىرى: شەرمى-ھايا؛ يەنە بىرى: خۇش خۇلۇق.

ھەسەتخورنىڭ ئالامىتى ئۈچتۇر: بىرىنچى: ئالدىڭدا قۇللۇق قىلۇر؛ ئىككىنچى: ئارقاڭدىن غەيۋەت قىلۇر؛ ئۈچىنچى: ساڭا بىرەر يىغا ― مۇسىبەت يەتسە، ئۇ خۇرسەن، شاد بولۇر.

ئەخمەقلەرنىڭ ئالامىتى ئۈچتۇر: بىرىنچى: بىھۇدە سۆزلەر؛ ئىككىنچى: ياخشى ئادەملەرنىڭ ئارقىسىدىن غەيۋەت قىلۇر؛ ئۈچىنچى: ياخشى پەندى ― نەسىھەتلەرگە قۇلاق سالماس.

ياخشىلارنىڭ ئالامىتى ئۈچتۇر: بىرىنچى: ئۆزىگە راۋا كۆرگەننى ئۆزگىگىمۇ راۋا كۆرۇر، ئۆزگىلەر ئۈچۈن ئۆز نەپسىدىن كېچۇر؛ ئىككىنچى: يالغان ۋە غەيۋەتتىن قاچۇر؛ ئۈچىنچى: ھارامنى تەرك ئېتۇر.

پاسىقنىڭ ئالامىتى ئۈچتۇر: بىرىنچى: پىتنە ― پاساتنى ياخشى كۆرۇر؛ ئىككىنچى: كىشىلەرگە ناھەق زەرەر يەتكۈزۈر؛ ئۈچىنچى: توغرا يولدىن قاچۇر.

سېخى - مەردنىڭ ئالامىتى ئۈچتۇر: بىرىنچى: ئىنتىقامغا قادىر بولۇپ تۇرۇغلۇق ئەپۇ ئېتۇر؛ ئىككىنچى: مېلىنىڭ زاكاتىنى تامام بېرۇر؛ ئۈچىنچى: مېھمانىنى ئىززەت - ئىكرام قىلۇر.

دوستنىڭ ئالامىتى ئۈچتۇر: بىرىنچى: ئۆز نەپسىنى دوستىغا پىدا قىلۇر؛ ئىككىنچى: دوست ئۈچۈن مېلىنى نىسار قىلۇر؛ ئۈچىنچى: سىرىنى ساقلاپ قالۇر.

ئالىمنىڭ ئالامىتى ئۈچتۇر: بىرىنچى: راست ۋە ھەق سۆزلەر؛ ئىككىنچى: ھارامدىن پەرھىز قىلۇر؛ ئۈچىنچى: ئىلمىي ھىكمەتنى بايلىق قىلۇر.

مۇنۇ ئىككى نەرسە دىلنى روشەن قىلۇر: بىرى: تائامنى ئازراق يېمەك؛ يەنە بىرى: ئالىملار بىلەن كۆپ ھەمسۆھبەت بولماق.

مۇنۇ تۆت نەرسە كىشىنىڭ ھالىنى پەرىشان قىلۇر: بىرىنچى: غەمنىڭ كۆپلۈكى؛ ئىككىنچى: خاھ ئاز بولسۇن، كۆپ بولسۇن قەرز؛ ئۈچىنچى: خاتۇنلارنىڭ ئالمىسى؛ تۆتىنچى: بالغەمنىڭ كۆپلىكى.

مۇنۇ ئۈچ پەزىلەتنى ئۆزۈڭگە يار قىلغان بولساڭ، ئەگەر ساڭا جىمى ئالەم دۈشمەن قوپسىمۇ ئەندىشە قىلمىغىن: بىرىنچى: راست سۆزلىمەك؛ ئىككىنچى: ئامانەتنى ياخشى ئاسرىساڭ؛ ئۈچىنچى: مەرد - سېخى بولساڭ.

مۇنۇ بەش خىسلەتنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلغان ئادەمنىڭ يۈزى يورۇق، يولى ئۇچۇق بولۇر: بىرىنچى: ئالىملار بىلەن داۋاملىق ھەمسۆھبەت بولسا؛ ئىككىنچى: خاھ باي، خاھ كەمبەغەل، خاھ يېتىم - يېسىر، خاھ پېقىر - مۇساپىر بولسۇن، ئۇلارنىڭ كېسەللىرىنى يوقلاپ تۇرسا؛ ئۈچىنچى: تەشناغا سۇ بەرسە؛ تۆتىنچى: كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياخشى سۆلھى ئەتسە؛ بەشىنچى: يېتىم - يېسىر، پېقىر - مىسكىن، زەئىپ... لەرگە ئېھسان قىلسا.

قول ئاستىڭدىكىلەرگە سىيلىق، يۇمشاق، توغرا مۇئامىلە قىلغايسەن، يولۇڭ تىنچ بولۇر.

ئاسماندىن ئۇلۇغراق نەرسە ھەق سۆزدۇر. دەريادىن ئۇلۇغراق نەرسە مۆمىن بەندىنىڭ دىلىدۇر. ئوتتىن ئىسسىقراق نەرسە ھېرىسلىق (ئامراقلىق)تۇر. ئۇلۇغنىڭمۇ ئۇلۇغراقى سۇلتاننىڭ ئەدلىدۇر.

بۇ دۇنيادا ئەڭ مۇشكۈل يەتتە نەرسە باردۇر: بىرىنچى: (بىر يىگىنچىلىك بولسىمۇ) قەرز؛ ئىككىنچى: جاھىل بىلەن مۇئامىلە قىلماق؛ ئۈچىنچى: (بىر كۈن بولسىمۇ) غورىبەتچىلىك؛ تۆتىنچى: دۈشمەن بىلەن تىرىكچىلىك قىلماق؛ بەشىنچى: (بىر كۈن بولسىمۇ) سەپەر؛ ئالتىنچى: قىلىدەك خەيرىگىمۇ مىننەت قىلماق؛ يەتتىنچى: غەزەپ ۋە قەھرى ۋاقتىدا سەبرى قىلماق.

ئادىللار ۋە ئاقىللار جۈملىسىدىكى كىشىلەر مۇنۇ پەزىلەتلەرنى ئۆزىگە جەمئىي قىلغاندۇر: بىرىنچى: كىشى سورىماستىن ئېھسان قىلۇر؛ ئىككىنچى: بىراۋ ئۆزرە ئېيتماستىن بۇرۇن ئۇنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ قىلۇر.

ھېچ كىشىگە زەررىچە خۇسۇمەتى يوق كىشىلەرنىڭ دىلى ئەڭ خۇشال ۋە ئەڭ روشەندۇر.

(«نادىرۇل مىراج» دېگەن كىتابتىن)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: **مۇھەممەت ئەمەت چۇپانى**

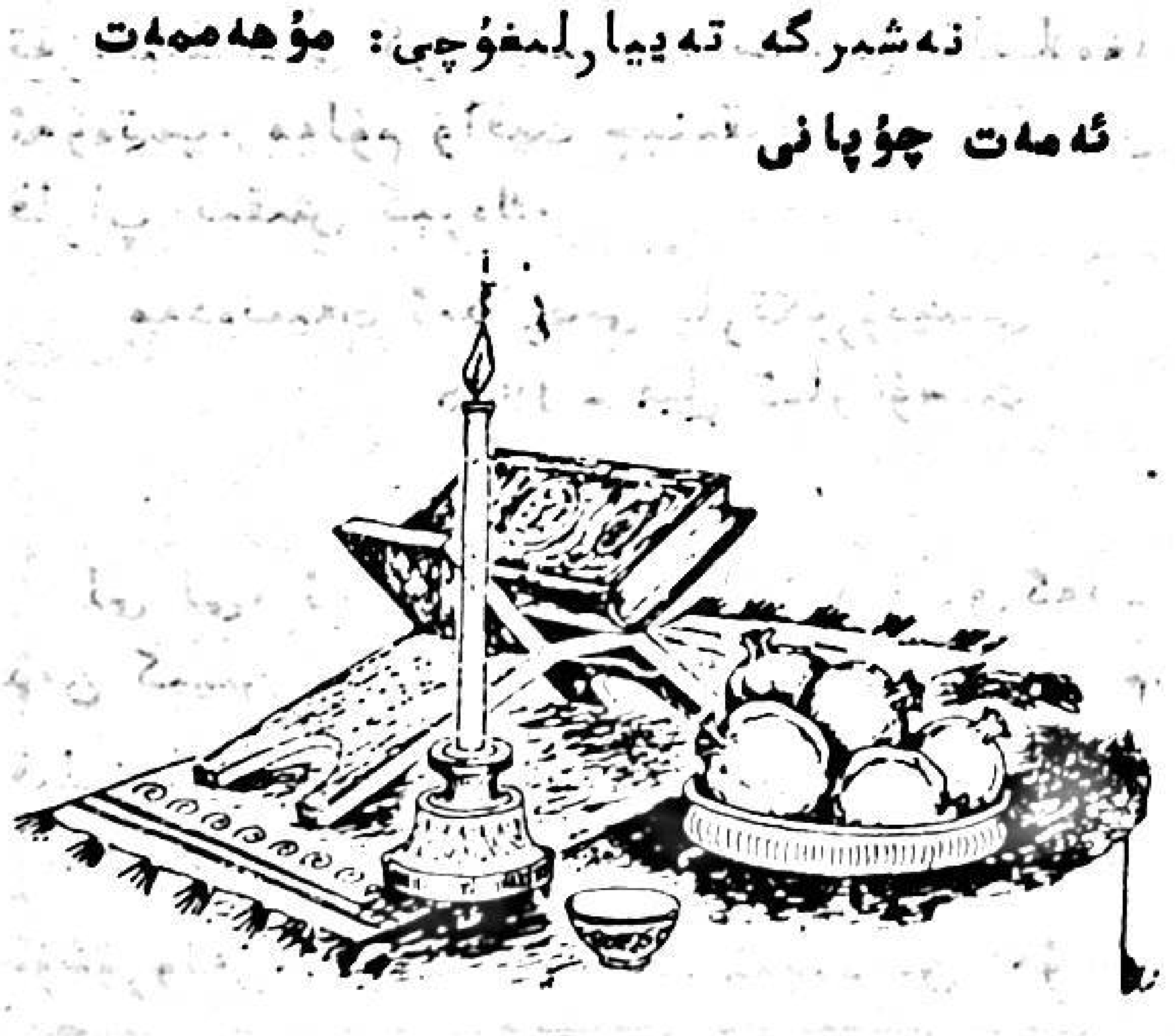

(ھېكايە)

چېن تىڭچۇ

ئاتتار ئابدۇللا تەرجىمىسى

1

لى لى، ئەر، 25 ياش، بېيجىڭ داشۆنىڭ جۇڭگو تىل - ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرگەن. 20 ياش ۋاقتىدىن باشلاپ ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، ھازىرغا قەدەر 20 پارچىدىن ئارتۇق ھېكايە ئېلان قىلغان. بۇ يولداشنىڭ تەشكىللەش، رەھبەرلىك قىلىش جەھەتتە مەلۇم ئىقتىدارى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەدەبىيات - سەنئەت بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقىغا ئۆستۈرۈلسە.

كادىرلار باشقارمىسى

1958 - يىل ئىيۇل

بۇ بىر ياخشى مايسا ئىكەن، شۇڭلاشقا تەربىيىلەشنى كۈچەيتىپ، ئاساسىي قاتلامغا ئەۋەتىپ، مەلۇم ۋاقىت چېنىقتۇرغاندىن كېيىن قاراپ بېقىش كېرەك.

مەدەنىيەت ئىدارىسى پارتگورۇپپىسى

1958 - يىل ئاۋغۇست

2

لى لى، ئەر، 31 ياش، داشۆ پۈتتۈرگەندىن كېيىن مەدەنىيەت ئىدارىسىغا تەقسىم قىلىنغان، 1959 - يىلى ئەتىيازدا، مەدەنىيەت ئىدارىسى تەرىپىدىن ماشىنىسازلىق زاۋۇتىغا چۈشۈرۈلەن. زاۋۇتقا كەلگەندىن بۇيان ئۆز خىزمىتىنى ئىشلىگەندىن سىرت، يەنە رېئال تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بىر مۇنچە ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلغان ۋە بىر تۈركۈم ئىشچىلار ئاپتورلارنى يېتىشتۈرگەن. بۇ يولداش بىر قەدەر يۇقىرى كەسپىي سەۋىيىگە ۋە تەشكىللەش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، زاۋۇت مەدەنىيەت بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقىغا ئۆستۈرۈلسە.

كادىرلار باشقارمىسى

1964 - يىل سېنتەبىر

بۇ يولداشنىڭ كەسپىي ئىقتىدارى يۇقىرى بولغىنى بىلەن، سىياسىي ئۆگىنىشنى چىڭ تۇتمايدىكەن، زىيالىي مىجەزى ئېغىر ئىكەن، شۇڭا يەنە مەلۇم ۋاقىت سىناپ كۆرسەك.

زاۋۇت پارتكومى

1964 - يىل ئۆكتەبىر

3

لى لى، ئەر، 46 ياش، 50- يىللاردا بېيجىڭ

داشۆنى پۈتتۈرۈپ، مەدەنىيەت ئىدارىسى ۋە زاۋۇتىمىزدا مەدەنىيەت خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان، «مەدەنىيەت ئىنقىلابى»دا ئەكسىلئىنقىلابچى قىلىپ قويۇلغان، 1978- يىلى ئاقلانغاندىن كېيىن، ئۆز تەلىپىگە ئاساسەن زاۋۇتىمىزغا قايتىپ كېلىپ، ئوقۇتقۇچىلىق خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان. خىزمەت جەريانىدا نۇرغۇن ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئېلان قىلغان، بۇ جەھەتتە ئارتۇقچىلىقى بولغاچقا، «ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ باش مۇھەررىرلىكىگە تەيىنلەنسە.

كادىرلار باشقارمىسى
1979 - يىل فېۋرال

بۇ يولداشنىڭ كەسپىي سەۋىيىسى يۇقىرى بولغان بىلەن، پارتىيەئەزاسى ئەمەس ئىكەن، پارتىيە رەھبەرلىكىدىكى ئەدەبىيات - سەنئەت ژۇرنىلىغا پارتىيىسىز بىر ئادەمنى باش مۇھەررىرلىككە قويۇش مۇۋاپىق ئەمەس.

زاۋۇت پارتكومى
1979 - يىل مارت

لى لى ئەر، 53 ياش، داشۆنى پۈتتۈرگەن، 1982 - يىلى پارتىيىگە كىرگەن، 30 نەچچە يىلدىن بۇيان پارتىيىگە باشتىن ئاخىر سادىق بولۇپ كەلگەن، تەسىرى بار نۇرغۇن ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يازغان، مول ئەمەلىي خىزمەت تەجرىبىسىگە، بىر قەدەر يۇقىرى مەدەنىيەت - سەنئەت سەۋىيىسىگە ۋە تەشكىللەش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغاچقا، مەدەنىيەت ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى قىلىپ يۆتكەش توغرىسىدا تەكلىپ بېرىمىز.

مەدەنىيەت ئىدارىسى پارتگورۇپپىسى
1984 - يىل ئاپرېل

بۇ يولداش ھەقىقەتەن ئىقتىدارلىق ئىكەن، بىراق نۆۋەتتىكى كادىرلارنى ياشلاشتۇرۇش تەلىپىدىن قارىغاندا، يېشى ئېشىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، رەھبەرلىك بەنزىسىگە كىرگۈزۈلسە مۇۋاپىق بولمايدۇ.

تەشكىلات بۆلۈمى
1984 - يىل ئىيۇن

(«تاللانغان ھېكايىلەر» ژۇرنىلىنىڭ 1986 - يىللىق 7 - سانىدىن)

ئەپچىل قۇراشتۇرۇلغان ياخشى ئەسەر

جاڭ دېخۇا

«دوكلات» ناملىق بۇ ھېكايە ئەپچىل قۇراشتۇرۇلغان، كىشىنى قايىل قىلىدىغان ياخشى ئەسەر.

بۇ ھېكايە 1000 خەت ئەتراپىدا بولسىمۇ، 26 يىللىق بوران - چاپقۇننىڭ ئالامەتلىرىنى ئوچۇق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇ ھېكايىدە پېرسوناژلار بىۋاسىتە يېزىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن لى لىنىڭ ئىقتىدارى، خىزمەتكە، تۇرمۇشقا، كەسپكە تۇتقان پوزىتسىيىسى، تەقدىرى كىتابخانلاردا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرىدۇ، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئېچىنىشلىق تەقدىرى زىيالىيلارنىڭ ئۇزاق ۋاقىتتىن بۇيان سىياسىي ھاياتتا تۇتقان ئورنىنى ۋە ئېرىشىپ كەلگەن «خەيرىخاھلىق»لىرىنى ئىنتايىن چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈپ، «ئىنتايىن سول» چىل لۇشيەننىڭ زىيالىيلارغا قىلغان زىيانكەشلىكىنى كۈچلۈك ئېچىپ بەرگەن.

لى لىنىڭ ئوبرازى ئۇنى ئۆستۈرۈش توغرىسىدا يېزىلغان تۆت پارچە دوكلات ئارقىلىق گەۋدىلىنىدۇ، بۇ تۆت پارچە دوكلاتقا سېلىنغان تەستىقمۇ ناھايىتى جانلىق، پۇختا يېزىلغان. ئىزچىل توغرا بولۇپ كەلگەن بۇ تەستىقلەر كىتابخانلارنى تىت - تىت قىلىۋېتىدۇ. بۇ ھېكايىنىڭ ئاخىرىسى بىر لەتىپىگە ئوخشىسىمۇ، بىراق بۇنى كۆرگەن كىشى كۈلەلمەيدۇ.

(«تاللانغان ھېكايىلەر» ژۇرنىلىنىڭ 1986 - يىللىق 9 - سانىدىن)

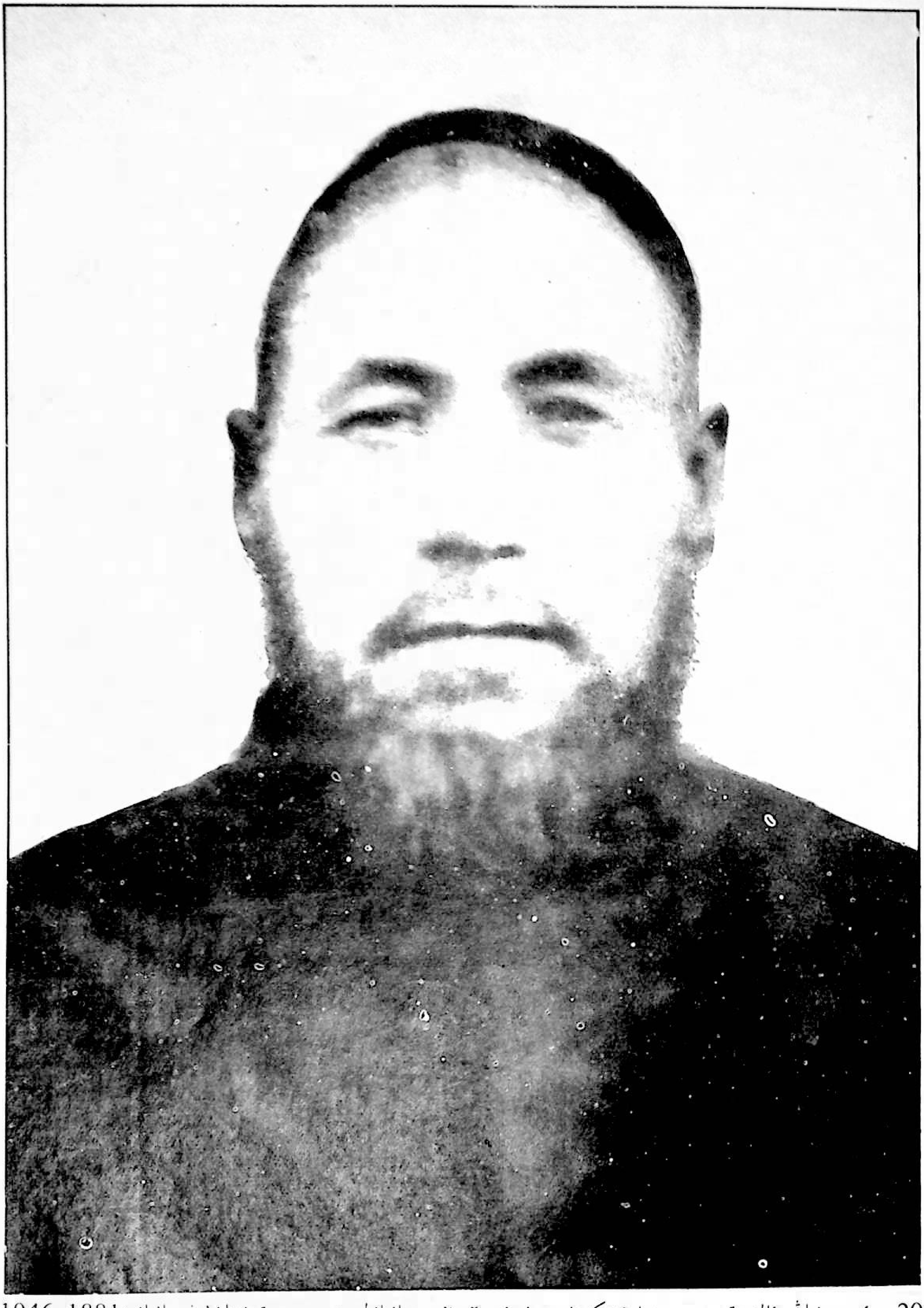

20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر جانبازلىرىدىن — توختاخۇن جانباز (1881 ـ 1946)

ئابدۇرەئۇف ئابدۇللا فوتوسى

新疆文化(维吾尔文) «شىنجاڭ مەدەنىيتى»

(قوش ئايلىق ئومۇمىي ئەدەبىي ژۇرنال) 37 - يىل نەشرى 1988 - يىل 5 - سان

«شىنجاڭ مەدەنىيتى» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمى تۈزدى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئاممىۋى سەنئەت يۇرتى نەشر قىلدى. «شىنجاڭ گېزىتى» باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى. ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقاتتى. مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى پوچتىخانىلار مۇشتىرى قوبۇل قىلىدۇ. تاق ئايلارنىڭ 20 - كۈنى نەشردىن چىقىدۇ. تېلېفون نومۇرى: 28055. باھاسى 30 پۇڭ

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژۇرنال نومۇرى: CN 65 - 1073/1. ۋەكالەت نومۇرى: 22 - 58. تىزىملانغان نومۇرى: 414